

CROATICA

Časopis
za hrvatski jezik, književnost i kulturu

CROATICA
Časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu

Nakladnici

Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu
Hrvatsko filološko društvo
FF-press Filozofskoga fakulteta u Zagrebu

Uređuju

Mateo Žagar (glavni i odgovorni urednik – Zagreb),
Ivana Brković (tajnica uredništva – Zagreb),
Zrinka Božić Blanuša (Zagreb), Maciej Falski (Varšava),
Janneke Kalsbeek (Amsterdam), Boris Kuzmić (Zagreb),
Ivan Marković (Zagreb), Bernardina Petrović (Zagreb),
Krystyna Pieniążek-Marković (Poznanj), Tatjana Pišković (Zagreb),
Marina Protrka Štimec (Zagreb), Leo Rafolt (Osijek),
Evelina Rudan (Zagreb), Ljiljana Šarić (Oslo),
Stijn Vervaeet (Oslo), Tvrтко Vuković (Zagreb)

Za nakladnike

Ivan Marković
Anita Skelin Horvat
Domagoj Tončinić

Radovi objavljeni u časopisu nalaze se u otvorenom pristupu i mogu se distribuirati u skladu s odredbama licencije CC BY-NC-ND 4.0 HR / *Articles published in this journal are Open Access and can be distributed under the terms and conditions of the Creative Commons license Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0 HR).*

Za autore nema troškova prijave rada za časopis niti troškova tijekom uredničkog i recenzijskog postupka s radom / *There are no submission, article processing charge involved in the publishing of this journal.*

Ovaj broj novčano podupire Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske / *Financially supported by the Ministry of Science and Education of the Republic of Croatia.*

CROATICA

Časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu

Godište XLV • Broj 65

Urednici broja
Dolores Grmača
Mateo Žagar

ZAGREB, 2021.

KAZALO

Vera Blažević Krezić, Ivana Eterović <i>Pogled na jezik pjesništva Libra od mnozijeh razloga u kontekstu hrvatskih međudijalektnih adaptacija 16. stoljeća</i> (Izvorni znanstveni rad).....	7
Marija-Ana Dürrigl <i>Za ljubav Isukarsta – pripovijest o svetom Žulianu</i> (Izvorni znanstveni rad).....	35
Milica Mikecin <i>Apokrifni tekstovi o Abrahamu u Libru od mnozijeh razloga</i> (Izvorni znanstveni rad).....	67
Lejla Nakaš <i>Skazanije i pripovidjenje od Suda velikoga</i> (Libro od mnozijeh razloga 49a-56b) (Izvorni znanstveni rad).....	109
Kristian Paskojević <i>Grafija pisarskih ruku Libra od mnozijeh razloga</i> (Izvorni znanstveni rad).....	125
Marinka Šimić, Antonija Zaradija Kiš <i>Cvijet kreposti u Libru od mnozijeh razloga: leksičke i animalističke osobitosti</i> (Pregledni znanstveni rad)	149
Vuk-Tadija Barbarić <i>Nekoliko riječi o ćirilichnome rukopisu Ortus anime iz 1567. godine, prijepisu Dešićeva Raja duše: što o njemu znamo i kako dalje</i> (Pregledni znanstveni rad)	183

PRILOZI

Zlatna Jelić <i>Raznolikost hrvatskoga jezika 50-ih godina</i>	199
Tanja Kuštović <i>Dvostruki uzlet nacionalne filologije, u 19. i 21. stoljeću</i>	209
Dubravka Dulibić-Paljar <i>Putovanje kroz riječi</i>	217
Magdalena Mrčela <i>Ovaj put mišem o zvuku i jeziku</i>	227
Jelena Đorđević <i>Granice u jeziku i (s) jezikom</i>	231
Gabriela Bionda <i>Andrić i Krleža: prikriveni i razotkriveni jok-efendija</i>	239
Matija Bošnjak <i>Tvrdoća teksta</i>	247
Martina Bašić <i>Vę nam ję sęćę na mięstj – o rječniku svetomarskih frazema i poslovica</i>	255
Iva Nazalević Čučević <i>Kognitivnogramatički opis složene rečenice</i>	261
Ivana Eterović <i>Delikatni izazovi filoloških crtica</i>	269
Igor Marko Gligorić <i>Povijest hrvatskoga jezika u šest knjiga</i>	273

Izvorni znanstveni rad
DOI: 10.17234/Croatica.65.1
UDK: 811.163.42'282(091)
821.163.42.09-1''15''
(497.584 Dubrovnik)
811.163.42:801.7
Primljen: 16. V. 2020.
Prihvaćen: 21. X. 2020.

POGLED NA JEZIK PJESNIŠTVA *LIBRA OD MNOZIJEH RAZLOGA* U KONTEKSTU HRVATSKIH MEĐUDIJALEKTNIH ADAPTACIJA 16. STOLJEĆA

Vera Blažević Krezić
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
vblazevic1@ffos.hr

Ivana Eterović
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
isankovi@ffzg.hr

U hrvatskome ćiriličkom korpusu važno mjesto zauzima dubrovačka sastavnica u kojoj je rukopisna ćirilička tradicija njegovana stoljećima i koja obuhvaća tekstove različitih funkcionalnih registara, posebice bogata u 16. stoljeću. Među opsežnijim tekstovima dubrovačke ćiriličke pismenosti nalazi se i *Libro od mnozijeh razloga*, zbornik pretežno nabožnoga sadržaja iz 1520. godine. Objavljujući ga u cijelosti prije stotinjak godina, Milan Rešetar ustvrdio je da su njegovi članci nastali pod utjecajem različitih predložaka „okrenutih” na dubrovački govor: glagoljičkih na narodnome i ćiriličkih na crkvenoslavenskome jeziku te talijanskih, a pronašao je čak i kajkavski utjecaj. Takvo „okretanje na dubrovački” nije isključiva značajka *Libra od mnozijeh razloga*, već je međudijalektna adaptacija potvrđena i u drugim hrvatskim tekstovima 16. stoljeća. U ovome radu prikazuju se razine čakavsko-štokavske prilagodbe u jeziku *Libra* na primjeru dviju njegovih pjesama, a potom uspoređuju s drugim primjerima čakavsko-štokavskih i

čakavsko-kajkavskih prilagodbi iz 16. stoljeća, čime se teži dati prilog boljem razumijevanju odnosa među hrvatskim narječjima i dijalektima u ranome novovjekovlju.

Ključne riječi: hrvatski jezik, 16. stoljeće, ćirilica, Dubrovnik, *Libro od mnozijeh razloga*, pjesništvo, međudijalektna adaptacija, horizontalni prijevod

1. UVOD

Libro od mnozijeh razloga (1520) šesnaestostoljetni je izdanak onomad visokorazvijene dubrovačke ćirilичke pismenosti koja među srednjojužnoslavenskim pismenostima zauzima posebno mjesto. Ta neotuđiva tekovina zapadnoćirilичke tradicije¹, što je svoj grafomorfološki/ortografski razvojni put² stala razvijati u zahumsko-dukljanskim pisarskim središtima 10. i 11. stoljeća,³ jedinstvena je pojava hrvatske književno-jezične prošlosti, uklopiva u krilaticu akademika Eduarda Hercigonje o našoj *tropismenoj i trojezičnoj srednjovjekovnoj kulturi* (¹1994, ²2006). I dok je glagoljična sastavnica netom spomenuta Hercigonjina izraza u srednjemu vijeku prevladavala – što kvalitetom, što kvantitetom, oblici *sestrinske*⁴ ćirilичke pisme-

¹ O terminu zapadna ćirilica, izazovima vezivanja tipova i spomenika zapadnoćirilичke pismenosti za (samo) jednu nacionalnu kulturu (osobito do 15/16. stoljeća) vidjeti više u: Raukar 1973, Žagar 2009, Zelić Bučan 2000 i dr.

² Posebnost zapadne ćirilice ogleda se u čitavu vizualnome/grafetičkom/tekstnome postavu, ali i u slovnome inventaru (primjerice redukcijama slovnih viškova i dijakritika, ili pak učestaloj uporabi *jata* za glasovni slijed /ja/, odnosno uvođenju glagoljskoga *đerva* i njegovih *novih* funkcija: bilježenja glasa /đ/, poslije i glasa /ć/ u štokavskim, bosanskim i dubrovačkim tekstovima); uopćeno govoreći – u izraženoj propusnosti kontaktne glagoljičke i latiničke pismenosti (usp. Žagar 2009: 200–202).

³ Koji su sukus tzv. zetsko-humske redakcije ili škole staroslavenskoga jezika (prema akademiku Vojislavu Nikčeviću riječ je o zetskoj, odnosno crnogorskoj redakciji staroslavenskoga jezika, usp. Lukić 2009: 23, vidi i Damjanović 2012: 183–186, 195–196). U pogledu srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih redakcija/recenzija do danas nije postignuta terminološka i korpusna ujednačenost pa je tako otvorenim ostalo pitanje statusa južnoslavenskih (pod)redakcija – bosanske i crnogorske (zetsko-/humske/) (Mihaljević 2009: 286). Primjerice na termin *bosanska redakcija* ne pristaju čak ni neki bosanski slavisti, i to stoga što – uvažavajući polazišne manjkavosti termina *redakcija* i *recenzija* (Damjanović 2012: 143), ali i kriterij različitosti govorne podloge – prednost daju nazivu *škola* (usp. Žagar 2020a: 315). Terminološka pa čak ni korpusna usuglašenost nije se ostvarila, kako vidjesmo, ni u zetsko-humskoj/zetskoj/crnogorskoj redakciji staroslavenskoga jezika. Postavlja se također pitanje možemo li istom redakcijom nazivati jezik koji na staroslavensku osnovicu naslojava čakavski, odnosno srednjojužnoslavenski (štokavski) jezik (usp. Žagar 2008: 697).

⁴ Napose ako pojavu i širenje glagoljičke i ćirilичke pismenosti hrvatskoga kulturnoga prostora stanemo razmatrati u okviru nadređena pojma ćirilometodske baštine (usp. Žagar 2009: 193, Lukić 2011: 77, Damjanović 2016: 73).

nosti, što su donedavna uznemiravali jednoobrazne nacionalno-političke i filološke modele (gdjekad je tomu i dan-danas tako), slabije su bili istraženi i eksponirani. Ta je pismovna *ograda*, sukladno zastarjelim devetnaestostoljetnim filološkim pogledima (usp. Žagar 2008: 695), tijesno bila povezana s jezičnom: drukčije se, naime, promatrala glagoljička pismenost, što uz crkvenoslavenski jezik zastupa čakavski, odnosno *miješani* vernakular, od ostalih srednjojužnoslavenskih pismenosti (ćiriličke, latiničke), koje su jasnije ukazivale na dijakronijske i dijatopijske varijacije štokavskoga vernakulara.

Podsjetimo, ćiriličkim se pismom na hrvatskim kulturnim prostorima pisalo od 11. do 19/20. stoljeća, pretežno na tzv. istočnome krilu hrvatskoga glagoljaštva (južna Dalmacija, dubrovačko područje, Hum, Bosna, ali i sjeverniji krajevi, pa čak i Banska Hrvatska, Slavonija..., usp. Žagar 2009: 152, Žagar 2016: 12). Tim su pismom Hrvati zadovoljavali svakovrsne komunikacijske potrebe, a upravo je polifunkcionalnost hrvatskoga ćiriličkoga izraza ukazivala na unutarnju jednako koliko i vanjsku (diplomatsku) potrebu njegova poznavanja (usp. Damjanović 2016: 73). Zadarski je paleoslavist i paleokroatist Ivan Berčić među prvima istaknuo razvojna središta hrvatske – tiskopisne i rukopisne – ćiriličke tradicije: bosansko i humsko, srednjo- i južnodalmatinsko te dubrovačko, organiziravši 1863, kao dodatak svojoj knjižici *Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig* objavljenoj 1860, poglavlje pod nazivom *Glagolska i bosanska rukopisna azbukva*.

Maločas spomenuta ćirilička polifunkcionalnost, u kontinuitetu očitovana od samih početaka uporabe ovoga pisma na hrvatskim prostorima pa sve do devetnaestostoljetnih (čak i dvadesetostoljetnih) prežitaka, spomeničkom je baštinom zastupljena i na dubrovačkome području. Podsjetimo, ćirilica dubrovačkoga kraja dominantnom je opcijom tamošnjega hrvatskoga književnojezičnoga izraza sve do 16. stoljeća, kada latinica i zapadna ćirilica, nakon uzmicanja glagoljice, i dalje *odmjeravaju snage*, ali se na širem planu nazire latinička *pobjeda*. Usto u pisanu se izrazu susreću stara dubrovačka i nova hercegovačka štokavština (Damjanović 2014: 49). Vjerujemo stoga da se važnost *Libra* za cjelinu hrvatske pisane kulture među ostalima sagledava upravo u pokušajima takva kontekstualiziranja: povrh svega uporabe ćiriličkoga pisma u hrvatskoj srednjovjekovnoj i (rano)novovjekovnoj kulturi. Imanentnost hrvatske ćiriličke pismenosti očitovana je njezinom višefunkcionalnošću pa se valjani pregledi dubrovačke ćiriličke tradicije baziraju na raščlanjivanju tekstova liturgijskoga, književnoga i administrativno-pravno-

ga/diplomatičkoga karaktera (usp. Žagar i Paskojević 2014; Žagar 2021).⁵ S tekstovnim se registrima usklađivala i pismovna stilizacija, što znači da je baš na dubrovačkome prostoru izvrsno zasvjedočena razvojna linija ćiriličke minuskule – pisma na prijelazu ustava u kurziv/brzopis. Mateo Žagar k tomu, potaknut dugogodišnjim proučavanjem historiografske i filološke literature na tu temu, kao i radom na samim izvorima, razlikuje knjišku (vjerojatno razvijenu prema diplomatskoj/diplomatičkoj) i kancelarijsku (diplomatsku/diplomatičku) minuskulu, a potom i novovjeki brzopis/kurziv (Žagar 2014: 147–172, Žagar 2021, usp. i Paskojević 2018). Sustavno opisuje i narav hrvatskoga ćiriličkoga tiska čiji je prvotisak, molitvenik otisnut 1512. godine (1571.), također dubrovački proizvod.⁶

⁵ Liturgijski korpus čine *Dubrovački/Dominikanski lekcionar* s početka 16. stoljeća (štokavsko-ćirilska prilagodba čakavskoga *Bernardinova lekcionara* iz 1495, no ne samo njega, usp. Rešetar 1933b: 118, Barbarić 2017: 96) i *Lajpciški lekcionar* iz treće četvrtine 16. stoljeća (štokavsko-ćirilska prilagodba drugoga izdanja *Bernardinova lekcionara* iz 1543, usp. Rešetar 1933b: 12, Barbarić 2017: 105). Spomenimo Rešetarovu pretpostavku prema kojoj je jedan od pisara *Libra*, tzv. pisar A, zapravo ispisao i *Dominikanski lekcionar* (usp. Rešetar 1933b: 120), a što je – sukladno novijim grafolingvističkim istraživačkim standardima – potrebno sustavnije ispitati (Kapetanović 2014, Barbarić 2017, Žagar 2021). Uz ćiriličke stihove latinskoga *Carinskoga statuta* (između 1421. i 1431), *lijepu dubrovačku riječ* zapisanu ćirilicom zasigurno zastupa rukopisni zbornik *Libro od mnozijek razloga* iz 1520. godine, koji su, pod vodstvom profesora Matea Žagara, studenti diplomskoga studija kroatistike na Filozofskome fakultetu u Zagrebu prepisali latinicom 2020. godine. Dubrovačkom minuskulnom ćirilicom prepisan je i molitvenik *Raj duše* ozaljskoga autora Nikole Dešića (otisnut u Padovi 1560. godine, latinski izvornik: *Hortulus animae*), i to 1567. pod naslovom *Ortus anime* itd. Diplomatsku minuskulu, poslije i brzopis zastupaju spomenici što nastaju u kontinuitetu od 11. stoljeća (kada ona još uvijek nije u cijelosti formirana) – počevši s dubrovačkim prijepisima *Povelje/Listine Kulina bana* (1189) – sve do tekstova dubrovačke *slavenske kancelarije* u kojoj su se istaknuli pisci kao što su Đivo Parmeza, Niko Bijelić, Vidoš Bogdanić (iz 14. st.), Rusko Hristoforović, Marinko Cvjetković, Nikša Zvijezdić (iz 15. st.) (usp. Žagar i Paskojević 2014). U potonjega autora osobito se dobro prepoznaje kurzivni ćirilički predznak (usp. Paskojević 2018: 375). Tako definiranu ćiriličku minuskulu treba razlikovati od kurziva razvijenoga u Bosni 16. stoljeća, koji se, u nekih autora, naziva bosančicom.

⁶ *Ofičje Blažene Djeve Marije i Petnaest molitava Svete Bridžide*, molitvenik otisnut 1512. godine u Veneciji, hrvatski je ćirilički prvotisak čiji je faksimilni pretisak s komentarom akademkinje Anice Nazor pripremljen 2013. godine, dok su latinički prijepis 2016. godine pripremili studenti izbornoga kolegija *Hrvatska ćirilička pismenost* pri Filozofskome fakultetu u Zagrebu, a pod vodstvom profesora Matea Žagara. Pismo i jezik toga spomenika vjeran su odraz knjiške ćirilske minuskule s jedne, odnosno dubrovačke šesnaestostoljetne štokavštine s druge strane. Ćirilskim tiskovinama dubrovačkoga kraja zasigurno valja pridružiti *Nauk karstianski* Jacoba/Jakova Ledesme, otisnut u Veneciji 1583. Pismo te knjižice između je uzusa ustavne, minuskulne i brzopisne ćirilice – tzv. ustavizirana minuskula; s velikim brojem rješenja bliskih uporabi u knjigama čvrsto naslonjenima na staroslavensku, pa i istočnu

2. LIBRO OD MNOZIJEH RAZLOGA

Zbornik *Libro od mnozijek razloga* nepotpuni je rukopis koji sačinjavaju književni tekstovi srednjovjekovnoga karaktera razvrstani u pet temeljnih dijelova ispisanih od četvorih dubrovačkih pisarskih ruku. Njime se temeljito bavio hrvatski jezikoslovac Milan Rešetar u dvjema svojim knjigama. Godine 1926. objavljuje ćirilčki prijepis *Libra od mnozijek razloga* u *Zborniku za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda* Srpske kraljevske akademije, i to u nizu *Spomenici na srpskom jeziku*. Smatra da se osnovna vrijednost *Libra* krije u njegovu jeziku: to je, prema Rešetaru, „svakako najstariji književni štokavski spomenik [...] pisan ćirilicom” (Rešetar 1926: XVII), odnosno „najstariji naš književni spomenik pisan ćirilicom a narodnim – ne crkvenim – jezikom” (Rešetar 1933b: IX), dok o njegovoj književnoj vrijednosti nema osobito visoko mišljenje. Već je tada naumio objaviti opsežnu studiju o sadržaju i jeziku *Libra*, koja će ugledati svjetlo dana 1933. godine u *Posebnim izdanjima* Srpske kraljevske akademije.

Pismo motrenoga kodeksa Rešetar opisuje kao bosansku ćirilicu

koja uprav nije nikakvo specijalno bosansko pismo, nego je starija ćirilska minuskula koja je u starije vrijeme bila u običaju u svim našim krajevima u kojima se uopće pisalo ćirilicom, i kod pravoslavnih i kod katolika i kod muslimana, dok je nije kod prvih zamijenilo izvan crkve, u kojoj je ostalo majuskulno ‘ustavno’ pismo – rusko ‘građansko’ pismo, a kod katolika u Primorju latinica, tako da je od XVIII. vijeka ostala ograničena na katolike i muslimane u Bosni i Hercegovini, a naročito na ove posljednje otkada su nekako od prve polovice prošloga vijeka i tamošnji katolici sasvim prihvatili latinicu. (1926: XII)

Na drugome pak mjestu precizira: „Zato bih ja i volio zvati naš skoropis minuskulom, jer, kako ćemo odmah vidjeti, skoro nema nikako karakter ‘skoroga’ ili kurzivnoga pisma. Vrlo je pak obična stvar da se naš skoropis zove ‘bosanskim pismom’ ili ‘bosančicom’, što nije nikako opravdano, jer on niti je postao u Bosni, niti je bio na Bosnu ograničen.” (1933b: 122)

ćirilčku tradiciju (dubrovački štokavsko-(i)jekavski govor s primjesama crkvenoslavenskoga) (usp. Štefanić 1938: 21–27, Žagar 2014: 153). O dubrovačkoj (i)jekavskoj štokavštini više u: Lovrić Jović 2014: 44–47, 246, posebno ističemo Milanom Mogušem usmjerenu napomenu da se pripadnost sustavu ogleda u odrazu *jata* gramatičkih morfema.

2.1. O jeziku *Libra od mnogijeh razloga*

U drugoj polovici 19. stoljeća Vatroslav Jagić objavljuje pojedine dijelove *Libra od mnogijeh razloga* u svojem djelu *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*. Pišući o tekstu *Cvijet kreposti*,⁷ kojim *Libro* započinje, ocjenjuje da je pisan „jezikom čistiem narodniem, prostiem od upliva jezika crkvenoga” te iznosi pretpostavku da je njegov prevoditelj, odnosno pisac bio „nekakav bosansko-dalmatinski fratar, onakova reda čovjek, kao što su kasnije Divković, Posilović itd.” (Jagić 1868: 4) Želeći svojoj pastvi omogućiti upoznavanje s onodobnom „religiozno-popularnom literaturom”, najlakše im je bilo, nastavlja Jagić, prevesti nešto s talijanskoga ili latinskoga jezika s obzirom na to da su se školovali mahom u Italiji (Jagić 1868: 4–5).

S tom se pretpostavkom neće složiti Milan Rešetar koji u predgovoru ćirilичkom prijepisu *Libra od mnogijeh razloga* ustvrđuje da su svi njegovi dijelovi „okrenuti na dubrovački govor što sa čakavsko-glagolskih matica na narodnom jeziku a što sa crkvenih, valjada ćirilskih, ili su prevedeni s talijanskog jezika; može se napokon konstatovati da je nešto uzeto preko matice što je prevedena ili prepisivana od kajkavca.” (Rešetar 1926: XVI) Pretpostavlja da su izvori, odnosno predlošci različiti, ali da ništa nije „baš dubrovački originalni rad” (Rešetar 1926: XVI). Nakon što je proučio cijeli rukopis, na temelju pojedinih tipično dubrovačkih jezičnih značajki zaključuje da su ga zasigurno pisali Dubrovčani (pisari A, B i C); štoviše,

⁷ Godine 2020. Antonija Zaradija Kiš i Marinka Šimić taj su europski *bestseller* za razdoblje od 14. do 18. stoljeća sustavno istražile u starijem hrvatskomu književnomu korpusu, posebice onomu iz zlatnoga doba hrvatskoga glagoljaštva (*Vinodolski zbornik*, *Petrisov zbornik*, *Ljubljanski zbornik*, *Tkonski zbornik*, *Grškovičev zbornik*), ali i u ćiriličkoj (*Libro od mnogijeh razloga*, *Cvijet od kriposti* fra Pavla Posilovića iz 1647. i 1701) te latiničkoj tradiciji (peraški *Cvijet od kriposti* Krste Mazarovića iz 1712). Budući da studija istaknutih autorica uz filološko-kulturološki uvod donosi i iscrpnu jezičnu analizu spomenutih hrvatskih prijevoda *Cvijeta kreposti* (2020: 75–93), ondje se daju – usporedno uzete i obilato oprimgjerene – detaljnije motriti jezične odlike toga dijela *Libra*, pa i one zanimljive vizuri ovoga rada koja se oslanja na pitanje priređivačeve, tj. recipijentske percepcije međudijalektnoga obrata/prilagodbe (prvenstveno čakavštine u štokavštinu). Izdvajamo primjere *Librova* dosljednoga jekavskoga odraza *jata* (grafemskim slijedom *ie* za *ije* i *je*, npr. *koliēna*, *vriēmena*, *cvietь*, *čoviekь*, *besiede*), pa zamjenu slogotvornoga *l* glasom i slovom *u* (npr. *pukь*, *punь*), bilježenje slijeda *cr-* na mjestima tipične hrvatskoglagoljske skupine *čr-* (*črvlenu* : *carlenu*), a s razine oblika odnos relativne i upitne zamjenice stegnuta oblika *ki*, *ka*, *ko* prema *Librovu Cvijetu* s oblicima *koi*, *koja*, *koje*, odnosno prevagu prezentnih oblika za 1. lice jd. na *-am*, *-im* i *-em* umjesto na *-jul-u* (*prebivamь*, *molimь*, *poviemь*).

pretpostavlja da je glavni pisar (A) bio s otoka Mljeta i da je cijeli rukopis možda nastao u mljetskome benediktinskom samostanu (Rešetar 1926: XIV–XV). Ta Rešetarova pretpostavka bit će problematizirana u nedavno objavljenoj studiji Matea Žagara i Dolores Grmača koji suprotno Rešetaru vezuju *Libro* upravo za – urbanu kulturu (2020: 20, 33–35, 57).⁸

Isti će zaključak Rešetar ponoviti i u svojoj opsežnoj studiji o sadržaju i jeziku *Libra od mnozijek razloga* gdje ponovno ističe da su svi članci ili prevedeni ili prerađeni od Dubrovčana (u širem smislu) te naglašava da se njihove jezične značajke međusobno razlikuju: prvi bi bili pisani „na čistom dubrovačkom govoru”, a drugi „okrenuti na dubrovački govor” uz veću ili manju zastupljenost „čakavskoga dalmatinskoga dijalekta” kojim je bio pisan njihov predložak, dok bi elementi crkvenoslavenskoga jezika bili zastupljeni u primjesama ili tragovima (Rešetar 1933b: 116–117).⁹ Taj bi *čisti* ili *živi narodni* dubrovački govor bio štokavsko-jekavski dijalekt „kako se govorio (i još govori) u Dubrovniku i njegovoj okolici u drugoj polovici XV. vijeka i u prvoj polovici XVI-oga” (Rešetar 1933b: 116).¹⁰ U svojoj studiji Rešetar najprije opisuje jezik *Libra*, a potom ga uspoređuje sa starijim dubrovačkim proznim tekstovima: dubrovačkim poveljama nastalim od 13. do 15. stoljeća i *Ranjininim lekcionarom* iz 1508. godine, pričem je njegov cilj steći uvid u razvoj dubrovačkoga dijalekta do početka 16. stoljeća (Rešetar 1933b: 120).

⁸ Usp. npr.: „Ako i ne zaključujemo, unatoč zapisu, da je *Libro* i prepisano u samome Gradu, ne bi trebalo biti sumnje da je bilo (i) za Grad namijenjeno.” (Žagar i Grmača 2020: 20)

⁹ Pišući o dvjema inačicama pjesme *Tužba: Probudi se jure, duše*, Stjepan Ivšić također govori o *prevođenju ikavskog originala*, odnosno *okretanju čakavskoga glagoljskog teksta na dubrovački jekavski govor* (1932: 4, 9).

¹⁰ Suvremena hrvatska dijalektologija smatra da je u predmigracijskome razdoblju dubrovački dijalekt, uključujući ne samo govor grada Dubrovnika već i otoke pred njim, Cavtat i Konavle, bio samostalnim zapadnoštokavskim dijalektom, i to štokavskoga tipa s ijekavskim refleksom jata (Lisac 2009: 273; Lisac 2011: 65; Lukežić 2012: 284). Budući da je granica između čakavštine i štokavštine prolazila u blizini Dubrovnika, ostavljajući istočni Pelješac i Mljet u zapadnoj štokavštini, a zapadni Pelješac, Korčulu i Lastovo s ostalim otocima prema zapadu u čakavštini, uslijed takva jezičnoga kontakta pojedini su čakavizmi postali sastavnim dijelom dubrovačkoga govora (Lisac 2011: 65; Lukežić 2012: 269). Iva Lukežić razdvaja pak govore dubrovačkoga područja, istočnoga Pelješca i Mljeta predmigracijskoga razdoblja u dva dijalekta: ijekavsko-ikavski istočnopelješki pridružuje poneretvanskom, a (i)jekavski dubrovačko-mljetski izdvaja posebno (Lukežić 2012: 269). Danas je dubrovački dijalekt poddijalektom istočnohercegovačko-krajiškoga dijalekta koji će nakon velikih migracija u 16. stoljeću postati s vremenom najvećim srednjojužnoslavenskim dijalektom (Lisac 2011: 64–67).

Naravno, poznato je da se između materinske (organske) dubrovačke štokavštine 16. stoljeća i njezina života u pisanome/književnome jeziku i tako ne može povući znak jednakosti, na što su nas upozoravali proučavatelji kanona stare hrvatske književnosti rekavši kako je dijalektna književnost svojina 20. stoljeća te da nijedan dopreporodni pisac nije pisao svojim govornim jezikom (usp. Franičević 1964, Damjanović 1984, Vončina 1987). Stilizacija je stoga uvijek uočljiva, što valja imati na umu prilikom razmatranja Rešetarove tvrdnje (1933b: 116) kako su sa stranih jezika prevedeni dijelovi *Libra* napisani na čistom dubrovačkom govoru, dok su međudijalektne preradbe podrazumijevale nejednakom dosljednošću provođeno *okretanje na dubrovački govor*, prvenstveno prema polazišnoj čakavskoj matici.¹¹ Drugim riječima, čakavski elementi *Libra* vezani su za predloške (ili barem tekstne paralele) čakavsko-glagoljske matice, pa i za južnije dalmatinske izvore. Dubrovački je govor međutim poznao i organske čakavske elemente (Malić 1980: 148, Lovrić Jović 2014). Crkvenoslavenske primjese i tragovi – o kojima Rešetar također piše (1933b: 92–98) – usko su vezani za čakavsko-glagoljske matice, dok konzistentniju crkvenoslavenskinu *Libra* povezuje s istočnom (ćirilskom) crkvenoslavenskom književnosti, što se vidi u njegovoj razradi *Librova* petoga dijela: gdje članke nastale preradom glagoljsko-čakavskih matica, s crkvenoslavenskim primjesama (npr. *Čtenje*

¹¹ Rešetar drži da samo pjesnici stiliziraju, dok prozna djela i spisi vjerno odražavaju narodni dubrovački govor: „Nema sumnje dakle da nam do kraja XVI. vijeka dubrovačka proza a ne dubrovačka poezija pretstavlja živi narodni dubrovački govor, tako da bi se sa Z-om mogle isporočiti iz dubrovačke pjesničke literature toga vremena samo Držičeve komedije u prozi i to ponajviše dosta kratki predgovori i posvete. Prozna književnost u tu bi nam svrhu dabome vrlo dobro došla, prije svega poznata pobožna djela B. Gradića i Ark. Gučetića, i još dvije manje stvari, a onda naročito još četiri dubrovačka djela XVI. vijeka što su pisana ćirilicom kao i Z.” (Rešetar 1933b: 117–118). Sanja Vulić (2016: 230) međutim utvrđuje da se usporednom analizom (proznih) književnih i neknjiževnih dubrovačkih tekstova 16. stoljeća, uza sve spomenute ograde, otkriva značajna utemeljenost književnojezičnih rješenja u onodobnom dubrovačkomu govoru. Ivana Lovrić Jović terminu *dubrovački govor* stoga sup(r)o(t)stavlja izraz *dubrovački jezik* (2014: 2–3), a oba natkriljuje sintagmom *dubrovački idiom* koja sadržajem zaista zahvaća organski govor grada Dubrovnika, no potonji je jasno, za minula povijesna vremena kakvo je 16. stoljeće, nemoguće drukčije istražiti doli posredno – ispitivanjem dubrovačkoga književnog jezika. Za osamnaestostoljetne frančezarije Lovrić Jović utvrđuje da su pisane živim dubrovačkim govorom u prozi, toliko slobodnim da ih se ne može nazvati prijevodima, nego preradbama, tim više što su se naslanjale ne samo na Molièreove francuske izvornike nego i na prijašnju hrvatsku tradiciju prevodenja toga autora i korpusa (2014: 18, 23), i ne samo njega odnosno njih (primjeri knjiških ekavizama *celov*, *telesne*). Osim toga morfologija više negoli fonologija frančezarija prokazuje različitost onodobnoga pjesničkog i proznog jezika (2014: 248), poglavito sustav množinskih imeničkih padeža Gundulićeva jezika s jedne te jezika frančezarija i oporuka s druge strane.

Brnarda, Čtenje sv. Ambroža, Čtenje od Aluberta, Čtenje od bl. Agustina), suprotstavlja 34. poglavlju (*Skazanje od 12 petaka*), čiji se intenzitet crkvenoslavenštine gotovo ne ponavlja nigdje drugdje u *Zborniku*¹², a povezan je s istočnim/ćirilsko-crkvenoslavenskim izvorima, premda Rešetar spominje i hrvatskoglagoljske paralele (usp. Vugrinec 2010).

Jezik je spomenika u svakome slučaju nejedinstven, a rezultat je inojezičnih prijevoda s jedne i unutarjezične (međudijalektne¹³) prilagodbe s druge strane. Članci moralno-filozofskoga, legendarnoga, apokrifnoga i pobožnoga karaktera podvrgavani su različitim stupnjevima prilagodbe onodobnomu dubrovačkom govoru, ovisno o tome jesu li prevedeni sa stranih jezika ili su preuzimani iz naših sjevernočakavskih, pa i kajkavskih ili pak južnijih čakavskih predložaka. Zato i predstavljaju neprocjenjiv izvor za istraživanje uključenosti štokavskih dubrovačkih (ćiriličkih) pisaca i supisaca u dominantna književnojezična strujanja hrvatskoga 15. i 16. stoljeća: čakavsko-(kajkavsko)-crkvenoslavenska, čakavska i kajkavska (uz začinjanje tronarječnoga tipa); a pismovno gledano glagoljička i latinička (usp. Malić 1980: 148–150).

3. JEZIČNO REDIGIRANJE ČAKAVSKOGA TEKSTA U ŠTOKAVSKOME *LIBRU OD MNOZIJEH RAZLOGA*

3.1. Cilj i korpus istraživanja

Opis jezika *Libra od mnozijeh razloga* koji je sastavio Milan Rešetar veoma je iscrpan (1933b), što ne znači da ne ostavlja prostora za nova istraživanja. U skladu s temeljnim filološkim preokupacijama vremena u kojemu djelu-

¹² Rešetar navodi (1933b: 94): „Od ostalih članaka 5. dijela odvaja se *Skazanje od 12 petaka* (br. 34) već time što ni u jednome od njih, pa uopće ni u jednome drugom članku *Zbornika* nema toliko i tako jakih tragova od crkvenoslavenskoga jezika, tako da se u njemu svaki čas nailazi ili na koji oblik ili na koju riječ crkvenoga jezika, n. pr. *va edinomu gradu, prienie* (raspra), *žitie* (život), *da-se ona dva prita 2, imenemь, sve-vidacь 3, pripriel-me esi, od gorosti* (bolesti) 4, *u-hramini* (u kući), *nače-ga pitati 5, svetago i-časnago* 15 itd. Već se dakle po tome vidi da je ovo *Skazanje* drukčije udešeno negoli ostali članci ovoga *Zbornikova* dijela, jer dok su ovaki elementi, koji nisu dubrovački, u njemu česti i upućuju više na crkveni jezik, u ostalim su člancima rijetki i upućuju više na čakavski govor ili, da bolje rečemo, na glagoljsko-čakavski 'književni' jezik.”

¹³ „Jezične varijacije (dijatopijske, stilističke, dijakronijske) među varijantama jednoga teksta mogu ukazati i na moguće varijacije u negdašnjoj jezičnoj uporabi.” (Kapetanović 2012: 22, prema Barbarić 2017: 19)

je, osnovni je Rešetarov cilj, kako je ranije već navedeno, rekonstrukcija dubrovačkoga govora na kraju 15. i početkom 16. stoljeća (1933b: 116). Da bi stekao taj uvid, služio se samo proznim tekstovima iz *Libra* s obzirom na to da se jezik poezije u takve svrhe može rabiti tek u ograničenoj mjeri. Budući da jezik pjesama iz *Libra* Rešetaru dakle nije bio osobito zanimljiv, ovdje usmjeravamo svoju pozornost upravo na taj dio.

Pjesništvo je u *Libru od mnozijek razloga* zastupljeno putem šest pjesama: *Od smrti čtenje* (*Nu mislimo, bratjo, što smo*) (br. 3), *Pjesma o kraljici nebeskoj* (br. 8), *Istorija od svetoga Đurđa* (br. 11), *Molim te, Bože moj, kti mi milos dati* (br. 23), *Probudi se jure, duše* (br. 31), *Molitva od Gospođe* (br. 45), a tomu se možda mogu pribrojiti i pojedini drugi tekstovi s obzirom na poteškoće u razgraničavanju proze i stiha (Žagar i Grmača 2020: 50–53). Dvije se od tih pjesama mogu dovesti u vezu s glagoljičkom *Pariškom pjesmaricom* iz druge polovice 14. stoljeća,¹⁴ no nisu iz nje prepisane, a riječ je o pjesmama *Od smrti čtenje* (*Nu mislimo, bratjo, što smo*) i *Probudi se jure, duše* (Žagar i Grmača 2020: 50). Dolores Grmača slaže se s Rešetarovom pretpostavkom da su u inačicama iz *Libra* sačuvane starije redakcije obiju pjesama, dok je redakcija sačuvana u inačicama iz *Pariške pjesmarice* mlađa (Rešetar 1933b: 109–110; Žagar i Grmača 2020: 50). Ista autorica prepoznat će dijelove *Pariške pjesmarice* i u *Istoriji od svetoga Đurđa*, što prethodno nije zamijećeno u literaturi (Žagar i Grmača 2020: 52). S obzirom na to da samo za navedene dvije od ukupno šest pjesama raspoložemo mogućnošću usporedbe s drugim poznatim inačicama u hrvatskim pjesmaricama iz prethodnih stoljeća, naš je korpus istraživanja naposljetku načinjen od njihovih inačica iz *Pariške pjesmarice* i *Libra od mnozijek razloga*.¹⁵

Cilj je ovoga istraživanja utvrditi kategorije u kojima se provodi štokaviziranje u našem korpusu, a potom na temelju usporedbe s kategorijama u kojima je međudijalektna adaptacija zamijećena u dosadašnjoj literaturi o

¹⁴ Godine 1905. Josip Vajs objavio je prvu transliteraciju *Pariške pjesmarice* ćirilicom (1905: 260–275). Godine 1969. Vjekoslav Štefanić objavio je njezinu latiničku transkripciju (1969: 364–373, 377–378, 385–387, 397–399, 421–426). Godine 1972. Dragica Malić objavila je latiničku transliteraciju i transkripciju (1972: 34–67), a novu će latiničku transkripciju objaviti trideset godina kasnije (Malić 2002: 653–671). Posljednje je izdanje *Pariške pjesmarice* ono koje su ponudili Amir Kapetanović, Dragica Malić i Kristina Štrkalj Despot u latiničkoj transkripciji (2010).

¹⁵ U početku je u naše istraživanje trebala biti uključena i pjesma *Istorija od svetoga Đurđa*, no ta je zamisao kasnije napuštena jer se ne može provesti jednak tip usporedbe kao za odabrane pjesme.

hrvatskim ranonovovjekovnim tekstovima utvrditi stupanj njihova preklapanja.¹⁶ Da se u dvjema pjesmama koje su ovdje odabrane „uklanjaju čakavske markantne značajke teksta (npr. jekavizacija, zamjena *ča* > *što*, *ki* > *koji*, Ljd. m. r. *-i* > *-u*)”, zamijetio je već Amir Kapetanović (2010: XLIV). Naša je polazna pretpostavka da se čakavsko-štokavska jezična prilagodba provodi u istim kategorijama u objema pjesmama i da zahvaća ponajprije fonološku razinu.¹⁷ Je li to doista tako, provjerit ćemo u nastavku.

3.2. Prvi primjer: *Od smrti čtenje* (*Nu mislimo, bratjo, što smo*)

Pjesma *Od smrti čtenje* nalazi se u *Libru* na listovima 28r–v (Žagar 2020b: 155–156). Osim u toj knjizi nalazimo je dva stoljeća ranije u *Pariškoj pjesmarici* pod naslovom *Nad grobom [pojut] g(lago)luće sije*, a potom u još tri inačice iz 15. i 16. stoljeća: u *Zborniku duhovnoga štiva* (bez naslova), *Klimantovićevu zborniku I.* i *Klimantovićevu zborniku II.* (u obama zbornicima pod naslovom *Šekvencija nad grobom kada telo v grob položet*) (Malić 1972: 53–57; Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 175–190). Već je iz prvoga stiha zamjetna razlika u osnovici na kojoj je utemeljen književni jezik sačuvanih inačica: u četirima je primjerima riječ o čakavskoj (*Tu mislimo, bratja, ča smo*),¹⁸ a u jednome primjeru o štokavskoj osnovici (*Nu mislimo, bratjo, što smo*), koje jasno identificira upitno-odnosna zamjenica. Iako ne smatramo da je štokavska inačica iz *Libra* nastala izravno na temelju

¹⁶ Naravno, bitno je naglasiti da izravan predložak dubrovačkih lekcionara u kojima je zasvjedočena čakavsko-štokavska prilagodba pouzdano znamo, što se ne može reći i za *Libro*. Stoga valja imati na umu da raščlambom u nastavku ne želimo sugerirati da su čakavski predlošci kojima se služimo prilikom usporedbe bili izravnim predloškom odgovarajućim člancima iz *Libra*, već ih uzimamo samo kao model. Štoviše, predlošci tekstovima koji dolaze u *Libru* nisu ni morali biti pisani, već su mogli biti i usmeni. Na to nas je upozorila kolegica Dolores Grmača, na čemu joj ovom prilikom zahvaljujemo.

¹⁷ Indikatori štokavskoga obrata daju se međutim pronaći i na drugim jezičnim razinama, čemu može posvjedočiti jedan primjer iz motrene pjesme: *Ogniti hoće naši skutu, / a ostati ghili šćuti*. Dragica Malić (2011: 93) naime ističe pjesmaričin leksem *šćuti* naspram Klimantovićeva *Rituala* koji bilježi sjevernodalmatinski *žnuti* te dubrovačkoga *Libra* s oblikom *štuci* (potkoljenične kosti; *ogniti će . naši . skutu . ostati će . goli . čuci*), što znači da je u svakom spomeniku uporabljena lokalna, razumljiva riječ istoga ili sličnoga značenja – *gole kosti*.

¹⁸ U jeziku četiriju čakavskih inačica nema bitnijih razlika (Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 176). U tome je kontekstu zanimljivo izdvojiti uporabu likova ličnih zamjenica u I jd.: *tobu, sobu* u južnočakavskoj *Pariškoj pjesmarici* nasuprot *tobom, sobom* u sjevernočakavskim inačicama, dok bismo očekivali obrnutu situaciju (Kapetanović 2010: XL–XLI).

čakavske inačice iz *Pariške pjesmarice*, ta je pjesma odabrana ovdje za prvi primjer u kojemu možemo pratiti štokavsko redigiranje čakavskoga teksta. Obje se inačice donose usporedno u sljedećoj tablici.¹⁹

<i>Pariška pjesmarica, druga polovica 14. st.</i>	<i>Libro od mnozijekh razloga, 1520.</i>
Tu mislimo, bratja, <u>ča</u> smo, <u>razumijmo</u> zemlja da smo! Slast i dika tvoj'ga <u>tıla</u> hoće biti <u>kal</u> i gñila. Tako naše <u>tילו</u> gine, <u>tako</u> naša slava mine. <u>Grišnici</u> se teško hine to videće, ki zlo čine, ko vidiše <u>nega tילו</u> skoro hoće biti gñilo. Malo hoće dni isteći, sami h'ćemo tako leći. <u>Vijmo</u> skazan pred očima: zanosi nas smrtna plina. Na nas hoće skoro priti, ne more nas <u>to grišiti</u> . To smrt nosi ostru kosu, otpasti je s lica nosu. <u>Ocire se</u> naši zubi, <u>vsj</u> ležemo tamni v grobi. Ogniti <u>hote</u> naši skutu, a ostati gñili šćuti. Smrt nas, bratja, moćno žańe, a mi li zli <u>nišćemańe</u> . Kada <u>človika</u> smrt postigne, tada ot <u>ńega vsak pobigne</u> .	Nu mislimo, bratjo, <u>što</u> smo, <u>razumijemo</u> zemlja da smo! Slast i dika <u>tijela</u> našega skoro bude <u>kao</u> i gñila. Kada naše <u>tijelo</u> izgne, <u>tadaj</u> naša slava mine. <u>Grješnici</u> se teško hine toj videći, tere zlo čine. Toj vidimo naše <u>tijelo</u> skoro hoće biti gñilo, paki malo dni isteći sami ćemo takoj leći. <u>Vidmo</u> skazan prid očima, zanosi nam smrtna plima. Na nas hoće skoro priti, ne može nas <u>toj griješiti</u> . Toj smrt nosi ostru kosu otpasti je s lica nosu. <u>Ocijeriti će se</u> naši zubi, <u>svi</u> ležimo tamni, grubi. Ogniti <u>će</u> naši skutu, ostati će goli šćuti. Smrt nas, bratjo, moćno žńe, a mi zli i <u>ništamańe</u> . Kada <u>čovjeka</u> smrt postigne, tadaj od <u>ńega svak pobjegne</u> .

¹⁹ Latinička transkripcija pjesme *Nad grobom [pojut] glagoľuće sije* (*Tu mislimo, bratja, ča smo*) preuzeta je iz izdanja Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 178–181, gdje je objavljena njezina zadnja transkribirana inačica, no uz nekoliko odstupanja: na mjestu grafema *ě* pišemo *i*, ne prenosimo oble zagrade, opredjeljujemo se za čitanje *gñil-* i *vazmu* nasuprot *vzmu*. Dragica Malić uvjerljivo je na temelju rime dokazala da u jeziku *Pariške pjesmarice* valja pretpostaviti ikavski odraz jata, što upućuje na „srednjodalmatinski ikavski izgovor jata” (1972: 100), odnosno na to „da je spomenik iz gotovo posve ikavskog kraja, svakako južnije od Zadra, negdje oko Splita” (1972: 110). Od toga odstupa ekavski odraz jata u prijedlogu *pred* i prefiksu *pre-* (Malić 1972: 109–110). Latinička transkripcija pjesme *Od smrti čtenje* (*Nu mislimo, bratjo, što smo*) napravljena je pak za potrebe ovoga rada na temelju latiničkoga prijepisa koji je priredio Mateo Žagar (2020b: 155–156).

<i>Pariška pjesmarica, druga polovica 14. st.</i>	<i>Libro od mnozijeh razloga, 1520.</i>
Sam ostane bes pomoći, <u>v</u> tamni <u>grobi</u> , <u>v</u> tamni noći. <u>Vsega</u> ti je <u>ovdi</u> <u>oiti</u> , sama <u>dila</u> s <u>tobu</u> <u>poiti</u> . Zlo je tamo <u>grih</u> ponesti, dobro bi se <u>zdi</u> otresti. Čemu <u>lubiš</u> <u>sa</u> <u>svit</u> , <u>brate</u> , ki na smrti <u>mrzi</u> na te? Žena, <u>ditca</u> , rod i mati ne dadu ti s <u>sobu</u> stati. Ostavi te otac, mati <u>v</u> <u>grobi</u> , tvoje blago <u>vazmu</u> k sebi. <u>Tada</u> ne bude <u>nigdor</u> blizu, tvoje <u>tilo</u> <u>črvi</u> grizu. <u>Tako</u> h'ćemo počivati dokle reče Bog ustati. Na sud hoće skoro priti, iz <u>grobov</u> je <u>vsim</u> iziti. <u>Anjeli</u> hote zatrubiti, <u>vsih</u> ot smrti probuditi. Hoće biti tvoje tilo akosi je sada <u>gñilo</u> . Trublja trubi Božja straha: „ <u>Vstanite</u> , <u>ludi</u> , s <u>kala</u> , s <u>praha</u> ! Kraļ nebeski s nebes shodi, više sile s sobu vodi. Ot smrti se probudite, <u>vs</u> i pred Boga postupite! Poslušajte Božja suda ot krivine i ot bluda!“ Otvore se <u>sada</u> <u>grobi</u> , misliti hoće <u>vsak</u> o sebi. <u>Vs</u> i hoćemo <u>oživiti</u> , duša s <u>tilom</u> vazda biti. Stati <u>hote</u> <u>ludi</u> na zemļi, priti <u>hote</u> s pakla vrazi.	Sam ostane bez pomoći, <u>u</u> tamnoj <u>grebi</u> , <u>u</u> tamnoj noći. <u>Svega</u> ti je <u>ovdje</u> <u>oći</u> , sama <u>djela</u> s <u>tobom</u> <u>poći</u> . Zlo je tamo <u>grijehe</u> ponijeti, dobro bi ih <u>ovdje</u> otresti. Čemu <u>lubiš</u> <u>saj</u> <u>svijet</u> , ki na smrti <u>mrziš</u> na te? Žena i <u>djeca</u> , rod i mati ne dadu ti <u>sobom</u> stati. Ostavi te sama u <u>grebi</u> , tvoje blago <u>uzmu</u> seb[i]. <u>Tadaj</u> ne bude <u>nitkore</u> blizu, tvoje <u>tijelo</u> <u>crvi</u> grizu. <u>Takoj</u> ćemo počivati dokle reče Bog ustati. Na sud hoće skoro priti, ne more nas toj grijeshiti. Iz <u>grebova</u> <u>svijem</u> iziti, tere za djela razlog dati. <u>Anđeli</u> će zatrubiti, <u>svijeh</u> od smrti probuditi. Trublja trubi Božja straha: „ <u>Ustanite</u> , <u>ludi</u> , s <u>praha</u> ! Kraļ nebeski s nebes shodi, vječne sile sobom vodi. Od smrti se probudite, <u>sv</u> i prid Boga postupite! Poslušajte Božjega suda od krivine i od bluda! Otvoriti će se <u>tadaj</u> <u>grebovi</u> , misliti će <u>svak</u> o sebi. <u>Svi</u> hoćemo <u>oživjeti</u> , duša s <u>tijelom</u> vazda biti. Stati <u>hoće</u> <u>ludje</u> ²⁰ na zemļi, priti <u>hoće</u> s pakla vrazi.

²⁰ Ovakvi bi primjeri možda mogli ukazivati na stariji predložak *Libra* u odnosu na *Parišku pjesmaricu* (stari gramatički morfem za N mn. i-promjene).

<i>Pariška pjesmarica, druga polovica 14. st.</i>	<i>Libro od mnogijeh razloga, 1520.</i>
Dila se <u>hote</u> vsa otkriti, ne moći se <u>gdi</u> ukriti. Bog hoće biti <u>gñivan</u> <u>tada</u> , ki je vele krotak <u>sada</u> . Pšenicu hoće provijati, slamu hoće ogñu dati. Tada se hoće razaznati na čem hoće <u>gdo</u> ostati. <u>Slavni</u> budu Božje sluge, <u>grišnikom</u> se <u>vične</u> tuge.	Djela će se <u>sva</u> otkriti, ne moći se <u>gdje</u> ukriti. Bog će biti <u>gñevan</u> <u>tadaj</u> , ki je vele krotak <u>sada[j]</u> . Pšenicu će provijati, a slamu će ogñu dati. Tadaj će se razabrati na čem hoće <u>tko</u> ostati. <u>Slavnijem</u> budu Božje sluge, <u>grješnikom</u> su <u>vječne</u> tuge.
<i>Tu položet kami na grob</i> Bože dobri, Bože blagi, da bi spasen naš brat dragi! Ako <u>tilo</u> k zemlji grede, da bi duši dobro bilo! Tvoja milost, Bože, budi, ñega duše ne osudi! Ti si <u>hotil</u> za ñ <u>umriti</u> , ti ga stvori k sebi priti! Amen!	Bože dobri, Bože blagi, da bi spasen naš brat dragi! Ako ka zemlji grede <u>tijelo</u> , da bi duši dobro bilo! Tvoja milost, Bože, budi, ñegovu dušu ne osudi! Koji si <u>hotio</u> za nas <u>umrijeti</u> , učini ga k sebi priti! Amen!

U dosadašnjoj je literaturi već upozoreno na to da je inačica iz *Libra* poštokavljena i jekavizirana, čime je narušen rimarij pjesme, odnosno ishodišni parno rimovani osmerac (Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 175–176). U nastavku detaljnije prikazujemo koje su sve kategorije zahvaćene jezičnom prilagodbom, pričem naša pozornost nije usmjerena na sve jezične razlike, nego samo one koje su znakovite u kontekstu hrvatskih čakavsko-štokavskih prijevoda (usp. i Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 176).

Ikavski refleks jata mijenja se u (i)jekavski u korijenskim, tvorbenim i gramatičkim morfemima: *razumijmo* > *razumijemo*, *tila* > *tijela*, *tilo* > *tijelo*, *grišnici* > *grješnici*, *grišiti* > *griješiti*, *ocire se* > *ocijeriti će se*, *človika* > *čovjeka*, *pobigne* > *pobjegne*, *ovdi* > *ovdje*, *dila* > *djela*, *grih* > *grijehe*, *zdi* > *ovdje*, *svit* > *svijet*, *ditca* > *djeca*, *vsim* > *svijem*, *vsih* > *svijeh*, *oživiti* > *oživjeti*, *tilom* > *tijelom*, *gdi* > *gdje*, *grišnikom* > *grješnikom*, *vične* > *vječne*, *umriti* > *umrijeti*. Da se prilikom provođenja te prilagodbe nije uvijek vodilo računa o posljedicama koje će ostaviti na stih, zorno pokazuju sljedeći primjeri: štok. *Toj vidimo naše tijelo / skoro hoće biti gñilo*. naspram čak. *ko vidiše ñega tilo / skoro hoće biti gñilo*.; štok. *Kada čovjeka smrt postigne*, /

tadaj od néga svak pobjegne. naspram čak. Kada človika semrt postigne, / tada ot néga vsak pobigne.; štok. *Svi hoćemo oživjeti, / duša s tijelom vazda biti. naspram čak. Vsi hoćemo oživiti, / duša s tilom vazda biti.;* štok. *Koji si hotio za nas umrijeti, učini ga k sebi priti! naspram čak. Ti si hotil za n umriti, / ti ga stvori k sebi priti!,* u kojim je primjerima jekaviziranjem jata narušena rima. Slično je i u sljedećem primjeru: čak. *Ako tilo k zemlji grede, / da bi duši dobro bilo!* naspram štok. *Ako ka zemlji grede tijelo, / da bi duši dobro bilo!* U tome primjeru pravilna rima nije ostvarena ni u čakavskoj ni u štokavskoj inačici: u prvoj bi imenica *tilo* trebala doći na kraju stiha, dok u drugoj ona i dolazi na pravome mjestu, ali jekaviziranjem je jata izgubljena rima sa sljedećim stihom.

Odraz je jotacije dentala /d/ u čakavskoj inačici /j/, a u štokavskoj /đ/: *vijmo* > *viđmo*, a tako je prilagođeno i /g/ u posuđenicama iz klasičnih jezika: *anjeli* > *anđeli*.

Prijedlog i prefiks *v(a)* mijenja se u *u*: *v* > *u*, *vazmu* > *uzmu*, *vstanite* > *ustanite*.

Finalno je slogovno /l/ neizmijenjeno u čakavskoj inačici, dok je u štokavskoj inačici vokalizirano u /o/: *kal* > *kao*, *hotil* > *hotio*.

Zamjenice i prilozni dobivaju navezak u štokavskoj inačici: *tako* : *tadaj*, *to* > *toj*, *tako* > *takoj*, *tada* > *tadaj*, *sa* > *saj*, *sada* : *tadaj*.

U korijenskome morfemu imenice *grob* provodi se promjena korijenskoga vokala u štokavskoj inačici: *grobi* > *grebi*, *grobov* > *grebova*, *grobi* > *grebovi*.

U infinitivu složenica glagola *iti* kojima se ispred infinitivnoga nastavka nalazi vokal provedena je metateza i jotacija u štokavskoj inačici: *ojti* > *oći*, *pojti* > *poći*. Tako nije u primjerima *priti*, *iziti*, koji su u objema inačicama zastupljeni u istome liku.

Početna suglasnička skupina *vs-* u zamjениčkim oblicima čuva se neizmijenjena u čakavskoj inačici, dok se u štokavskoj inačici provodi metateza *sv-*: *vsi* > *svi*, *vsak* > *svak*, *vsega* > *svega*, *vsim* > *svijem*, *vsih* > *svijeh*, *vsa* > *sva*.

Početna je suglasnička skupina *čr-* neizmijenjena u čakavskoj inačici, dok je u štokavskoj inačici promijenjena u *cr-*: *čarvi* > *crvi*.

Početna je suglasnička skupina *čl-* neizmijenjena u čakavskoj inačici, dok je u štokavskoj /l/ reducirano: *človika* > *čovjeka*.

Čakavska upitno-odnosna zamjenica za neživo zamjenjuje se štokavskom: *ča* > *što*, a slična je opreka i u primjeru *nišće* > *ništa*.

Čakavska (i ne samo čakavska) upitno-odnosna zamjenica za živo zamjenjuje se štokavskom: *gdo* > *tko*, *nigdore* > *nitkore*.

U instrumentalu jednine ličnih zamjenica rabi se gramatički morfem /u/ u čakavskoj inačici, a u štokavskoj inačici /om/: *tobu* > *tobom*, *sobu* > *sobom*.

U množini jednosložne imenice *grob* osnova se proširuje nerelacijskim morfemom /ov/ u štokavskoj inačici: *grob* > *grebova*, *grobi* > *grebovi*.

U genitivu množine imenica muškoga roda rabi se gramatički morfem /ov/ u čakavskoj inačici, a u štokavskoj inačici /a/ (iza nerelacijskoga morfema /ov/, kojim je osnova proširena u svim množinskim padežima): *grob* > *grebova*.

U 3. 1. mn. prezenta glagola *htjeti* rabi se tipični čakavski oblik *hote*, dok u štokavskoj inačici dolazi *hoće*.

3.3. Drugi primjer: tužba *Probudi se jure, duše*

Pjesma *Tužba: Probudi se jure, duše* nalazi se u *Libru* na listovima 149r–152r (Žagar 2020b: 407–413). Njezin drugi dio nalazimo dva stoljeća ranije u *Pariškoj pjesmarici* pod naslovom *Poj želno! (Zač mi tužiš, duše)* (Ivšić 1932; Malić 1972: 62–67; Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 227–231). Ne smatrajući ni u ovome slučaju da je čakavska inačica iz *Pariške pjesmarice* bila izravnim predloškom štokavske inačice iz *Libra*, ta je pjesma odabrana ovdje za drugi primjer u kojemu možemo pratiti štokavsko redigiranje čakavskoga teksta. Obje se inačice donose usporedno u sljedećoj tablici:²¹

<i>Pariška pjesmarica, druga polovica 14. st.</i>	<i>Libro od mnogijeh razloga, 1520.</i>
„Davori, ljubvo moja Isuse, ne hodi daleko ot mene, jere u <u>sem</u> slznom dolu kako bes tebe vesel biti mogu? Moja jedina ljubvo i dragosti, <u>ki</u> isplňuješi <u>vse</u> žele <u>tvojih čistih</u> radosti, želno te, dobro [moje] molu: Ne othodi me bes tebe u <u>sem</u> žalostnom dolu!	„Davori, lubo moja Isuse, ne odhodi nadalek od mene, zašto u <u>semuj</u> suznomu dolu kako bez tebe vesela mogu biti? Moja jedina ljubavi i radosti, <u>koji</u> ispuňaš <u>sve</u> žele <u>tvojijeh čistijeh</u> radosti, želno te molu, dobro moje, ne ohodi mene u <u>ovomem</u> suznom dolu!

²¹ Latinička transkripcija objiju inačica preuzeta je iz izdanja Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 265–269, gdje je objavljena njihova zadnja transkribirana inačica, no odstupamo od nje priklanjajući se bilježenju ikavskoga odraza jata u inačici iz *Pariške pjesmarice* i zanemarujući oble zgrade.

Pariška pjesmarica, druga polovica 14. st.

Voļa, ljubvo, ovdi budi sa mnom,
 a voļa me pojmi tamo s tobom,
 jere mni bez tebe biti
 gore je negoli umriti,
 a s tobom plteno umriti
 mani [je] slatko i ožiti.
 Jere ti jesi moj život i dika,
ki si lipota onoga vika!²²
 Hvalite ljubav moju Isusa,
 nebo, i zemļa, i vse stvari,
ki [vas] lipo krasi svojimi dari!
 Hvalite, gore, poļa i vsa driva,
 jere vas vsako lito lipo odiva!
 Hvalite, lito s cvitjem
 i ptičice s žeļnim pitjem,
 a nada vse vinu hvali,
 ti človiče, prepodobna stvari!
 Jere ki preoblači tvoje stvari svita
 u lipotu različnoga cvita,
 on ot smrtnih tebe svleče
 [...].
 [...] vsim postavi,
 a lipotom božstvo proslavi.
 Misli, človiče, mudro velike Božje [zlite]
 ot obilja dobrote na vse svoje stvari.
 Ptičice želno vzvišćaju [jeda je jure suproti djavlu]
 ot Boga obnovljenje lipo po vsemu svitu.
 A tebi sviše od Boga anjeli prave
priobraženje u [li]potu nebeske slave.
 Ča vzdaš Gospodinu Bogu tvojemu tolikih tvojih dari,
ki te je toliko poļubi, car vsih vik?
 Dvigni se nad vse stvari ljubvom k ņemu
 i uz velike jegu dari slatko ga vinu hvali
 i gl[ago]i: „Prevznesen budi v viki,
 ti ki si s[...] v vsih jedin dobar!
Vsim vsa davaš ništare ot nikogare ne tribuje!“
 Amen!

Libro od mnogijeh razloga, 1520.

Voļa, ljubī, budi ovdje sa mnom,
 voļa me tamo pojmi [s] sobom,
 Jere menje bez tebe živjeti
 gore jest negoli umrijeti,
 a s tobom ispuńeno i umrijeti
 jest menje slatko oživjeti.
 Jere ti jesi moj život i dika moja,
koji si ljepota od onogaj svijeta!²²
 Hvalite ljubav moju Isusa,
 nebo, i zemļa, i sve stvari,
koji vas lijepo ukrasi svojijemi dari!
 Hvalite, humi, poļa i sva drijeva,
 jere vas svako ljeto lijepo pridijeva!

A najveće nada sve hvalite,
 narodi, prjepodobne stvari,
 jere koji prioblači stvari svijeta
 u ljepotu razlikoga svijeta,
 on od smrtnije[h] tebe svuče,
 a u besmrtna priobuče
 i na dobro svako postavi,
 a lipotom²² svijem proslavi.
 Misli mudrosti [...] čovječje velike boje [...] jeda rijeke obilno on izljevna na sve svoje stvari.
 Ptice želno uzvištaju kade jure [...] k cvitu
 od Boga ponovljenje lijepo semu svijetu,
 a tebe više od Boga andeli prave
prioblačenje u ljepotu nebesku slave.
 Što uzdaš Gospodinu tolicijeh tvojijeh dika,
koji te toliko poļubi, car svijeh vijeka?
 Dvigni se ognena želenja nada sve stvari
 i uz velike ņegove dare slatko ga vijeku [...].
 [...] hvalen i prjeuznesen u vijek vijekom,
koji sam svrhu svijeh jedan jesi, svijem dobar
 i sva daje, a ništar ni od koga ne uzima,
 nego pravu riječ od srca vesela!“
 Amen!

²² Ovdje odstupamo od čitanja *ali potom* u Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 268.

Proces poštokavljenja i jekavizacije pretpostavljenoga čakavskog predloška, već uočen u dosadašnjoj literaturi o toj pjesmi, narušio je i u ovome primjeru ishodišni rimarij pjesme (Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 227). U nastavku ponovno detaljnije prikazujemo kategorije zahvaćene jezičnom prilagodbom, usmjeravajući pozornost samo na one jezične razlike znakovite u kontekstu hrvatskih čakavsko-štokavskih prijevoda. Dok je u prvoj pjesmi bilo lakše pratiti jezično raslojavanje, druga pjesma nalaže složeniju usporedbu jer u njoj valja računati i s utjecajem hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, a k tomu valja dodati i veći broj razlika među dvjema inačicama uopće.

Ikavski refleks jata mijenja se u (i)jekavski u korijenskim, tvorbenim i gramatičkim morfemima: *tvojih* > *tvojijeh*, *čistih* > *čistijeh*, *ovdi* > *ovdje*, *umriti* > *umrijeti*, *ožiti* > *oživjeti*, *lipota* > *ljepota*, *lipo* > *lijepo*, *svojimi* > *svojijemi*, *driva* > *drijeva*, *lito* > *ljetu*, *lipo* > *lijepo*, *odiva* > *pridijeva*, *svita* > *svijeta*, *smrtnih* > *smrtnijeh*, *lipotu* > *ljepotu*, *človiče* > *čovječje*, *svitu* > *svijetu*, *tolikih* > *tolicijeh*, *vsih* > *svijeh*, *vik* > *vijeka*, *vsim* > *svijem*. Primjeri *vzvišćaju* > *uzvištaju* te *lipotom* iz štokavske inačice pokazuju da jekavizacija nije provedena u apsolutnoj mjeri. Od toga odstupa odraz jata u prefiksu *prě-*, koji se iz ekavskoga u čakavskoj inačici mijenja u ikavski u štokavskoj inačici (dubrovački ikavizam): *preoblači* > *prioblači*, ali ne i u primjerima *prepodobna* : *prjepodobne*, *prevznesen* > *prjeuznesen*.

Prefiks *v(a)* mijenja se u *u*: *vzvišćaju* > *uzvištaju*, *vzdaš* > *uzdaš*, *prevznesen* > *prjeuznesen*.

Odras je jotacije dentala /d/ u čakavskoj inačici /j/, a u štokavskoj /đ/, a tako je prilagođeno i /g/ u posuđenicama iz klasičnih jezika: *anjeli* > *anđeli*.

Status suglasničkih skupina *šč/št* različit je: skupina *šč* iz čakavske inačice zamijenjena je skupinom *št* u štokavskoj inačici u primjeru *vzvišćaju* > *uzvištaju*.

Zamjenice i prilozni dobivaju navezak u štokavskoj inačici: *sem* : *semuj*, *onoga* > *onogaj*, *vsem* : *semuj*, *toliko* > *tolikoj*, *sem* : *ovomem*.

Početna suglasnička skupina *vs-* čuva se neizmijenjena u čakavskoj inačici, dok je u štokavskoj inačici premetnuta u *sv-*: *vse* > *sve*, *vsa* > *sva*, *vsako* > *svako*, *vsih* > *svijeh*, *vsim* > *svijem*.

Početna je suglasnička skupina *čl-* neizmijenjena u čakavskoj inačici, dok je u štokavskoj /l/ reducirano: *človiče* : *čovječje*.

Čakavska upitno-odnosna zamjenica za neživo zamjenjuje se štokavskom: *ča* > *što*, ali primjer *ništar(e)* zajednički je objema inačicama.

U genitivu množine imenica muškoga roda rabi se ništični gramatički morfem u čakavskoj inačici, a u štokavskoj inačici /a/: *vik* > *vijeka*.

U čakavskoj inačici rabe se samo kontrahirani oblici upitno-odnosne zamjenice, koji se u štokavskoj inačici zamjenjuju nekontrahiranima: *ki* > *koji*.

3.4. Komentar

Naša polazna pretpostavka o tome da se čakavsko-štokavska jezična prilagodba provodi u istim kategorijama u objema pjesmama i da zahvaća ponajprije fonološku razinu samo je djelomično točna, kako su pokazali rezultati poduzetoga istraživanja. Iako su kategorije u kojima se prilagodba provodi više-manje podudarne, zamjetno je da ona ne zahvaća samo fonološku nego i morfološku razinu. Na tim su dvjema razinama potvrđene ove zajedničke promjene: (i)jekaviziranje ikavskoga odraza jata, prilagodba odraza jotacije dentala /j/ > /đ/, prilagodba prijedloga i prefiksa *v(a)* > *u*, uvođenje naveska u zamjenica i priloga, prilagodba početne suglasničke skupine *vs-* > *sv-*, redukcija /l/ u početnoj suglasničkoj skupini *čl-*, zamjena upitno-odnosne zamjenice *ča* > *što*, uvođenje morfema /a/ u G mn. imenica muškoga roda. Tomu valja dodati i promjene zasvjedočene u samo jednoj pjesmi, npr. vokaliziranje finalnoga slogovnoga /l/ > /o/ na dočetu riječi, provedba metateze i jotacije u infinitivu složenica glagola *iti*, prilagodba suglasničkih skupina *šč* > *št*, prilagodba početne suglasničke skupine *čr-* > *cr-*. Kako su pokazali navedeni primjeri, prilagodba nije provedena u apsolutnoj mjeri, odnosno ne zahvaća beziznimno sve primjere u kojima postoje uvjeti za njezinu provedbu. Unatoč tomu možemo ustvrditi da nam navedene kategorije ukazuju na to koje su jezične razlike među čakavštinom i štokavštinom bile smatrane najuočljivijim obilježjima tih dvaju sustava, odnosno koje je bilo nužno prilagoditi drugoj (književno)jezičnoj zajednici.

4. JEZIČNO REDIGIRANJE ČAKAVSKOGA TEKSTA U ŠTOKAVSKOJ I KAJKAVSKOJ SREDINI U 16. ST.

Libro od mnozijeh razloga nije jedini primjer jezičnoga redigiranja izvorno čakavskoga teksta u štokavskoj sredini u dubrovačkoj ćiriličkoj pismenosti 16. stoljeća. U studiji o jeziku *Libra* Rešetar ustvrđuje da je takva prilagodba zamjetna i u dvama dubrovačkim ćiriličkim lekcionarima 16. stoljeća:

Dubrovačkome dominikanskom lekcionaru i Lajpciškome lekcionaru, čiji je predložak bio *Bernardinov lekcionar*,²³ a gdje su „čakavsko-dalmatinske osobine, prilično konzekventno, zamijenjene štokavsko-dubrovačkim.” (Rešetar 1933b: 118) Štoviše, Rešetar uočava da su slova koja je pisao pisar A iz *Libra* i slova iz *Dubrovačkoga dominikanskog lekcionara* jednaka, što bi značilo da ih je pisao isti pisar, samo bi taj lekcionar po njegovu mišljenju nastao ili u isto vrijeme ili ranije (Rešetar 1933b: 119–120).²⁴

Povezanost dubrovačkih šesnaestostoljetnih ćiriličkih lekcionara s *Bernardinovim lekcionarom* uočena je još krajem 19. stoljeća. Usporedivši biblijsku lekciju Iv 5,1 iz *Bernardinova lekcionara* s odgovarajućom lekcijom u *Lajpciškome lekcionaru* iz treće četvrtine 16. stoljeća, August Leskien zaključuje da je riječ o različito obojenu jeziku (*anders gefärbtem Dialekt*), dok je tekst identičan (Leskien 1881: 204–206). Sličan zaključak o razlici među tim dvama lekcionarima donosi i Tomislav Maretić priređujući kritičko izdanje *Bernardinova lekcionara*: „samo su gdjekoji oblici i glasovi iz čakavskoga govora okrenuti na dubrovački.” (Maretić 1885: XVII)

U suvremenoj hrvatskoj filologiji predložen je novi termin za takvo „okretanje na dubrovački govor” o kojemu pišu Maretić i Rešetar. Govoreći o nastajanju i jezičnome oblikovanju hrvatskih lekcionara, posebno onih nastalih u 16. stoljeću, Vuk-Tadija Barbarić uvodi termine *vertikalno* i *horizontalno prevođenje* – izvorno uvedene u teoriju književnoga prevođenja od Gianfranca Folene – gdje se prevođenje s čakavskoga na štokavski može smatrati tipom horizontalnoga prevođenja, dok bi prevođenje s crkvenoslavenskoga na ta dva jezična sustava bilo primjerom vertikalnoga prevođenja (Barbarić 2017: 144, 149). Prema Foleni, a što prihvaća Barbarić, tri su temeljna kriterija za određivanje tipa prevođenja: prestiž, struktura i kulturna bliskost (Barbarić 2017: 149).

Za vertikalno prevođenje vrijedi da:

1. ishodišni jezik ima veći prestiž u odnosu na ciljni jezik
2. ishodišni jezik postaje uzor/model (čak i kalup) za ciljni jezik
3. ishodišni jezici, kojih su primjeri latinski, grčki i arapski, pripadaju udaljenim kulturama te su strukturno različiti.

²³ Predloškom je *Dubrovačkom dominikanskom lekcionaru* bilo prvo izdanje *Bernardinova lekcionara* (1495), a *Lajpciškom lekcionaru* drugo izdanje *Bernardinova lekcionara*, tzv. *Zborovčićev lekcionar* (1543) (Rešetar 1933a; Barbarić 2011: 22–24; Barbarić 2012; Barbarić 2017: 106–107; Kapetanović 2014).

²⁴ I na drugome mjestu: „isti čovjek što je pisao glavni dio Zbornika pisao je i glavni prepis *Lekcionara*.” (Rešetar 1933b: X)

Za horizontalno prevođenje vrijedi da:

1. ishodišni i ciljni jezik imaju približno jednak prestiž
2. ishodišni jezici, kojih su primjeri romanski i germanski jezici, međusobno su kulturno bliski (tj. među njima postoji »forte affinità culturale«) i slične su strukture. (Barbarić 2017: 145)

Zahvaljujući takvim povijesnosociolingvističkim uvidima možemo zaključiti da se međudijalektna adaptacija zasvjedočena u hrvatskim šesnaestostoljetnim tekstovima ima dakle smatrati horizontalnim prevođenjem u užem smislu. Da taj proces u hrvatskome ranonovovjekovlju nije bio ograničen funkcionalnim registrom, dokazuje činjenica da ga nalazimo i u paraliturgijskome (lekcionari) i u neliturgijskome (*Libro od mnozijek razloga*) korpusu. Dodajmo tomu da su mahom zastupljeni čakavsko-štokavski prijevodi, ali nalazimo i čakavsko-kajkavske, kako ćemo pokazati u nastavku. Nakon što smo utvrdili razine horizontalnoga prevođenja u jeziku pjesništva *Libra od mnozijek razloga*, preostaje nam sada ih sagledati u kontekstu hrvatskih međudijalektnih adaptacija 16. stoljeća.

Čakavsko-štokavsko prevođenje možemo ilustrirati pomoću inačica biblijske lekcije Iv 5,1 iz *Bernardinova* i *Lajpciškoga lekcionara* na temelju kojih je Leskien uočio bliskost tih dvaju lekcionara:

Lekcionar Bernardina Splitsanina ²⁵	Lajpciški lekcionar ²⁶
<p><u>Biše</u> dan blagdana žudijskoga, i uzide Isus u Jeruzalem. A jest u Jeruzolimu lokva ka se zove žudijski Betsaida, a to jest <u>kadi</u> se ovce za posvetilišće <u>perihu</u>. I okolo sebe pet pristrišak <u>jimiše</u>. I u <u>niħ</u> ležaše veliko <u>mnoštvo</u> nemoćnikov: <u>slipac</u>, hromih i susih, ki čekahu ganutje vode. <u>Anjel</u> tada Božji po vrimenu shojaše u lokvu i smučevaše vodu. I ki najprija sliziše u lokvu po smučenju vode, zdrav budiše od ke godi nemoći nemoćan <u>biše</u>. A <u>biše</u> niki <u>čovjek</u> onde trideset i osam <u>godišć</u> <u>jimijući</u> u nemoći.</p>	<p><u>Bješe</u> dan blagdana žudiskoga, i uzide Isus u Jeruzalem. A jest u Jeruzolimu lokva ka se zove žudijski Betsaida, a to jest <u>gdi</u> se ovce za posvetilište <u>perijehu</u>. I okolo sebe pet pristrišak <u>imaše</u>. I u <u>niħ</u> ležaše veliko <u>mnoštvo</u> nemoćnikov: <u>slipac</u>, hromih i susih, ki čekahu ganutje vode. <u>Andeo</u> tada Božji po <u>vrimenu</u> shojaše u lokvu, smučevaše vodu. I ki najprija sliziše u lokvu po smučeniju vode, zdrav budiše od ke godi nemoći nemoćan <u>biše</u>. A <u>biješe</u> niki <u>čovjek</u> trideset i osam <u>godišt</u> <u>imajući</u> u nemoći svojoj.</p>

²⁵ Ova se inačica donosi prema izdanju Barbarić i Štrkalj Despot 2020: 40–41.

²⁶ Ova se inačica transkribira prema izdanju Leskien 1881: 205–206.

Lekcionar Bernardina Splićanina ²⁵	Lajpciški lektionar ²⁶
<p>Ovoga kako <u>vidi</u> Isus ležeći, i pozna da veliko <u>vrime</u> <u>biše</u> jimit u nemoći svojoj, reče ņemu: „Hoćeš li da budeš zdrav?“ Odgovori mu nemoćnik: „Gospodine, <u>čovika</u> nimam ki bi me <u>postavil</u> u lokvu onda kada se smuti voda, jere <u>dokle</u> ja pridu, <u>jini pri</u> mene va ņu slizu.“ Reče ņemu Isus: „Ustani se i vazmi <u>postelju</u> tvoju i hodi.“ I tudje zdrav bi <u>čovik</u>, i vaze <u>postelju</u> svoju i <u>hojaše</u>. A <u>biše</u> subota u oni dan. I govorahu Žudiji onomu ki zdrav <u>biše</u> učinjen: „Subota jest danas, ne dostoji se tebi uzeti <u>postelju</u> tvoju!“ A on ņim odgovori: „Ki je mene zdrava učinil, on mi je rekal: 'Vazmi <u>postelju</u> tvoju i hodi.'“ I upitaše ņega: „Tko je <u>on</u> <u>čovik</u> ki ti je <u>rekal</u>: 'Vazmi <u>postelju</u> tvoju i hodi!'?“ A ov ki <u>biše</u> ozdravljen ne znaše tko <u>biše</u>. Isus tada ukloni se od <u>mnoštva</u> ko se <u>biše</u> skupilo onde. Potom toga <u>najde</u> ga Isus u templi i reče ņemu: „Eto si učinjen zdrav, jure ne htij veće <u>sagrišiti</u> da ti još gore nič ne pride.“ I <u>pojde</u> <u>on</u> <u>čovik</u> i <u>navisti</u> Žudijem da Isus <u>biše</u> ki zdrava ņega jest <u>učinil</u>.</p>	<p>Ovoga kako <u>vidje</u> Isus ležeći, i pozna da veliko <u>vrijeme</u> <u>biše</u> gnjil u nemoći svojoj, reče ņemu: Hoćeš li da budeš zdrav? Odgovori mu nemoćnik: Gospodine, <u>čovjeka</u> ne imam ki bi me <u>postavio</u> u lokvu onda kada se smuti voda, jere dokle ja pridu, <u>ini prije</u> mene u ņu slizu. Reče ņemu Isus: Ustani se i vazmi <u>postelju</u> tvoju i hodi. I tudje zdrav bi <u>čovjek</u>, i vaze <u>postelju</u> svoju i <u>hodaše</u>. A <u>bješe</u> subota u oni dan. I govorahu Žudiji onomu ki zdrav <u>bješe</u> učinjen: Subota jest danas, ne dostoji se tebi uzeti <u>postelju</u> tvoju! A on ņim odgovori: Ki je mene zdrava učinio, on mi je <u>rekao</u>: Vazmi <u>postelju</u> tvoju i hodi. I upitaše ņega: Tko je <u>oni</u> <u>čovjek</u> ki ti je <u>rekao</u>: Vazmi <u>postelju</u> tvoju i hodi!? A ov ki <u>bješe</u> ozdravljen ne znaše tko²⁷ <u>bješe</u>. Isus tada ukloni se od <u>mnoštva</u> ko se <u>bješe</u> skupilo onde. Potom toga <u>nađe</u> ga Isus u templi i reče ņemu: Eto si učinjen zdrav, jure ne htij veće <u>sagriješiti</u> da ti još gore nije ne pride. I <u>pođe</u> <u>oni</u> <u>čovjek</u> i <u>navijesti</u> Žudijem da Isus <u>bješe</u> ki zdrava ņega jest <u>učinio</u>.</p>

Usporedba dviju inačica predloženih u tablici otkriva da je čakavski predložak štokaviziran u prvome redu na fonološkoj razini: (i)jekaviziranjem ikavskoga odraza jata, prilagodbom odraza jotacije dentala /j/ > /đ/, a slično i u primjeru *anjel* > *andĕo*, zatim vokaliziranjem finalnoga slogovnog /l/ > /o/ na dočetu riječi, uklanjanjem protetskoga /j/, provedbom metateze i jotacije u prezentu složenica glagola *iti* te prilagodbom suglasničkih skupina *šč* > *št*. Da to redigiranje nije bilo apsolutno sustavno, pokazuje nam primjerice izostanak očekivanoga (i)jekaviziranja jata u riječima *slipac*, *vrimenu* ili *biše* (u desnome stupcu tablice označeni kurzivom).

Vrlo je zanimljivo zapažanje Milana Rešetara o sustavnosti provedbe jezičnoga redigiranja čakavskoga izvornika u štokavskoj sredini na primjeru *Bernardinova*, odnosno *Lajpciškoga lektionara*. Rešetar primjećuje da jezičnim redigiranjem nisu zahvaćene sve kategorije u kojima su se ta dva

²⁷ Leskien pogrešno navodi da u *Lajpciškome lektionaru* na ovome mjestu piše *tko*; u izvorniku zapravo stoji *tko*. Na to nas je upozorio kolega Vuk-Tadija Barbarić, na čemu mu zahvaljujemo.

jezična sustava razlikovala, nego „samo ono što im je najviše smetalo a nisu zamjenjivali baš sve čega u njihovu govoru nije bilo”. (Rešetar 1933a: 31) Na temelju pogrešaka prepisivača može se pretpostaviti i da pojedine čakavske riječi nisu razumjeli, zbog čega štokavska adaptacija čakavskoga predloška nije uvijek podjednako uspjela.²⁸ Vuk-Tadija Barbarić navodi nekoliko takvih primjera: npr. pogrešno razumijevanje /k/ umjesto /č/ u infinitivima *brići* > *briki* ‘svetkovati’ i *oblići* > *obliki* ‘obući’, priloga *listo* > *isto* ‘istom’ te automatizmom provedenu izmjenu /j/ > /đ/ u primjeru *tolikoje* > *itolikođe* unatoč tomu što se ne radi o jotaciji dentala (Barbarić 2011: 17–19; Barbarić 2014: 5–6; Barbarić 2017: 108). Tomu možemo dodati i zanimljiv Rešetarov primjer iz *Libra od mnozijek razloga*: jedini primjer u kojemu je zadržano neizmijenjeno finalno slogovno /l/ jest riječ *prijal*, koju je, drži Rešetar, „dubrovački redaktor slijepo prepisao ne razumjevši toga oblika” s obzirom na to da se u tome zborniku rabi isključivo infinitiv *primiti*, a ne i *prijati* (1933b: 181).

Čakavsko-kajkavsko prevođenje slabije je pak poznato. Na jedan je takav primjer nedavno pozornost filološke javnosti skrenula Ivana Eterović (2021), prikazujući razine na kojima se horizontalno prevođenje provodi u *Postili* Antuna Vramca, otisnutoj u Varaždinu 1586. godine. Usporedivši pojedine isječke iz toga djela s *Bernardinovim lekcionarom* i biblijskim prijevodima hrvatskih protestanata, autorica zaključuje da je osnovna, iako ne i jedina, razina prilagodbe – fonološka.²⁹ Među zamijećenim redaktorskim izmjenama možemo izdvojiti sljedeće: prilagođava se odraz poluglasa /a/ > /e/, odraz stražnjega nazala /u/ > /o/ i odraz samoglasnoga /l/ > /o/, ikavski odraz jata mijenja se u ekavski, uvode se protetski suglasnici /v/ i /j/ te palatalno /t/, suglasnička skupina *šč* mijenja se u *šč*. Jezično redigiranje čakavskoga predloška u kajkavskoj sredini nije provedeno posve sustavno, što taj proces čini podudarnim s čakavsko-štokavskom prilagodbom i u jeziku pjesama *Libra od mnozijek razloga* i u dubrovačkim lekcionarima.

²⁸ Već je Rešetar istaknuo da se malo pažnje posvećivalo tom tipu čakavsko-štokavskih odnosa, zbog čega je nastojao sastaviti rječnik onih čakavskih riječi koje su štokavski prepisivači smatrali neobičnima (Rešetar 1933a: 87; prema Barbarić 2017: 98–99).

²⁹ Usporedbe radi zanimljivo je ovdje skrenuti pozornost na to da je i u redakcijama i recenzijama staroslavenskoga jezika temeljna preobrazba bila fonološke naravi, čega su bili svjesni čak i devetnaestostoljetni obnovitelji hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, ističući kako su *glasovne preinake* bile na prvoj liniji adaptacije, uz povremenu uporabu *novijih riječi* (tako su pisali D. A. Parčić 1882. u svojoj raspravi *Za obstanak glagoljice* te I. Radetić u udžbeniku *Predavanja o knjigi staroslovenskoj* 1896, usp. Blažević Krezić 2021: 262).

5. ZAKLJUČAK

Zbornik pretežno nabožnoga sadržaja *Libro od mnozijek razloga* izvrstan je primjer na kojemu se može pokazati smjena znanstvene paradigme u hrvatskoj filologiji. Dok je iscrpna studija Milana Rešetara, objavljena prije gotovo stotinu godina, jednim od hrvatskih devetnaestostoljetnih filoloških vrhunaca, suvremeni pogled na njegov jezik, kako je pokazano u ovome radu na primjeru dviju pjesama iz toga zbornika, oslanjajući se čvrsto na dosege prethodnikā, ukazuje na nove plodne smjerove budućih istraživanja. Umjesto rekonstrukcije objektivnih jezičnih razlika između čakavštine i štokavštine u 16. stoljeću u naš je fokus ovdje bilo postavljeno utvrđivanje njihova subjektivna doživljaja u svijesti onodobnih govornika (dubrovačke) štokavštine – drugim riječima, njihova percepcija. Podudarnost kategorija zahvaćenih štokaviziranjem ne samo u odabranim dvjema pjesmama iz *Libra od mnozijek razloga* nego i u lekcionarskome korpusu, a nemojmo zaboraviti ni primjer horizontalnoga prevođenja u kajkavskoj sredini – mahom na fonološkoj razini, ali i na drugima – prokazuje nam čakavsko-štokavske razlike koje je štokavska sredina mogla smatrati glavnima/tipičnima za drugi sustav, a koje je zbog toga u njoj trebalo izmijeniti, čime nam posredno pomaže i u boljem razumijevanju odnosa među hrvatskim narječjima i dijalektima u ranome novovjekovlju.

LITERATURA

- Barbarić, Vuk-Tadija. 2011. *Lajpciški lekcionar* i njegovi »predlošci«. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, XXXVII, 1, 1–28.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2012. Nove spoznaje o *Lajpciškom lekcionaru*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, XXXVIII, 1, 1–18.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2014. Prema analizi prepisivačkih pogrešaka u dubrovačkim ćiriličkim prijepisima *Bernardinova lekcionara*. *Filologija*, 63, 1–15.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2017. *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih lekcionara*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Barbarić, Vuk-Tadija; Štrkalj Despot, Kristina [prir. i ur.]. 2020. *Bernardinov lekcionar 1495*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Blažević Krezić, Vera. 2021. Popularnim slogom o knjigi staroslovenskoj ili Skica za portret ćirilometodijanca Ivana Radetića. *Od Pavlimira do riči šokačke*. Zbornik *Ljiljane Kolenić* [ur. Silvija Ćurak i Vera Blažević Krezić]. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. 239–278.

- Damjanović, Stjepan. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Damjanović, Stjepan. 2014. *Novi filološki prinosi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan. 2012. *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan. 2016. *Izvori i rukavci hrvatske glagoljičke baštine*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Eterović, Ivana. 2021. Mjesto *Postile* Antuna Vramca među hrvatskim horizontalnim prijevodima 16. stoljeća. *Zbornik Diane Stolac* [ur. Borana Morić Mohorovičić i Anastazija Vlastelić]. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. U tisku.
- Franičević, Marin. 1964. *Književne interpretacije*. Zagreb: Naprijed.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Ivšić, Stjepan. 1932. Jedna hrvatska glagolska pjesma iz 14. vijeka u *Libru od mnozijek razloga. Građa za povijest književnosti hrvatske*, 11, 1–10.
- Jagić, Vatroslav. 1868. *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*. Zagreb.
- Kapetanović, Amir. 2010. Najstarije hrvatsko pjesništvo. U: Kapetanović, Amir; Malić, Dragica; Štrkalj Despot, Kristina [prir.]. 2010. *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo: pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. XV–LIX.
- Kapetanović, Amir. 2011. Čakavski hrvatski književni jezik. *Povijest hrvatskoga jezika. 2. knjiga: 16. stoljeće* [gl. ur. Ante Bičanić]. Zagreb: Croatica. 77–123.
- Kapetanović, Amir. 2012. Varijantni srednjovjekovni tekstovi i njihova leksikografska obrada. *Filologija*, 59, 15–24.
- Kapetanović, Amir. 2014. Jezična uporaba u ćirilichnom *Dubrovačkom dominikanskom lekcionaru*. *Filologija*, 62, 61–68.
- Kapetanović, Amir; Malić, Dragica; Štrkalj Despot, Kristina [prir.]. 2010. *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo: pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Leskien, August. 1881. Das dalmatinisch-serbische cyrillische Missale romanum der Leipziger Stadtbibliothek. *Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe* 33. 199–250.
- Lisac, Josip. 2009. Hrvatska narječja u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika 1: Srednji vijek* [gl. ur. Ante Bičanić]. Zagreb: Croatica. 261–281.
- Lisac, Josip. 2011. Hrvatska narječja. *Povijest hrvatskoga jezika 2: 16. stoljeće* [gl. ur. Ante Bičanić]. Zagreb: Croatica. 51–75.
- Lovrić Jović, Ivana. 2014. *O starome dubrovačkom govoru*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja 1. Fonologija*. Zagreb, Rijeka, Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine.
- Lukić, Milica. 2009. Vojislav P. Nikčević kao istraživač ćirilometodske problematike (Nacrt). *Lingua Montenegrina: časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*, 3, 19–31.
- Lukić, Milica. 2011. Strossmayerov projekt obnove ćirilometodske baštine. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 27, 67–96.
- Malić, Dragica. 1972. *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Malić, Dragica. 1980. Pravci razvoja hrvatskoga književnog jezika do ilirskog razdoblja: pokušaj sinteze. *Rasprave: časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 6-7, 1, 141–162.
- Malić, Dragica. 1993. Konsonantizam *Žića svetih otaca*. *Rasprave: časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 19, 1, 179–212.
- Malić, Dragica. 2002. *Na izvorima hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Malić, Dragica. 2011. Odjeci najstarije hrvatske pjesmarice u Marulićevim stihovima. *Colloquia Maruliana*, 20, 20, 75–102.
- Malić, Dragica. 2014. Suodnos tiskanoga *Ćirilickoga dubrovačkog molitvenika* i ruko-pisnoga latiničkoga *Drugoga vatikanskog*. *Filologija*, 62, 139–160.
- Maretić, Tomislav. 1885. *Lekcionarij Bernardina Splječanina po prvom izdanju od god. 1495*. Zagreb: JAZU.
<https://ia800704.us.archive.org/8/items/djelajugoslaven00umjegoog/djelajugoslaven00umjegoog.pdf> (pristupljeno 13. svibnja 2021.).
- Mihaljević, Milan. 2009. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: Srednji vijek* [gl. ur. Ante Bičanić]. Zagreb: Croatica. 283–349.
- Nazor, Anica. 2014. Hrvatski ćirilčki molitvenik iz 1512. godine. *Filologija*, 62, 17–31.
- Paskojević, Kristijan. 2018. *Razvojni procesi diplomatske ćirilčke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Raukar, Tomislav. 1973. O problemu bosančice u našoj historiografiji. *Radovi Muzeja grada Zenice*, III, 103–144.
- Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnozijek razloga. Dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*. Srijemski Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933a. *Bernardinov leksionar i njegovi dubrovački prepisi*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933b. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Štefanić, Vjekoslav. 1938. Jakov Ledesma i njegov „Nauk karstianski“ (1583.). *Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima*. Posebno izdanje br. 2. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Hrvatski povijesni institut u Beču.

- Štefanić, Vjekoslav i sur. [prir.]. 1969. *Hrvatska književnost srednjega vijeka*. Zagreb: Zora – Matica hrvatska.
- Vajs, Josip. 1905. Starohrvatske duhovne pjesme. *Starine*, 31, 258–275.
- Vončina, Josip. 1987. Uloga Hanibala Lucića u formiranju jezika hrvatskoga renesansnog pjesništva. *Dani Hvarškoga kazališta*, 13, 1, 137–143.
- Vugrinec, Jasminka. 2010. Legenda o dvanaest petaka iz *Tkonskog zbornika*. *Čakavska rič*, XXXVIII, 1-2, 227–272.
- Vulić, Sanja. 2011. Štokavski hrvatski književni jezik. *Povijest hrvatskoga jezika 2: 16. stoljeće* [gl. ur. Ante Bičanić]. Zagreb: Croatica. 125–187.
- Vulić, Sanja. 2016. Jezična previranja u dubrovačkoj renesansnoj književnosti. *Colloquia Maruliana*, 25, 229–255.
- Zaradija Kiš, Antonija; Šimić, Marinka. 2020. *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku, studija – transliteracija – faksimil*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Staroslavenski institut.
- Zelić Bučan, Benedikta. 2000. *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*. Split: Državni arhiv.
- Žagar, Mateo i Kristijan Paskojević. 2014. Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije 15. stoljeća između minuskule i kurziva. *Filologija*, 62, 221–247.
- Žagar, Mateo. 2008. Grafetičke posebnosti tekstova istočne grane hrvatskoga glagoljaštva. *Slovo*, 56-57, 695–708.
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek* [gl. ur. Ante Bičanić]. Zagreb: Croatica. 107–219.
- Žagar, Mateo. 2014. Bosančica Divkovićevih izdanja između ustava, minuskule i brzopisa. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi* [ur. Marko Karamatić]. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene. 147–172.
- Žagar, Mateo. 2016. Uvodna riječ. U: Žagar, Mateo; Ferencak, Ivan [prir.]. 2016. *Ofičje Blažene Djeve Marije i Petnaest molitava Svete Bridžide. Venecija 1512. (latinički prijepis ćiriličkog izvornika)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. 5–49.
- Žagar, Mateo. 2020a. Lejla NAKAŠ, *Paratekstualnost u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti*, Forum Bosnae 83–84/18, Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo 2019., 120 str. *Slovo*, 70, 314–319.
- Žagar, Mateo [prir.]. 2020b. *Libro od mnozijeh razloga 1520. Latinički prijepis s komentarima*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Žagar, Mateo; Grmača, Dolores. 2020. *Libro od mnozijeh razloga u hrvatskoj filologiji*. U: Žagar, Mateo [prir.]. 2020. *Libro od mnozijeh razloga 1520. Latinički prijepis s komentarima*. Zagreb: Matica hrvatska. 9–97.
- Žagar, Mateo. 2021. *Dubrovačka ćirilička baština – kontinuitet i kontekst*, neobjavljeni članak.

SUMMARY

A LOOK AT THE POETIC LANGUAGE OF *LIBRO OD MNOZIJEH RAZLOGA* IN THE CONTEXT OF 16TH CENTURY CROATIAN INTER-DIALECTAL ADAPTATIONS

In the Croatian Cyrillic corpus, texts from Dubrovnik hold an important place. The Cyrillic manuscript tradition was maintained in Dubrovnik for centuries, encompassing texts in various registers, and it was especially rich in the 16th century. One of the largest texts of Dubrovnik's 16th-century Cyrillic corpus is *Libro od mnozijeh razloga*, a 1520 miscellany of mostly religious content. Milan Rešetar published *Libro* in its entirety almost 100 years ago, claiming that its chapters had been written under the influence of various source texts adapted to the dialect of Dubrovnik: Glagolitic texts in the vernacular, Cyrillic texts in Old Church Slavonic, Italian texts, and he even found Kajkavian elements. Such an adaptation is not an exclusive feature of *Libro od mnozijeh razloga*; namely, inter-dialectal adaptation has already been confirmed in other Croatian 16th-century texts. In this paper, we show the levels of Chakavian-Shtokavian adaptation in *Libro* on the example of two of his poems, which are then compared to other examples of Chakavian-Shtokavian and Chakavian-Kajkavian adaptations from the 16th century. The aim is to contribute to a better understanding of the relation among Croatian dialects in the early modern period.

Keywords: Croatian language, 16th century, Cyrillic script, Dubrovnik, *Libro od mnozijeh razloga*, inter-dialectal adaptation, horizontal translation

Rad je otvorenog pristupa i može se distribuirati sukladno s međunarodnom javnom licencom CC BY-NC-ND 4.0 HR.

This paper is open access and may be further distributed in accordance with the provisions of the CC BY-NC-ND 4.0 HR.

Izvorni znanstveni rad
DOI: 10.17234/Croatica.65.2
UDK: 821.163.42.09-97
821.163.42.09-3''15''
Primljen: 15. V. 2020.
Prihvaćen: 1. XI. 2020.

ZA LUBAV ISUKARSTA – PRIPOVIJEST O SVETOM ŽULIANU

Marija-Ana Dürriegl

Staroslavenski institut, Zagreb

Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo

duerriegl@stin.hr

U dubrovačkom *Libru od mnozijeh razloga* zapisana je jedna verzija legende o sv. Julijanu (s nadimkom Svrtištar, kako ga zove Marko Marulić) koja je u hrvatskoj staroj književnosti vrlo skromno zastupljena. Ta se inačica u nekoliko elemenata razlikuje od one u *Zlatnoj legendi* J. da Vorragine, a temeljna tekstološka i književnopolovijesna analiza tek predstoji. U okviru hagiografske književnosti na slavenskom idiomu s područja Hrvatske ova *istoria* (!) zanimljiva je s tematsko-sadržajnog, ali i kompozicijskog i retoričko-figuralnog gledišta. U dramatičnom tekstu koji se spazmodično kreće preko nekoliko presudnih (kadšto neočekivanih) vrhunaca, od kojih je jamačno najneobičnije ubojstvo vlastitih roditelja (doduše, nehotično i izazvano đavoljom prijevarom) do Žulijanova smirenja u Kristovu oproštenju. Žulijan (Julijan) je jedan od svetaca koji se, nakon počinjenja teškoga grijeha, kaju i bivaju spašeni od vječne muke – dapače, izrijekom u molitvenom zaključku teksta kaže se: „Žulianъ zvani izpovednikъ blaženi da na nebu i na zemli bude našъ otvietnikъ amenъ.” Egzemplarnost se ovoga hagiografskog teksta miješa s motivskim sastavnicama koje nose odjeke raznih literarnih izvora, žanrova ili tradicija, kao što su folklor, antička tradicija i viteška literatura. U tom smislu ovaj tekst djeluje poput kakova *composituma* i kao takav je samosvojan u našoj sačuvanoj srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj književnosti.

Ključne riječi: Legenda o sv. Julijanu, hrvatska srednjovjekovna književnost, *Libro od mnozijeh razloga*, kompozicija, poetika

1. UVOD

Libro od mnozijek razloga Vatroslav je Jagić nazvao kaleidoskopom tekstova (1868: 149). U njemu je, kao i u brojnim sačuvanim glagoljskim zbornicima,¹ zapisan veći broj tematski i žanrovski raznorodnih tekstova, primjerice moralnopoučni sastavi, apokrifi i svetačke legende. Jedna je od njih legenda s veoma neobičnom pričom o svetom Julianu (kod nas: Žulianu), a koja u našoj stručnoj literaturi dosad nije detaljno istražena. Dodatna je teškoća u tome što je riječ, barem kako se na sadašnjem stupnju znanja čini, o jedinoj verziji te legende sačuvanoj u staroj hrvatskoj književnosti, pa se tekstološka i književnopovijesna pitanja vezana uza nj tek trebaju dublje istražiti. Po mišljenju Milana Rešetara, legenda o sv. Žulianu zapisana u *Libru* prevedena je s talijanskoga jezika. Budući da se ne spominje u pregledima hrvatske srednjovjekovne (neliturgijske) legendarne proze,² ovo je djelo ostalo izvan znanstvenoga zrenika gotovo sve do ovoga izdanja. Komparativnu analizu hrvatskoga teksta (i njegova talijanskog predloška) s latinskim i zapadnoeuropskim inačicama ostavljamo za buduća istraživanja.

Književni povjesničari nisu do kraja rasvijetlili nastanak i transmisiju djela u europskom kontekstu; po svemu sudeći francuska je verzija (prozna) starija od latinske, ali mnoga su pitanja ostala otvorena.³ Sv. Julijan se pojavljuje kao zaštitnik gostoprimstva (ali i splavara, hodočasnika, zabavljača, pa čak rijetko i ubojica) u 12. stoljeću, a motiv patricida pojavljuje se u francuskoj verziji djela u 13. stoljeću. Nije utvrđeno je li sv. Julijan bio povijesna ličnost, otkuda mu se širi kult (spominje se, primjerice, u Francuskoj, Italiji, Engleskoj, na Malti), je li možda došlo do „miješanja” više svetaca istoga imena⁴ (kao što je primjer sa sv. Valentinom, zaštitnikom od padavice) – a

¹ O njima kao svojevrsnim „kaleidoskopima” vrlo različita sadržaja usp. Hercigonja 1975: 198–209.

² Usp. primjerice Petrović 1984. i 2000, te Hercigonja 1975.

³ Za nastanak i transmisiju legende, za još otvorena pitanja o svetom Julijanu „Svratištaru” (Hospitaleru) i o njegovim legendama usp. Swan 1977. O nekim nedorečenostima u tom izdanju i daljnjim putovima istraživanja usp. Ruhe 2005: 163–171. Premda su napisane prije mnogo godina, u mnogome su još vrijedne i studije Tobler (1901) i de Gaiffier (1945) (potonja s izdanjem jedne od latinskih verzija legende).

⁴ Usp. o tome npr. De Gaiffier 1945: 172–177. Postoji i mogućnost da se legenda nadovezuje na stariju u kojoj su mučenici sv. Julijan i Bazilida svoju vjeru djelatno iskazivali čistoćom i prihvaćanjem bolesnika u svoj dom. Julijan je mučeništvo podnio početkom 4. stoljeća – no i o njima postoje kontradiktorni podaci, pa je problem „tko su” bili ti sveci potrebno temeljito hagiografski (hagiološki) i književnopovijesno istražiti, uzimajući u obzir što veći broj sačuvanih legendarnih tekstova i usmene predaje diljem Europe.

legenda je tijekom vremena, upijala i različite motive iz folklora. Svetac se slavi 12. veljače (ranije: 29. siječnja), ali se izvor hagiografske tradicije ne zna, kao ni prvotni izvor legende. Međutim već do sredine 13. stoljeća prenose je latinske kompilacije Bartolomeja iz Trenta, Vincenta iz Beauvaisa te *Legenda aurea* Jakopa da Voragine, u razmjerno sličnim verzijama. Priča je uzbudljiva i živopisna, pa ne čudi da su život sv. Julijana (slobodnije) opjevali i trubaduri, a sv. Julijan kao simbol dobroga domaćina poticao je na razne obrade. Ne prenosi se samo cjelovita legenda, već je motiv o sv. Julijanu kao gostoprimcu, ali i pokajniku, prisutan npr. u engleskoj viziji seljaka Thurkilla (rano 13. st.). S početka toga stoljeća potječe i poučno djelo „Ancrene Wisse” koje sv. Juliana ističe kao pokajnika. U 15. stoljeću spominje ga, makar uzgred, i Chaucer u prologu *Canterburyjskim pričama* gdje za lik Posjednika kaže: „Gazda bje velik, i u svome kraju / Bje pravi sveti Julijan, svi znaju.”⁵ Tu je Julian dakle samo primjer gostoprimstva.

Nedvojbeno je sv. Julijan ili njegova legenda bio poznat i kod nas jer ga Marko Marulić (baš kao i autor djela „Ancrene Wisse”) u X. poglavlju djela „Pouke za čestit život s primjerima” uzima za primjer iskrenoga pokajanja i posljedničnoga oprostjenja grijeha, kao jedan od najznačajnijih „egzempala” grešnika koji su nakon pokajanja od Boga dobili oprost i bili spašeni. Ni Marulić u svojoj kompilaciji egzemplarnih likova i njihovih životnih priča i vrlina nije išao strogo za povijesnom istinom, jer zapisuje i primjere „apokrifnoga” sv. Albana (izraz C. Taylor Swan) ocoubojicu, uz sv. Juliana koji ubija oba roditelja.⁶

Da je ova priča „dobra” i da ima velike mogućnosti pokazuje i to da ju je obradio Gustave Flaubert u 19. stoljeću, u djelu „Trois contes” iz 1877 (*La légende de Saint Julien l’Hospitalier*). Navodno je inspiraciju dobio gledajući jedan vitraj katedrale u Rouenu.⁷ U nas je primjerice sv. Julijan ikonografski prikazan na poliptihu Lovre Dobričevića u Gospinoj crkvi na Dančama u Dubrovniku (slika reproducirana u Prijatelj 1986: 627). Nad mladićem u bogataškoj odjeći, s križem u lijevoj ruci i crvenim (krvavim?) mačem u desnoj ruci, piše Juliano.

U *Libru od mnogijeh razloga* tema patricida najavljena u naslovu *Istoria od svetoga Žuliana kako ubi ôdca i materb svoju* izaziva nelagodu i iščekivanje. Europska srednjovjekovna književnost nije tako rijetko obra-

⁵ *Canterburyjske priče* u prijevodu Luke Paljetka, navod na str. 13.

⁶ Usp. Marulić, *Primjeri za čestit život...* u prijevodu Branimira Glavičića, str 313.

⁷ Usp. npr. Fellows 1993: 73–145.

đivala teme i motive s negativnim predznakom – ovdje, ubojstvo roditelja; u anglonormanskom romanu *Amis et Amiloun* infanticid (krvlju djeteta izliječit će se prijatelj od gube),⁸ u viteškim romanima i u *lais* (a o *fabliaux* da se i ne govori) zapisani su neobični, šokantni i provokativni motivi često kao prežitak starije, poganske (pretkršćanske) tradicije. O tome kako su ih autori i publika u srednjovjekovnoj, pretežito kršćanskoj Europi doživljavali, brojne su rasprave u stručnoj literaturi. Ovdje se zadržavamo na jednom legendarnom tekstu koji je – a što ćemo više puta istaknuti – po mnogočemu jedinstven u hrvatskoj srednjovjekovnoj literaturi.

2. O SADRŽAJU LEGENDE

Po motivima tekst zapravo ima dva pola između kojih se kreće: pol predskazanja i pol otkupljenja. Naslov je rubriciran i najavljuje da slijedi „istoria ô^d svetoga Žuliana kako ubi ô^d ca i materъ svoju”.⁹

Dok se ne provede podrobnija usporedba talijanskoga predloška prema kojem je tekst u „*Libru od mnozijek razloga*” napisan, bit će dostatno uputiti na sadržajnu osobitost naše verzije u odnosu na francuske i latinske verzije: u njima naime Julijanu, koji je od djetinjstva pasionirani lovac, na smrt ranjeni jelen priči da će ubiti roditelje – na što Julijan, duboko potresen, napušta roditeljski dom kako bi izbjegao taj zločin, kako bi umakao sudbini. U našoj verziji u *Libru* na početku lapidarno stoji: „kada se rodi Bogъ objavio iestъ” da će Žulian ubiti roditelje – kako je objavio? To se ne doznaje, nego i otac i majka znaju (!) da će ih sin ubiti, to je „vola spasitela višnega”. Ne kaže se gdje žive, tek kasnije se spominje da dolaze „ô^d zemle latinske”. Dijete je iznimno lijepo, krotko, a majka sprečava oca da ubije novorođenče „koga im Isukarstъ bieše dao toliko urešena”. Žena voli i poštuje muža, „celova nega u obrazъ”, ali ga ipak odvraća od infanticida, čak ga zove poganinom jer hoće ubiti dijete. Ona čak pita: „vidiš li da čini ovoi iiedanъ tvoi susiedъ bližni”.

On popušta, ali joj kaže da će se „tisuću volata [...] kajati” jer će ih dijete ubiti. Pripovjedni je početak istrzan, pomalo skokovit, možda zbog pokušaja da se ovakva vrsta proroštva nekako „uklopi” u kršćansko poimanje svijeta

⁸ Usp. Drabble 1985: 25.

⁹ Citati se navode prema izdanju: *Libro od mnozijek razloga. Sv. 2: Latinički prijepis s komentarima* 2020, s djelomično prilagođenom interpunkcijom. Izostavljeni dijelovi teksta označeni su uglatim zagradama.

i sudbine.¹⁰ Žulian odrasta, a majka nad njim plače „s veliciemi uzdasi”. Kad dječak napuni deset godina, postane mu čudno da majka stalno plače, čak prijeti da će si oduzeti život ako majka ne prestane plakati. Kausalne poveznice baš i nisu jake, ali su zastupljeni narativni i emotivni efekti, pa i skandalozne teme kao patricid i poriv za suicidom. Kausalna povezanost izostaje primjerice kad majka sinu kaže: „ô^d togai uzroka ne možeš uteći”, Žulian ipak „iđaše mnogo veselo” – pa onda majci „umileno” obećaje kako neće učiniti tako strašan zločin i grijeh. On potajno bježi, „priporuči se Isukarstu svemogućemu”, pješači pedeset dana i naposljetku dolazi u Galiciju (Galiju? Galiciju u današnjoj Španjolskoj?). Tamo se smirio i oženio plemenitom i lijepom ženom.

U sljedećih dvadeset godina, u kojima o Žulianu ne doznajemo ništa, njegovi roditelji „biehu zlovolni i ô^d bolesti [...] svaki ô^d njih grizieše se”, bez djece, pa odlaze na put da potraže izgubljenoga sina. I tu je kausalnost zamučena: zašto ga traže, ako znaju da će ih ubiti? Je li roditeljska ljubav prejaka ili je to naprosto stoga što je tako (zloguko) predodređeno, jer „Bogъ objavio iestъ”? A možda ipak ne vjeruju proroštvu? „z dobriemъ sarcemъ ičući” oni prolaze mnoge krajeve i raspituju se, prolaze kroz Compostellu i tamo pred crkvom nailaze na Žulianovu suprugu! Ona iz njihovih riječi zaključuje da bi njihov izgubljeni sin mogao biti baš njezin suprug, pa ih poziva u svoj dom – muž je u lovu, ali ih ona počasti i stavlja ih spavati u „odarъ Žulianovъ” (!).

Na ovom se mjestu priča prekida glasom pripovjedača koji kao kazivač upozorava primatelje: „Čuite čo učini dijavao zli”. Taj se, naime, kao „privarnikъ nevierni” presvlači u Žulianova prijatelja i u srce mu usađuje sumnju: „žena tvoja darži iednoga mladića tvoga vlasteostva [...] i na tvomu odru iesu napuneni dobre ljubavi iesu se tvardo zagarlili”. Žulian od ljubomore drhti, ne želi vjerovati, ali ipak hita kući i „imaše veliku bolestъ”. Srdito, mahnito upada u svoju „kamaru” i umah, u mraku, bez gledanja, odsiječe glave ocu i majci. Kad se okrenuo, žena ga susretne i kaže: „Žuliane otacъ i mati tvoja došli iesu iere u tvomu odru iesu” – na to se Žulian počne lupati u prsa i vapiti kako ga je đavao prevario i očajavati jer je ubio vlastite roditelje, a ne ženu i ljubavnika! Duboko je potresen i upada u teško psihičko stanje; izgubio je ravnotežu. Zatim ih na odru grli

¹⁰ Možda je rastrzanost i posljedica pripovjedačeva nastojanja oko anticipacije ili pak nevješta prijevoda/prilagodbe.

(što je vrlo plastična, naturalistična scena) i plače: „oime oime nesrećniče budući dušu i tielo izgubio.”

Na tu strahotu njegova „dobra i valenta” žena kaže kako Žulian treba (opet!) da „priporuči se Isukarstu koi iestъ velikъ gospodinъ”, te da će, budući da nemaju djece a bogati su, sve svoje blago upotrijebiti da pomognu potrebitima: „činiti ćemo učiniti carkve i mostove i ošpedale i dušu ćemo shraniti ô^d toliko zala”. I, zaista, tako su učinili „za ljubavъ Isukarsta”.

Međutim ni tu nije kraj đavoljim smicalicama – đavao se prerušio u jadnika i jedne noći razbacao cijeli gostinjac i učinio veliku štetu. Na to Žulian i opet reagira emotivno, rasrdi se i zaklinje da više neće pomagati ubogima, a one koji su bili u njega čak je potjerao, jer „bieše mnogo tvaro sarčanъ”. Pada u malodušnost i beznađe, u tvrdost srca i u srdžbu; čemu sva muka oko činjenja dobra kad đavao u nekoliko trenutaka sve uništi? Kao da se odrekao sebe i svojih mogućnosti, kao da se nije pronašao u empatiji i činjenju dobra.

No, u tu njegovu nelagodu i zlovolju dolazi Isus prerušen u siromaha i kaže mu: „večeraska ti me hoćeš upokoiti”. Žulian se nećka, ali nakon jednoga čuda on shvaća da je to Isus pa se kaje i moli ga za pomoć jer bijaše zgriješio zbog đavlove prevare. „Isukarstъ pozna Žuliana da za grehъ svoi bieše bolestanъ”, otpušta mu grijeh („prosti mu za negovu službu”) i potiče ga: „činъ da si patientsъ”. Strpljenje je prikazano kao vrhunac ljubavi i sebedarja. Žulian je neizmerno radostan, zajedno sa ženom i dalje živi pobožno, smireno, u Kristovoj ljubavi. U tom času naime uvečer, u mraku nije došlo zlo, već očišćenje, obrat na dobro. Isus mu je oprostio – nije ga osudio, niti čak prekorio! Žulian je pripreman na dobru smrt, a na koncu se – što je uobičajen topos – obećava Žulianova pomoć svima koji su spremni na pokoru. Žulian naime moli Isusa da dadne oprost svima koji „z sarcemъ čistiemъ” budu molili po tri (!) Očenaša i Zdravomarije. Anđeo mu kaže da je njegova želja uslišana, pa Žulian umire u miru i dolazi u raj.

I tako je oblikovana uzbudljiva pripovijest o grijehu i oprost, o čovjeku čiji životni put jest bio izniman, ali on „po sebi” i nije obdaren nekom posebnosću; primjerice, izostaje čudo koje bi on učinio. Sve kao da se odvija na „agaru” Božje ljubavi. Ono što je pritom važno jest da Žulian ne čini toliko „pokoru za sebe” (trapljenje i sl., kao primjerice sv. Aleksije ili pak Ivan Zlatousti Pustinjak), nego čini dobro drugima, bolesnima, siromašnima i iznemoglima. U cjelini legende nije nezanimljiv motiv *zajedništva, odnosa* – Žulian i njegova žena naime grade crkve i gostinje (utočišta za dušu i tijelo) te mostove kao poveznice među ljudima. Stoga je motiv *Isusova*

čuda (kroz koje ga Žulian prepoznaje, upravo kroz to „mirakulo”) na kraju djela ključan, ali je s naratološkoga gledišta ponešto nejasan. Kao da na tom mjestu autoru (prevoditelju/prerađivaču) nije važno da razloži „jedno mirakulo”, već je tu naglasak na osobnom susretu s Bogom, a tako i sa samim sobom. Tek tada prvi put Žulian zavapi, shvativši: „O Gospodine moi ovo samъ izgublenъ privario me iestъ dijavao prokleti”, pa moli Isusa da mu pomogne čuvati se od zla. Naime, kad je prvi put sagriješio, zapravo i nije molio za oprostjenje, već je samo (na prijedlog i na poticaj žene!) počeo činiti dobra djela kako bi se iskupio. Naime, nakon ubojstva roditelja Žulian plače i vapi, a žena mu kaže: „priporuči se Isukarstu [...] koji te može pomoći [...] za učinitъ zadovolno [...] i dušu ćemo shraniti”. S moralnoga gledišta ništa neispravno činiti zadovoljštinu, ali teološki nedostatno – valja *izreći* svoje kajanje Bogu, tj. Isusu. Nadalje Žulian Isusu kaže: „s tvoiomъ jakostiju dai mi tvoju pomoć... da mogu se dijavla blusti” i u tom momentu on će shvatiti, vidjeti (pa i zaista osjetiti) kako mu je oprosteno i kako se život stubokom promijenio na bolje, prema svjetlu, jer će mu Isus biti snaga kojom će se moći obraniti od đavla. U času kad Isusu priznaje kako je izgubljen, Žulian će biti ponovno nađen – bolje reći, ponovno će naći mir i poći će ispravnim putem.

3. O LIKOVIMA I NJIHOVOJ MOTIVACIJI

Motivske i tematske osobitosti, ali ne manje važno duhovna i moralna pouka „utjelovljuju” se u likovima o kojima se pripovijeda. Stoga se o njima ne može govoriti samo na razini fabule i/ili psihološke karakterizacije, već treba u vidu zadržati i ono što je „onkraj” teksta – bolje rečeno „iznad” njega, a što se zrcali u fabuli i u njezinoj pouci. Zato je i ovaj analitički diskurs pomalo *compositum*, a to je uvjetovano materijalom o kojem se raspravlja. I tu se vidi kako je na motivskoj razini djelo *compositum*, sastavljeno od detalja koji tvore mozaik ili vitraj što ga je u katedrali gledao Flaubert.

3.1. Motivi

Kad se govori o motivima, prvo u oči upada *patricid*, ubojstvo roditelja. Taj je motiv tematiziran u glagoljaškoj sferi – dakle u glagoljskoj i zapadnoćiriličnoj tradiciji hrvatske književnosti – po svemu sudeći, samo u ovoj legendi.

Zanimljivo je naglasiti da je taj strašan čin na početku sastava izrijekom spomenut, u naslovu, te je najavljen u početku fabule, glasom autorskoga pripovjedača (i/ili minstrelskim nagovorom). Na ovom mjestu nije moguće detaljno razmotriti je li taj motiv koji dovodi do strašne boli nešto s prekršćanskim korijenima ili možda odjek kršćanskoga učenja o predestinaciji. Ideja o poganskom motivu „predodređene sudbine” junaka jest privlačna (npr. Edip, a ima sličnih motiva i u arapskoj tradiciji), ali u ovoj legendi nema parka ili drugih aktera (ili agensa), naprotiv, jednostavno je, gotovo faktografski kazano: „Bогъ objavio iestъ.” Bog je tako odredio, ne samo kao narativni, kauzalni pokretač, već kao pokretač i tvorac povijesti, pa tako i pri/povijesti svakoga čovjeka – dakle kroz Žulianov životni put *morat će se* ostvariti taj grijeh što se na prvi pogled doima kao fatalizam: Žulian mora ubiti roditelje. Međutim u ozračju kršćanske hagiografije Bog želi spasenje za sve, pa čak i za ubojicu. Prema tome, naglasak u legendi o Žulianu nije na tome što će se dogoditi, već na tome *kako se ima dogoditi* te *kako će to biti ispričovano*.

Dubljim iščitavanjem legende, pokazuje se kako središnja tema nije krivica, krivnja, grijeh,¹¹ nego: kako se nositi s počinjenim grijehom i osjećajem grizodušja, te – jednako važno – kako učiniti pokoru, zadovoljštinu za učinjeno zlo. Naime riječ je o ontičkoj krivnji, sve je predodređeno. Motiv pokore ima iznimnu važnost, a tu je i *motiv oprosta*. Naime pravo i potpuno očišćenje konačno dolazi iz transcendencije, od Boga – to je milost, a ne zrada. Tu činjenicu Žulian upoznaje tek kad prepoznaje Isusa u siromahu. Oprost doduše zahtijeva dobra djela kao pokoru, pa je ljude valjalo potaknuti da čine dobro. Konac teksta, poziv i obećanje vjernicima upravo je egzemplificirano u Žulianovu životu: cijeli je njegov odrasli život bio opterećen strašnim teretom, a samo Isus i njegova ljubav mogu sa Žulianovih pleća i s duše skinuti teret i izdignuti Žuliana iz mraka njegovih strahova i gorčine. U tome bi detalju bio sažet učinak pobude, tj. funkcije *movere* ovoga legendarnoga teksta.

Nadalje tu je i vrlo popularan motiv srednjovjekovne književnosti, a to je *putovanje*, mijenjanje prostora kroz bijeg (Žulian) i kroz potragu (roditelji, kao specifična *queste* iz viteških romana). Bježati, tražiti, a osobito nalaziti cilj, zatim širiti granice i tražiti izlaz, ili nalaziti sebe u događajima koji obuhvaćaju likove uvijek je djelomično onkraj njihove volje. Čuvši majčine riječi, Žulian je pobjegao, umaknuo sudbini i, dapače, našao lijepu

¹¹ U kontekstu književne analize te pojmove rabimo gotovo kao istoznačnice, premda to s teološkoga gledišta nije ispravno.

i plemenitu ženu, pretpostavljamo: ugodno je živio. Ali usprkos svemu njega je nešto našlo – a to je bila Božja objava. Lutajući, tražeći, roditelji su našli Žulianovu ženu – zanimljivo, nisu našli Žuliana. U času pak kad ih voljeni sin nalazi, njih snalazi nasilna smrt. Dakle ljudska su nastojanja ograničena, često neshvatljiva, a iz „manjega” se zla (ovdje: ljubomore) može roditi strašan zločin (ovdje: ubojstvo roditelja).¹²

U legendi se izdvaja i motiv *ukazanja smrti*, ovdje tek naznačen: Isus šalje Žulianu, kao znak svoje ljubavi i milosrđa, personificiranu smrt kako bi se Žulijan pripremio na *bene moriendi*.¹³ Iznenadna, nepripremljena smrt bila je smatrana zastrašujućom i velikim zlom, pa je literarni motiv ukazanja personificirane smrti izabranom, iznimnom, svetom čovjeku bio poznat već od apokrifne literature. Na to se, na samom kraju, nadovezuje (kompozicijski možda malo neuredno umetnuta) pouka o korisnosti i potrebi molitve za pokojne te pouka o koristi zagovora svetaca-nebesnika za „nas ovdje”, za putujuću crkvu. Isusovim oproštenjem i sveti Žulian pokajnik postaje nebeskim zagovornikom.

Motiv *Isusova ukazanja* kao prurušenoga siromaha također je čest topos, kao i motiv *neprepoznavanja prurušenoga đavla* također je čest u hagiografskoj književnosti. Ovo potonje jest i *motiv promjene identiteta*.

U tekstu se pojavljuje i *interes za tijelo, tjelesno*. Žulian je fizički lijep, kao i njegova žena; oni se brinu i za duševno dobro siromašnih (podizju crkve), ali i za njihovo tjelesno dobro (grade mostove i gostinje, „ošpedale”). S druge strane pretpostavljeni odnosno od đavla insinuirani tjelesni (puteni) grijeh potiče Žuliana na nasilje. Seksualnost je u našoj verziji tek naznačena (uostalom, kao i u *Legenda aurea*). Nadalje, a ne manje važno, uz tjelesnost se može povezati trenutna emotivna, ne-kognitivna, impulzivna reakcija na neki vanjski neugodan poticaj (ono što bi se engleski kazalo „*gut reaction*”, reakcija iz trbuha, iz utrobe). Žulian naime nije udario mačem na nekoga u samoobrani, strahujući za svoj život ili kako bi nekoga spasio iz pogibelji. On udara iz ljubomore, bijesa i mržnje – upravo kao reakcija na negativne osjećaje koje je u njega izazvao prijetvorni prijatelj sa svojim lažima.¹⁴ Tako je sagriješio,

¹² U ovoj legendi, po mnogočemu jedinstvenoj u našoj staroj književnosti, prisutan je i *problem izbora*, odnosno ljudske slobode: nije Žulianov izbor hoće li ili neće počiniti grijeh (to je njegova zadatast), već je njegov izbor kako će na svoj grijeh reagirati.

¹³ To je sličnost s apokrifnom *Abrahamovom vizijom* čija je jedna verzija također zapisana u *Libru*; tamo se također ukazuje personificirana Smrt, prvo kao privlačna, a zatim u svoj strahoti.

¹⁴ Publika zna da je lažni prijatelj zapravo prurušeni đavao; Žulian to ne zna i vjeruje mu.

slijepo slijedeći svoje strasti. Slika za to sljepilo možda je *mrak* u kojem siječe pretpostavljena ljubavnika i nevjernu ženu (!); prostor zbivanja je simboličan za stanje njegova duha. Na rušenje „ošpedala” i opet je reagira ishitreno, kad kaže da ne želi pomagati siromasima, jer mu to ne donosi nikakva dobra. Međutim, i tako opisani negativni osjećaji otjelovljeni su i oživljeni u Žulianu i u drugim likovima dojmljivo i funkcionalno, kako bi se primatelji s njima mogli lakše identificirati, bolje rečeno, u njima se prepoznati.

Tjelesnost se nalazi i u izrazima vezanima uz *bolest*: kad je tko na mucu onda kao bolesnik: „ot bolesti činiš me svega tresti“. U tom se detalju može razumjeti to što se suvremenom rječnikom naziva psihosomatika. Žulian se kao bolesnik trese od brige, roditelji su bolesni jer im nedostaje sin, a na kraju je Isus vidio da Žulian „za griehъ svoi bieše bolestanъ“. Tada mu oprašta jer u toj „bolesti“ prepoznaje iskreno kajanje (uzimajući dakako u obzir i Žulianova dobra djela). Isus mu oduzima teret s kojim je živio, od kojega je bio bolestan (!), te nastupa kao *magna medicina* (što je također čest motiv, koji je samo natuknut u ovom bogatom sadržajnom kolažu). Prepoznaje se povezanost nekih motiva uz negativne *emocije*: srdžba, ljubomora, zaslijepjenost rađaju ubojstvo, kajanje... Naime važno je naglasiti kako – za razliku od antičkih djela u kojima je također prisutno neko proroštvo – ovdje Žulian ne djeluje kao puki „instrument” sudbine, već mu u srce ulazi veoma ljudski grijeh kao srdžba i ljubomora. Međutim ipak Žulian kao protagonist ne čini zločin iz svoje urođene zle naravi, već njegova strastvena reakcija proizlazi iz ljubomore zbog sumnje da mu je voljena žena učinila preljub. Umišljeni spolni čin, preljub, bračna nevjera (ženino tijelo pripada meni!) i krvni delikt u času se spajaju. Međutim, tjelesni je grijeh (ubojstvo) na neki način tek posljedica jer je ishodišni grijeh u duši, tj. u misli koja odmah reagira „na prvu”, bez razmišljanja – ako hoćemo, bez konfrontacije sa ženom. Sumnja u nevjeru, ljubomora, bijes, mržnja, osvetoljubivost, posesivnost kompleksan su spoj osjećaja koji dovodi do tragičnoga čina. No legenda pokazuje kako iz toga vrtloga čovjeka može spasiti pokajanje, činjenje dobra, poniznost, predanje i strpljenje.

Osim toga pridjev „bolestan” što se više puta ponavlja je višeslojan jer povezuje tjelesno s duševnim i osjećajnim – gotovo na suvremeni način po kojemu je psihosomatika važna i prisutna. Ako lik reagira „iz sebe” kao neka vrsta reakcije na vanjski podražaj neće biti dobro; dobra je akcija, nešto promišljeno ili u srcu odlučeno, kao što je to učinila Žulianova supruga koja ostaje uz njega i na sebe, premda ni po čemu nije kriva, preuzima dio tereta suprugove pokore.

Ipak, jedan dojmljiv detalj, motiv izostaje u hrvatskoj inačici legende. U većini zapadnih verzija legende (primjerice u latinskoj stihovanoj i proznoj, u francuskim verzijama) završna je epizoda – pa i sam vrhunac priče, i fabularni ali i duhovni, kršćanski – ona u kojoj gubavac od Žuliana traži da ga zagrije vlastitim tijelom, tako što će leći uz njega u postelju. Žulian je spreman na sve, pa i na to da se razboli kako bi pomogao jadniku – no u tom se času otkriva da je gubavac zapravo Isus koji spašava Žuliana i odvodi ga u raj.¹⁵ Možda je to za čitateljsku zajednicu kojoj je *Libro* bilo namijenjeno to bilo suviše odbojno, pa se na kraj hrvatske inačice dodaje fabularna retardacija (ali sa specifičnom funkcijom amplifikacije) u vidu đavoljega uništavanja *ošpedala*, koja u nekim zapadnim verzijama nije posvjedočena.

3.2. Likovi

Neki se motivi povezuju s *likovima*, njihovom karakterizacijom, riječima i djelima. Isticali smo Žulianove negativne osjećaje – ali kršćanskoga sveca bez radosti, bez veselja zapravo i ne može biti, pa na kraju dolazi do obrata – kroz Isukrstov zahvat Žulian postaje radostan u smirenju i smiren u radosti Božje milosti i obećanoga spasenja. Taj obrat ostvaren je kroz osobni *odnos*. A konačni oprost dolazi od Isusa, s ljubavlju i razumijevanjem, to nije nešto što je Žulian „zaradio” svojom pokorom. Na prvi pogled to je paradoks – pa on je pomagao potrebitima, sve je činio za njih kako bi se očistio od svoga grijeha, zar nije „zaslužio” da mu bude oprašteno? Jest, ali oprost i otpuštanje grijeha u smislu „oslobađanja” dolazi od Boga/Isusa, a ne od ljudske „zasluge”. Možda to baš i nije fabularno uspješno, ali jest dirljivo jer je i opet zrcalo i putokaz za pretpostavljenu vjerničku publiku. Osim toga, Žulianu kao plemiću nedostaje velikodušnosti koja se – u idealnom slučaju – očekivala od moćnih.

Likovi su predstavljeni na način uobičajen u hrvatskoj srednjovjekovnoj nabožnoj prozi – s manje opisa, a više kroz riječi i postupke. Tipizirani doduše jesu, ali ovdje ne po hagiografskoj hijerarhiji ili tipologiji, nego više

¹⁵ To što je spreman leći kraj gubavca u isti krevet pokazuje Žulianovu krajnju otvorenost za žrtvu, na to da se ponizi ali i da se izloži zarazi od bolesti koja je neizlječiva, ali je i veoma stigmatizirana, upravo emblematična bolest već u *Bibliji* – toga u našoj verziji nema, pa je Žulian prikazan kao ipak manje pokoran, u manjoj mjeri je spreman odreći se svega; on spoznaje Isusa u čudu i priznaje krivnju, ali nije prikazan kao da je voljan ići do krajnjih granica.

po viteškoj: visoka su i dobra roda, a osobito se po plemenitosti, dobrohotnosti i sebedarju ističe Žulianova supruga. Može se govoriti i o rudimentarnoj psihološkoj karakterizaciji likova. Primjerice kod Žuliana se prepoznaju i pozitivni osjećaji na početku priče, npr. strah ga tjera u bijeg iz roditeljskoga doma (u tom smislu je to pozitivan osjećaj, ali samo u smislu da potiče na neku pozitivnu akciju), potom ga obuzimaju snažni negativni osjećaji, a prema kraju priče i malodušnost, kad mu đavao razruši svratište. Poveznica s tradicijom junačkoga ili viteškoga jesu i odanost (i roditelja i bračna odanost), te postojanost usprkos udarcima sudbine (ovdje „potaknutima” djelovanjem đavla), te odmjerenost – opet, nju u pitanje dovodi đavao.

U fabuli sudjeluju i likovi iz tvarnoga, materijalnoga života, kao i oni iz transcendencije. Oni su u aktivnom međuodnosu, a najčešće onostranost prodire u ovostranost, manje ili više dramatično, dok ovostrani život likova uvjetuje njihovu sudbinu u vječnosti. Od likova iz tvarnoga života tu su Žulian, njegovi otac i majka, te njegova supruga; od likova iz transcendencije tu su đavao i Isus, jedan kao izvor zla (i aktantski neprijatelj, ali i specifičan pokretač zbivanja), a drugi kao izvor dobra i spasenja – upravo kao spoj vrhovnoga objekta, ali i ishodišta svakoga dobra u životu. Isus je izvor i uvir, zato je sve „za ljubav Isukarsta”. Važno je primijetiti kako jedino Žulian ima ime; hagiografska je pripovjedna književnost izrazito usredotočena na glavnoga junaka, na protagonista – roditelji i žena nisu imenovani, premda bez njih fabule (ni zapleta, pa ni raspleta) ne bi ni bilo.

Žulian kao dijete ili mladić nije pokazan kao bogobožan, već na način viteškoga ideala: lijep, krasan, svi mu se dive, s majkom razgovara „umileno” i svečano obećava da neće izvršiti ubojstva. Sve je to udvorno i veoma pristojno, ali na razini viteštva, tj. iznimnih *ljudskih* kvaliteta. Pomalo je tu prisutna i viteška etikecija, ono što se na neki način očekuje od ljudi visoka roda. Tek kad odlazi od kuće, on se preporuči Isusu („priporuči se Isukarstu svemogućemu”) – i to je sve, tek ta kratka sintagma, gotovo formula, očekivani topos ili etikecija u okviru legendarne tradicije. Međutim to neće imati jasan učinak na daljnje događaje. S druge strane to može biti i – pomalo nespretno ili nedovoljno jasno oblikovan – poticaj da se *uvijek i usprkos svemu* treba utjecati Bogu za pomoć.

Njegov život teče dalje (tako je tek naznačeno, bez detalja) po ustaljenim manirama dvorskoga, viteškoga, svjetovnoga – ne grešno ili tašto, ali bez duhovne dimenzije. Ono što je za ovu legendu zanimljivo jest da duhovno na scenu stupa potihom, prijetvorno, i to kroz lik nekakvoga „dragog prijatelja” – a to je prurušeni đavao.

Pomažući potrebitima Žulian izlazi iz sebe i svojega zatvorenoga svijeta i tada se ostvaruje u svojoj čovječnosti. To ovdje nije posebno razrađeno, ali je kontekstualno prisutno – zapravo se podrazumijeva u tradiciji nabožnih tekstova. Međutim Žulian se pokazuje kao impulzivan čovjek, reagira burno, bez promišljanja – zbog toga se događa trijada (!) bijega, ubojstva i srditoga odbacivanja nemoćnih. Prisutna je donekle psihologizacija, doduše, samo iz njegovih postupaka i riječi, ali lik nije plošan i jednoznačan, premda će kauzalnost nekih njegovih postupaka ostati djelomično zastrta. Dakle s gledišta priče – pa i očekivanja publike – nije važno što će se dogoditi, odnosno što će Žulian kao glavni junak i nositelj radnje učiniti, nego *kako, na koji način i kada*.

U ovoj legendi nema svetačkih čudesa, Žulian ne čini čudo, niti je u našoj verziji spreman na potpunu predanost onima kojima pomaže; ni po čemu nije „jako poseban“, osim da je gostoljubiv – pa i u tome se pokoleba. Dakle Žulian je zaista *bonus non valde* – nije zao jer već od početka pripovjedač kaže da ga je đavao prevario. Smije se postaviti pitanje: budući da je (sveznajući) pripovjedač na početku iznio kako je *Bog* sve tako odredio, može li Žulian uopće biti kriv? U ovom razmatranju ne može se ući u filozofsko-teološke analize, ni srednjovjekovne, a pogotovo ne suvremene o krivnji, o ljudskoj slobodi, o ljudskoj snazi ili slabosti... Bit će da je riječ o prilagodbi antičkoga motiva/toposa u kristijaniziranoj literaturi, u jednom dramatičnom hagiografskom tekstu. Dakle Žulian je svojim bezumnim činom ispunio Božju volju (!), a u Božjem će milosrđu dobiti oprostjenje.¹⁶

Supruga je udvorna, prava gospa iz viteške literature: lijepa tijelom i duhom, plemenita roda, pristojna i topla srca, dobar gostoprimac, srdačna prema njegovim roditeljima, topla i osjećajna... Ona je „dobra i valenta“ i prirodnom, samorazumljivom shvaća svoju zadaću da stoji uz muža, dapače ona ga potiče na pokoru i dobra djela. Razlog tomu nije izričito naveden – je li osjećala krivnju jer je upravo ona bila smjestila roditelje u spavaću sobu, ali nije ni važno: ona stoji uz svoga muža, zajedno su i u dobru i u zlu. Ona, za razliku od Žuliana, gleda u kategoriji *mi* (a ne *ja*, nema solipsizma), uvijek u povezanosti i zajedništvu – zato i poziva njegove roditelje u svoj dom. Također, upravo ona u strašnom času nakon ubojstva, kad ugleda muža s krvavim mačem (kakva šokantna scena!), zadržava sabranost i odlučuje da će odsad skrbiti za sve potrebite, te za one koji se kreću, za putnike.

¹⁶ Neki srednjovjekovni mislioci predestinaciju nisu vezivali uz Boga koji je onkraj vremena, ali ono u čemu su se skoro svi slagali bilo je: spasenje je Božja milost – usp. Luscombe 1997.

Plemenita je i nesebična, nije se odrekla muža, nije mu čak ni predbacila da je u ložnici izvršio ubojstvo, da joj nije vjerovao... Žulian je izvan sebe kad shvati što je učinio, supruga je trezvenija. Sve to mogu biti elementi *decoruma*, ideala ponašanja prave gospe, ali i vrline vjernice. Ona nije samo aktantski pomoćnik, već subjekt koji razmišlja smirenije, dublje od svoga muža. Iz ljubavi, ali i bračne vjernosti (a u koju je Žulian bio posumnjao) ona na sebe uzima i dio njegove krivice, bez predbacivanja.¹⁷

A kad stvari pođu strahovito po zlu, kad Žulian zbog ubojstva pada u očaj, upravo ona ostaje pribrana. Načas su se uloge promijenile – njega su preplavili (negativni) osjećaji i ne umije dalje, a ona razborito razmišlja iz postojanoga srca i donosi odluku. Upravo ona predlaže pokoru *da se aktivno okaje zlo*, ne da se ide u trapljenje i kažnjavanje sebe, u isposništvo, već naprotiv, da se korakne prema onima koji su u potrebi i prezreni, da se čini dobro drugome.¹⁸ Na koncu, nakon dramatične peripetije s rušenjem „ošpedala”, pojavom Isusa i oproštenjem grijeha, supruga opet stupa u drugi plan, kao da nestaje sa scene.

Roditelji su naznačeni kao osjećajni, ali im je zbog proroštva čitav život obilježen patnjom i tugom. Dakle u djelu je važan i motiv roditeljske ljubavi. Boje se vlastita djeteta, zatim su prazni i tužni u samoći, a na koncu ga ni ne mogu ponovo susresti jer se u taj čas koji je trebao biti radosno ujedinjenje ispunja strašno proroštvo. Otac, doduše, odmah po rođenju hoće ubiti dijete za koje je rečeno da će njih ubiti (!), dok ga žena u tome sprečava, ona je osjećajna mati, puna ljubavi i neizreciva strepnje, tuge i težine zbog proroštva – ali ipak ne dozvoljava mužu da ubije sina jedinca. Nakon Žulianova odlaska, kaže sveznajući pripovjedač, bijahu tužni i od nesreće bolesni pa idu tražiti sina. U tom negativnom psihičkom i emotivnom stanju može se pokušati pronaći uzrok potrage za sinom koji bi ih mogao ubiti. Njihova osjećajnost i ljubav jači su od straha pred smrću? Ili u svojoj samotnoj starosti više ne vjeruju proroštvu? Već na početku majka ne želi da se Žulianu, ljubljenom (jedinom!) sinu nešto dogodi, odvraća svoga muža od toga da ga ubije. S druge strane, otac, muškarac, emocionalno odmaknutiji,

¹⁷ Zato nije čudno da barem jedna francuska stihovana verzija iz 14. st. počinje upravo pohvalom gospe, Žulianove žene, a tek zatim pripovjedač/kazivač prelazi na Žulianov život. Supruga se ne ostvaruje kroz kakvu „ulogu”, već naprotiv kroz zadaću – bila bi ovdje riječ o tematskoj ulozi u okviru hagiografskoga ostvaraja, ali zapravo supruga prelazi na drugu razinu, ona kao da postaje uzorom kako se treba ponašati. Ona potiče Žuliana na pokoru, jer to shvaća zadaćom *njih oboje* u skladu s onodobnim poimanjem svijeta ili s njegovim problematiziranjem.

¹⁸ Na tragu Matejeva evanđelja, da sve što se čini potrebitima, prezrenima, malenima, čini se Isusu.

želi sačuvati njihove živote od potencijalnoga ubojice, makar bio i vlastita krv. Bez želje da se ulazi u kakvo psihoanalitičko traženje podteksta, to je zanimljiv detalj s gledišta priče i motivacije likova.

Čudesno ukazanje *Isusa* vezano je uz oprost. Pritom nije riječ o indulgenciji, koja djeluje poput kakva bankarskog izraza, kao svojevrsnoga „otpisa” krivice – ali to nije potpun oprost grijeha. Bio bi to možda pandan (antičkoj) žrtvi pokajnici. „Rješenje” dolazi iz onostranosti, i to nije ništa sladunjavo, već je ganutljivo, uzvišeno – to je učinak *movere* ovoga teksta. Naime Žulian jest činio dobro, već je u mladosti pokušao umaknuti zlogom proročanstvu, pa je bježao od roditelja kako ih ne bi morao ubiti – ali on sam ne može ništa, malo je ostalo od antičkoga fatalizma. Bijeg kao prekid odnosa ili veze nije rješenje. Onaj koji može mijenjati sve i „riješiti” gordijski čvor neke sudbine jest Isus. Namjera je legende u *Libru od mnozijek razloga*, dakako, bila i poticanje ljudi da čine dobro, usprkos svim padovima i grijesima. Tomu služe poziv, pouka, upozorenje, ali i obećanje na kraju teksta, izvan (nazovimo to tako) fabularnoga okvira: Isus dolazi usprkos svemu, usprkos ovako iznimnoj sudbini kao što je Žulianova.

I, konačno, veoma je važan lik đavla, jer on nije samo čovjekov antagonist (i aktantski/pripovjedni, već i ontološki), on je ovdje i važan čimbenik u pokretanju, razvijanju ili prekidanju radnje. On je upravo *diabolos*, lažljivac, varalica, klevetnik. Dapače, on unosi nered u živote ljudi i sve izvrće: istinu u laž, dobro u zlo, i to u prurušenom obličju, uvijek kao onaj kome će se (lakovjerno) povjerovati: kao Žulianov prijatelj, ili pak kao siromah vrijedan sažaljenja. Đavao je iskonski varalica, *deceptor*.¹⁹ Ljudi su podložni njegovim slatkim prijevarama, jer on kvari ljude svojim prijetvornim nagovaranjem; „*corrumpens hominem suasionibus suis*”.²⁰ To Žulian na kraju izriješkom i kaže: *privario me*. Uz lik đavla vezan je važan motiv ove legende, a to je *nered*. Đavao u Žulianovo srce usađuje nered kad kleveće navodno nevjernu suprugu; a na kraju se legende detaljno nabraja što je sve prurušeni đavao u *ošpedalu* uništio. To je jedino takvo nabranje i iznimno je funkcionalno. Kroz to gomilanje i nabranje stvari stječemo dojam kako je lijepo i pomno *ošpedal* bio uređen, ali još je važnija činjenica kako je opis vanjskoga nereda slika unutarnjega nereda. U njega ponovo pada Žulian kad se, vidjevši da je nasamaren, pita: čemu sve to? Što mi koristi da činim dobro? Tekst nije

¹⁹ Hildegarda iz Bingena to pregnantno iskazuje: „*antiquus diabolus, positus in insidiis*” – usp. izdanje *Hildegardis Bingensis Scivias* 1978: 310.

²⁰ *Nav. dj.*: 383.

teološka rasprava, on je uzbudljiva priča o pokajanju kao „oruđu” postizanja oprosta i povratku na pravi put kroz činjenje dobra drugima bez zadržke. Ali, u svakom času na čovjeka vreba *diabolos*, a već iz etimologije te riječi (spoj *diá* i *bállein*) vidi se da je on onaj koji unosi nered, koji može poljuljati čovjeka u njegovim uvjerenjima, koji vara i razdvaja – u ozračju naše vjerske srednjovjekovne književnosti, onaj koji razdvaja čovjeka od Boga i od vlastite čovječnosti koja je izvorno stvorena na dobro.

Motiv „presvlačenja” i neprepoznavanja (promjene identiteta) povezan uz đavolje prijevare gotovo je opće mjesto hagiografske književnosti, a omiljen je i u folkloru i u svjetovnoj literaturi. Zbog đavolje himbe, prijetvornosti i lažnih insinucija Žulian se pokrenuo, pa mu je tako đavao „pomogao” da iz slijepe ljubomore na mogućega ženina ljubavnika svirepo ubije bilo koga tko je u ložnici, ne pitajući i ne gledajući – a to bijahu njegovi roditelji. Đavao poput kakva skretničara usmjerava Žuliana na put koji mu je bio predodređen, to je njegova „funkcija” u priči. Drugi puta pak junak pada u malodušje i ogorčenje i gotovo da gubi nadu, što je također svojevrsan nered. Dakle tu je važan i kršćanski podtekst ove dramatične „istorie”: đavao dva puta laže i pretvara se – ne samo vanjsko „presvlačenje”, „maskiranje” u prijatelja i u siromaha koje je uzbudljivo s gledišta priče, već je to odraz unutarnje prijetvornosti. Po Augustinu, *Zlo laže*, to je ono što ga čini na neki način (i između ostaloga) djelatnim u životima ljudi koje dotiče. Đavao laže i u prvi mah postiže cilj, međutim đavao je sekundaran jer je njegova moć ograničena, sekundarna i uvijek uzmiče pred Dobrim, ovdje pred Isusovim čudesnim oprostjenjem.

Može se ustvrditi kako je *poruka* teksta o sv. Žulianu također bitno *vezana uz likove* i njihova djela: ako čovjek reagira tako da se pouzdaje samo u svoje (vlastite) odluke i oslanja samo na vlastitu snagu i sposobnosti, osuđen je na neuspjeh (i bez nekakva zlosretna predskazanja kao u ovoj legendi). Ponovit ćemo: Žulian je mislio da će izbjeći zlo ako pobjegne – no zlo ga je sustiglo. Ljudska djela milosrđa, pokora urodit će plodom samo ako su baš to – djela ljubavi, ako su „za ljubav Isukarsta”, a ne neka radnja za koju se nešto očekuje zauzvrat. Red u život, u misli, osjećaje i ponašanje unosi Isus, tj. predanje Isusu, samo on može ispraviti nered što ga uzrokuje đavao, djelujući kao *magna medicina*.²¹

²¹ Tu se nameće usporedba, premda letimična, s likom Ivana Zlatoustoga, a legenda o njemu zapisana je u *Libru* na stranicama što prethode onoj o sv. Žulianu. (usp. Dürrigl 2005). Verzija djela sačuvana u *Libru* sažetija je od one u glagoljskom *Žgombičevu zborniku*). Bez obzira na

Aktantski (greimasovski) model tek je djelomično primjenjiv na ovu vrstu književnosti,²² ali ipak nije dostatan jer su funkcije ili uloge nekih likova pomalo ambivalentne – primjerice, đavao je u bitnom smislu neprijatelj, i ljudskoga roda (izvanknjiževna sfera) i glavnoga junaka Žuliana, ali je u kontekstu ove legende on i sekundarni pokretač događaja. Bi li bez njegovih kleveta i smicalica Žulianov put možda bio drukčiji? U fundamentalnom smislu ne bi, jer je već u početku naglašeno, najavljeno kako je Bog odredio da Žulian ubije roditelje, pa tako bilo koja Žulianova akcija biva osuđena na neuspjeh. Bog je pokretač, *destinateur* i svekolike povijesti (pa i spasenjske povijesti, što je opet izvanknjiževni okvir bez kojega ova legenda ne bi bila to što jest), dakle to je nešto što spada u misaonu domenu kršćanskoga svjetonazora kao domovine srednjovjekovne hagiografije, ali je onda i pokretač svakoga pojedinog života, pa i književnih likova o kojima se priča kao o svecima, „istinitim” ljudima (a ne izmišljotinama) koji su prošli iznimne okolnosti. No u vezi sa strašnim Žulianovim životnim putem i time da je on predodređen, postavlja se pitanje: *zašto?* Na to pitanje odgovor se može dati iz konca djela, iz pouke – no, možda se može reći i iz samoga početka. Ako je naime *Bog* to bio odredio, kraj će biti sretan, svemu usprkos! To je *zrcalno gledanje kršćanske hagiografije*, tj. jednoga njezina dijela, onoga naime koji tematizira ovakve naizgled neobične, pa i skandalozne događaje i osobe. Ubojica roditelja postaje nam uzor, postaje nam nada, dapače postaje nam nebeski zagovornik.²³

to što potječu iz raznih vremenskih razdoblja i raznih miljea, *appeal* za publiku u 16. stoljeću može dijelom biti sličan. Obje su legende ispletene oko neobičnih junaka, obje su fabule pune uzbuđenja i dramatičnih obrata, a u srži obje su likovi (tj. protagonisti) koji u ključnim trenucima misle da su sami sposobni sačuvati se od zla, od iskušenja, od grijeha. Na neki način oba protagonista prolaze ne samo put pokore, već i spoznaje da za oprost nisam dovoljan ja i moja djela/postignuća, već odnos s Bogom za koji valja stalno biti otvoren, jer dolazi katkad neočekivano.

²² Usp. rasprave u knjizi Vitz 1989.

²³ Ovdje možemo ponoviti pitanje koje je bio postavio već Peter Dronke, daleko od Huizinginih predodžbi o kakvu „djetinjem” duhu srednjovjekovnih djela – barem nekih od njih: „Is it not possible that what is enigmatic in such moments may be deliberately so, that the poet is demanding of his audiencnot the simple acceptance of the situation as he tells it to them, but a response that embraces it as intrinsically problematic?” – Dronke 1986: 200.

4. STILSKO-KOMPOZICIJSKE I ŽANROVSKE ZNAČAJKE TEKSTA

Kompozicija pokazuje kako je hagiografska književnost puna raznih oblika i pod-oblika, žanrova, te da je dekompozicija (u smislu kako je shvaćana i primjenjivana u srednjem vijeku, ne u poststrukturalističkom) važno načelo, ako ne i odlučujuće (Dürriegl 2010). Antički ili folklorni/poganski motiv kletve tu je utoliko kristijaniziran što, ponovit ćemo, sveznajući pripovjedač kaže kako je Bog bio odredio da Žulian ima ubiti roditelje. Taj nagovor je anticipacija (istaknuta već i u naslovu) koja cijelu radnju stavlja pod tamni oblak prijetnje, a potiče i iščekivanje.

4.1. O gradbi istorije o sv. Žulianu

Kauzalnosti ima malo jer su prisutna neka mjesta kao narativne praznine. Bitno je da priča ide dalje, da se ispuni ono što je na početku najavljeno, sve se odvija nekim mehanizmom sudbine kojoj se ne može izbjeći (Swan 1977: 12–13). Naime u nabožnim tekstovima kauzalnost (kao da) leži onkraj granica pripovjednoga – zlo pokreće đavao, a dobro Isus, dok je ishodišni pokretač Bog koji je sve odredio.

Pripovjedač je u većem dijelu sveznajući, koji stoji iza radnje, pa događaji kao da se nižu sami od sebe. No, na početku teksta i na kraju obraća se kao autorski pripovjedač publici, te u jednom času unutar teksta kao da želi „otvoriti novo poglavlje”. To je nagovor koji spominje slušnu percepciju jer poziva „čuite!” baš kao i na početku „sada slušajte me dobri puče u miru”. Oba puta su imperativi glagoli koji se tiču slušanja. To je nagovor koji spominje *slušanje*, dakle se tekst govorio naglas, a recepcija je bila slušna. Trebalo je slušati u miru, u koncentraciji, u tišini – to je i kontekst iščekivanja, stanje tijela, ali i duha za bolje razumijevanje i pamćenje (usp. Carruthers 1992). Na kraju se pak obraća publici glasom propovjednika, s rekapitulacijom osnovne potke i s poukom, te pozivom na admiraciju čudesnoga životnog puta pokajnika Žuliana (koji postaje „ispovjednik”) i povjerenje u njega kao nebeskoga zagovornika grešnika. „Karstjani koi ieste ovui istoriu razumieli” – dakle, ne samo poslušali, nego i shvatili. To se ne odnosi možda toliko na kognitivnu stranu, već na emotivnu, na razumijevanje kroz admiraciju i suosjećanje. Izravno obraćanje ujedno stvara i dojam zajednice i privlači pozornost.

U strukturi djela smjenjuju se *pripovijedanje* i *dijalog* čime se radnja dramatizira (npr. dijalog oca i majke pun strepnje na početku; dijalog Žuliana i žene pun osjećaja od negativnih do pozitivnih nakon ubojstva). U toj se uspjeljoj izmjeni radnja kreće naprijed (dijalog nije retardacija), a iz razgovora se može makar i u maloj mjeri nešto doznati o motivaciji likova i nekih njihovih postupaka, te dakako oni se svojim riječima „predstavljaju” kao osobe, bolje reći kao tipovi.

Radnja je pravocrtna, rez se događa tek kad se pripovjedač „vraća” na roditelje, tj. ponovo ih uvodi u priču. Ipak, u fabuli se nalaze tri obrata, kao obrati u Žulianovu životu: on nakon djetinjstva doznaje za proroštvo i bježi iz roditeljskoga doma; nakon đavlove klevete žuri u svoj dvorac i ubija roditelje; nakon vremena provedenoga u činjenju djela milosrđa đavao ga (i opet) prevari, pa Žulian želi odustati od svega. No u taj čas se ukazuje Isus kojega Žulian prepoznaje tako da mu za ruku ostaje zalijepljen jedan predmet. Epizoda u kojoj prurušeni đavao ruši Žulianov gostinjac (antiteza: Žulian sa ženom gradi, đavao sve ruši) dodana je kao još jedno iskušenje koje se stavlja pred Žuliana, kao „test” njegove upornosti i predanosti Dobru. U našoj verziji na kušnju reagira (i opet) negativno – ne želi više činiti dobro, ogorčen je i malodušan.

Početak sadrži tipične elemente zazivanja Božje pomoći te izravno obraćanje primateljima: „U ime budi višnega Boga istinoga i negove maike dievice Marie [...] sada slušajte me dobri puče u miru ô^d svetoga Žuliana pripoviestь a ne lažь. Iere kada se rodi Bogь objavio iest da oca i mater ubiti hoće.” Topos svjedočenja o istinitosti priče koja slijedi, pomalo grubo tvrdi kako slijedi „pripoviestь a ne lažь” – dakle želi se postići dojam istinite priče, a ne fabula (*res ficta*). Osim toga poziva se i na način komunikacije: pažljivo slušanje. Dalje je dakle dominantno gradbeno načelo fabula, kompozicija je aditivna. Likovi su nosioci radnje, pa se i za ovaj sastav može reći da je izrazito „hero-centred”, usmjeren na glavoga junaka, ali i na sporedne likove koji utječu na događaje. Nakon početne topike zaziva Isusa i Bogorodice, pripovijedanje počinje *in medias res*, što je također tipičan postupak u brojnim hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima.

Motivi se redaju po kronološkom redu, linearno, u cjelinu koja sadrži elemente koji su mogli biti preuzeti iz različitih sfera, npr. svjetovnoga romana, folklora ili antike, a tu je i hagiografska tradicija, te važna epizoda male vizije/ukazanja, zapravo i ključna za rasplet u kojem se raspoznaje odjek biblijske lektire,²⁴ te (samo naznačeno) ukazanje personificirane smrti.

²⁴ Npr. Isus kao siromah, usp. Mt 25,37.

U tekstu koji je ovdje zapisan kao da se spajaju ili međuprožimaju odzvuci viteškoga, svjetovnoga s hagiografskim žanrom. Elementi, motivi od kojih se neki mogu smatrati arhetipskima, a drugi su veoma česti u srednjovjekovnoj književnosti, kao što su već spominjani: predskazanje, proroštvo objavljeno u snu, ubojstvo krvnoga srodnika, bijeg od sudbine, potraga (*queste*), presvlačenje/pretvaranje, neprepoznavanje, patricid, đavolja prijevara, grijeh, pokajanje, iskupljenje, spojeni su u „Libru“ u razmjerno kratak tekst. U pripovijedanju ima i rezova, ima određenih narativnih praznina, ali one ne djeluju toliko kao nedostatak, već kao nastojanje autora da se koncentrira na ono što je za priču, zaplet i rasplet bitno. Motivska složenost zaista tvori „*kaleidoskop*“ i žanrova i modusa – prevladavaju naracija i dijalog, opisa je malo (pri čemu su pridjevi/epiteti najčešće i simboli), a prisutan je i specifičan moralnopoučni modus na kraju djela. No teško je išta zaključivati na temelju samo jednoga sačuvanoga teksta koji tematizira legendu o sv. Julijanu.

Prostor nije strože određen (spominje se doduše Galija i sv. Jakov, što može biti indikacija za Compostellu), premda se spominje fizičko kretanje (bijeg, putovanje, hodočašće). Dojam je kako to može biti bilo koji prostor.²⁵ *Vrijeme* je još neodređenije, spominje se tek detalj da se zločin događa noću – i ubojstvo i đavlovo uništavanje gostinjsca. Noć dakle ne samo kao „dio dnevnoga ciklusa“ već i kao stanje duha; je li to i antičko doba „ne-življenja“? Mrak izaziva strah, nesigurnost i u sebi nosi potenciju za opasnost, za nešto skrovito i loše (u okviru nabožne literature). Često se u legendama fizičko i duhovno međuprožimaju.

Konac teksta kao da je malo zbrzan, nedostaje i ponešto (pripovjedne) logike. No može se reći da i inače postoji veći broj hrvatskih srednjovjekovnih (ili ranonovovjekovnih po datumu pisanja, ali srednjovjekovnih po duhu, senzibilitetu pa i stilu) nabožnih djela kojima je kraj zgusnut, možda djeluje suviše koncizno, pa čak i odmaknuto od ostatka teksta. Razlog tomu može biti i shvaćanje srednjovjekovnih pisaca i kazivača kako to nije „njihova“ priča – njihovo jest pero ili glas, ali je djelo Božje.²⁶ Upravo takav je primjer i ova legenda – važno, presudno ne samo u priči nego nadasve „za nas“ jest Isusovo čudo i otpuštanje Žulianova grijeha; kako će on dalje živjeti ostaje izvan pripovjednoga interesa, dovoljno je da se kaže da će u miru,

²⁵ Za razliku od primjerice dužih francuskih verzija u kojima je ionako više prostora i pažnje posvećeno kretanju i pojedinim mjestima kao što su Jeruzalem i Compostella.

²⁶ Kako je zapisao frater Marcus, vjerojatni autor latinske *Tundalove vizije* u 12. stoljeću: „Noster enim stilus, sed Christi est opus“.

otkupljen umrijeti, da će biti spašen – to je poruka, egzempl, poticaj, utjeha. Učinak na primatelje nije admiracija Žuliana, već apoteoza radosti, *caelesti gaudium* koja se obećaje svakome pokajniku. Na kraju se nalazi čest topos obećanje svečeve pomoći, tj. zagovora primateljima-kršćanima koji budu u potrebi i koji su spremni na iskrenu pokoru. To je pojačano mjesto u kojem se ponavlja sažetak cijele priče, u njemu se amalgamiraju pouka i poticaj, primjer (upravo *egzempl*) koji i pripovijeda i koji treba pokrenuti.

4. 2. O nekim stilskim osobinama i performativnosti teksta

Stilske osobine ovoga teksta tipične su za hrvatsku srednjovjekovnu nabožnu književnost, premda je odmah važno naglasiti da je sve usmjereno na uzbudljivu, nevjerojatnu priču, dok retoričkofiguralnih elemenata uobičajenih u legendama ovdje ima manje; *ornatio verbis* ustuknula je pred „dobrom pričom”. Autoru ove verzije nije toliko stalo do ukrašavanja, već da sažeto, ekonomično ispriča „dobru priču”, uzbudljivu i s nekoliko prevrata, s anticipacijama i prekidima, poput kakve avanture s moralnom poukom. Skokovi u pripovijedanju možda su odraz težnje za *brevitas* tipične za srednji vijek dakle težnje da se pažnja usmjeri samo na bitno – ili su samo odraz male nespretnosti u prijevodu, preradbi predloška? S druge strane „jednostavan” i sočan jezik, upravo izostanak nekih figuralnih postupaka koji bi bili kao „ukras” mogu biti odraz želje da se pozornost usmjeri na priču i likove te time omogući učinkovitiji odnos kazivača i publike.

U tekstu se nalaze *dijade*, npr. „spati i počivati”, „dobra i valenta”, „vele umilena i krotka” kao pojačajna sinonimika ili bliskoznačnice,²⁷ „u počteniû i u velici pokori”. Pojačajna je i sintagma „privarnikъ nevierni” za đavla. Dvojstvo se može razabrati i iz dva pola između kojih se kreće radnja: pol predskazanja i pol otkupljenja. Dakle dijade su kadšto prisutne u antitetičnu odnosu, pa čak u samom naslovu: ôd svetoga Žuliana kako ubi odca i maters: *svetac* Žulian koji će *ubiti* vlastite roditelje! U toj izrazitoj suprotnosti, sukobu, ostvaruje se za primatelja šok, ali i iščekivanje, što je

²⁷ Pridjevi su često u funkciji simbola, što je također tipičan postupak u srednjovjekovnoj nabožnoj književnosti. To je razuidno u Žuliana koji bijaše „mnogo tvrdo sarčan” kad se razljutio i razočarao, a od ljubomore jezdi „s veliciemê gnievomъ”. Već u djetinjstvu i mladosti on govori uvijek „s rečiju urešenomъ”; roditelji pak „molahu s umilenimъ govorenimъ” – svi su ti pridjevi i epiteti, s funkcijom karakterizacije likova i njihovih obrazaca ponašanja.

stilski veoma funkcionalno. *Trijade* su prepoznatljive, ali ih na sintaktičkoj razini nema tako mnogo kao u nekim drugim legendama, npr. „carkve i mostove i ošpedale”; „ô^dgovori dobrostivo umileno i lagahno” – pritom su pridjevi redovito i kvalifikativi u smislu da odražavaju duhovnu stranu lika koji govori, a to je primjerice Žulianova plemenita žena. Ti pridjevi koji se odnose i na vanjsko i na unutarnje vezani su pomalo i uz naglašavanje emotivnosti (da ne kažemo hiperbolizaciju), kao: „mnogo tvrdo sarčanь”, „s rečiju urešenomь” ili „molahu s umilenimь govorenimь”, „s velikiemь gnevomь”. No trijade se ne nalaze samo na razini rečenica, ili stilskih ukrasa, već i na motivsko-fabularnoj (pa i duhovnoj, misaonoj) razini. Naime da bi proroštvo moglo biti ispunjeno spojila se trijada đavlove klevete, Žulianove impulzivnosti i ženine plemenitosti. Tri su i obrata u tijeku priče. Mogu se naznačiti i trijade u vezama među likovima, npr. Žulian – roditelji – supruga, te đavao – Žulian – Isus.

Rjeđe se zatječu paralelizmi s varijacijama, npr. „pozdravlenie nihь pozdravlenie nimь vraćaše”. Ostaje upitno je li aliterativno ponavljanje „činiti ćemo učiniti” posljedica nelijepoga prijevoda (kakvim ga smatra Rešetar) ili namjerno oblikovan poliptoton. Paralelizam se očituje u motivu *noći*. On se odnosi i na vrijeme radnje, ali se uz noć vežu određene asocijacije. Tako u noći Žulian ubija roditelje, po noći đavao uništava gostinjac.

U tekstu ima dijalogizacije kao i u drugom našim srednjovjekovnim legendama; dijalog pridonosi dramatizaciji i oživljavanju teksta. Topika početka sadržava pozivanje istinitosti i zazivanje Božje pomoći, „sada poslušajte me dobri puče u miru ô^d svetoga Žuliana pripoviestь a ne lažь”.

U tekstu su važna dva izravna obraćanja pripovjedača, jedno na početku, a jedno na koncu djela, jer se u njima može naći poveznica s *performativnošću* ovoga djela.²⁸ Na početku se *glasom kazivača* publika poziva da u miru poslušaj što se zbilo sa Žulianom. Početak je dakle u takvoj maniri koja ukazuje na auditivnu recepciju, na živa kazivanja ili čitanje naglas – to je jasan signal izvedbenosti. Važan je detalj da valja slušati *u miru* – to je važan element u retorici, u načinu na koji su se u srednjem vijeku učili i usvajali novi sadržaji. Tišina i mir smatrani su preduvjetom za koncentraciju, za usmjerenje pozornosti, a može se pretpostaviti i određena znatiželja, napatost i iščekivanje.

²⁸ O performativnosti legendi općenito usp. Vitz 2009. O performativnosti hrvatskih (glagoljskih) narativnih tekstova usp. Dürrigl 2007: 53–74. A činjenica da su tri legende zapisane uz kraće pjesme koje su se obično javno izvodile može biti (iako ne mora) dodatni argument za javno ili barem „glasno” čitanje legende.

Na kraju se publika („kristjani”) potiče da to što su čuli *i razumjeli* imaju na pameti („Karstjani koi ieste ovui istoriu razumieli”).²⁹ Taj iskaz ukazuje na to da pripovjedač ima neku vrstu autoriteta u odnosu na publiku, premda priča, dakako, nije „njegova” jer tekst je bio shvaćan kao riječ-izvor (source-word, po Mary Carruthers), a ne neka završena, finitna riječ ili tekst (Carruthers 1992: 191–196). Na kraju teksta ne stoji točka kao definitivan kraj, već kao neki specifičan zarez – to što su čuli, slušatelji su trebali zadržati u pamćenju i promišljati. Dakle pretpostavlja se (makar rudimentarni) aktivan odnos prema sadržaju – i emotivni i kognitivni odgovor na tekst u smislu usvajanja nekih vrijednosti i, po mogućnosti, provođenje toga u vlastitim životima³⁰ – sva je nabožna književnost, pa i s ovako šokantnim motivima, bila poticajna, pobudbena. U nekim aspektima trebalo se identificirati s protagonistom (ili kojim drugim likom), kadšto mu se diviti (ovdje je poštovanja dostojna Žulianova žena), a katkad upravo odvratiti od nekih obrazaca ponašanja.

Međutim, i u ključnom momentu „unutar” teksta pripovjedač se kao kazivač obraća publici izravnim pozivom: čuite sada! To je dramatičan, korjenit skok u pripovijedanju, u temi, ali i dojmljiv poziv da se pažnja (jače) usmjeri na nešto novo i nešto bitno u cjelini fabule. To istovremeno znači i da pouka, poruka (ako hoćemo, spas duše) dolaze kroz *slušanje* djela koje se kazuje u živoj izvedbi – a iz cjeline koja donosi niz dojmljivih likova, dijaloga i sadržajnih detalja, smije se pretpostaviti neka rudimentarna izvedba s mijenjanjem glasa, s pokojom gestom i promjenom mimike.

Vezano uz usmenost valja na koncu ipak izeći i *caveat*: priređivač, prevoditelj ove verzije legende o sv. Žulianu oblikovao je tekst tako da podsjeća na srednjovjekovno pripovijedanje, tj. na čitanje naglas ili kazivanje jednom krugu primatelja u živoj, neposrednoj komunikaciji. U tom se činu stapaju rukopisni zapis i glas. Izrazita dijalogizacija naših starih tekstova, te dinamično smjenjivanje naracije s upravnim govorom postupak je dramatizacije, ali možda i svjesno oživljavanje jedne u to doba (početak 16. stoljeća, grad Dubrovnik) tradicije koja vene i ustupa mjesto novome, dakle nešto kao „srednjovjekovni način/modus zapisivanja usmenoga

²⁹ To je čest topos u raznim žanrovima hrvatske srednjovjekovne književnosti; zatječe se npr. u Dundulovoj/Tundalovoj viziji u glagoljskom *Petrisovu zborniku* iz 1468. godine.

³⁰ Kroz priču primatelj prati Žuliana i u njoj se, već prema motivima koji se nižu, smjenjuju osjećaji kao znatiželja, čuđenje, šok, suosjećanje i sažaljenje.

pripovijedanja” (Loysen 2015: 113),³¹ a to se ovdje pojačava i izravnim, živopisnim nagovorom.

Kako je već rečeno, legenda ili „istorija” na početku i na kraju ima formulu pobožnosti i izravni nagovor, čime se na tim pojačanim mjestima priziva i usmjerava pažnja primatelja, ali se time stvara i određena *zajednica* – tekstualna (čitateljska) zajednica i zajednica vjernika. No osim toga i sredina teksta sadrži minstrelski nagovor ne samo kao izravno obraćanje autorskoga pripovjedača već kao nagovor izvođača, kazivača. Imperativom „čuite” (koji kao da se, barem potencijalno, odnosi na živu, neposrednu izvedbu) stvara se i svojevrsna „*izvedbena*” zajednica, tj. performativan odnos kazivača i publike.

Paratekstualni segment naslova ili zaglavlja u *Libru* stilistički je dojmljiv jer na gotovo oksimoronski način najavljuje temu, kroz spoj naoko nespojivoga: sveca i patricida. To je zasigurno moglo privući pažnju publike, potaknuti im znatiželju (pozitivnu *curiositas*) – kakav je to svetac koji ubija vlastite roditelje? Kako je kao ubojica postao svetac? Zašto i zbog čega? Što je bilo prvo? Zatim slijedi potvrda o istinitosti priče koju valja slušati u miru i sabranosti. Dakle to je iznimno efektan početak, ne tako čest u našoj srednjovjekovnoj vjerskoj književnosti, koji gotovo da je kazališni nagovor (dakako, to je preteška riječ), ali svakako jest signal performativnosti, izravne komunikacije između kazivača i publike. „Poslušajte sada” nije toliko česta sintagma u našim vernakularnim *srednjovjekovnim nabožnim* tekstovima – dakle može se predložiti gledanje po kojem to nije samo puka, ustaljena formula ili nije tek naznaka kako u okviru *Libra* kao makroteksta³² slijedi novi sadržaj. Naime ako je naslov napisan crvenom bojom, već je istaknut, ne treba onda signalizirati početak – ne, to je signal za pretpostavljenu usmenosti, živo čitanje naglas, za kazivanje. U kojoj je mjeri kazivač preuzimao geste, boju glasa i mimiku likova o kojima pripovijeda ne znamo, jer je riječ o zapisanom tekstu, o rukopisu koji nastaje u gradu u kojem je već prisutna drama... Osim toga u uvodu se ističe kako slijedi istina, a ne laž. To je također vrlo efikasno sredstvo (skoro kao upozorenje!) privlačenja pozornosti i buđenja iščekivanja u primatelja. Osim signala performativnosti koji se ne može zanemariti, postoji i mogućnost – jer nemamo povijesnih zapisa o tome da su se ovi sastavi doista kazivali pred publikom – da je ovaj

³¹ U izvorniku: „a medieval mode of literary representation of oral storytelling”.

³² Usp. Lomagistro 2003: 219–230.

stil i način izravnoga nagovora na neki način *hommage* tekstualnoj zajednici i živom kazivanju vezanom uz nju, iz jednoga prošloga vremena iz kojega zapis potječe kad je tiho, individualno čitanje bilo iznimkom (Chartier 1996: 140–145).

4.3. Žanrovski signali

U našoj verziji legende osjeća se ozračje više izvora, makar i samo u naznakama: kršćanstvo, antička tradicija, folklorna baština, viteška književnost... Arhetipski motivi kao potraga (*queste*), odnos s roditeljima, bijeg od prorečene (nesretne) sudbine, zamjena identiteta, trud oko iskupljenja spojeni su u jedan razmjerno kratak tekst u *Libru* (u usporedbi s opsežnijom francuskom stihovanom verzijom), pa se sve doima zbitim, pregnantnim, čak „skokovitim”. Poučna se funkcija dakle odmah može pretpostaviti – ali ne i tematika i motivska složenost.

Tekst nedvojbeno spada u široku skupinu legendarnih, hagiografskih ostvaraja. Međutim, unutar te skupine moguće su brojne potpodjele, a pripadnost ovoga teksta nije lako odrediti. U naslovu je pojam „istoria” koja kao da indicira pri/povijest, nešto što se zbilo, istinit događaj: „pripoviestь a ne lažь”. Dakle istoria bi imala biti neka „priča o istinitom događaju”. Ali po formi taj hagiografski ostvaraj sadrži brojne motive koji odaju dojam, ili čak kvalitetu *composituma* ili *kaleidoskopa* ovoj verziji legende, ne samo na tematskoj, nego i (pod)žanrovskoj razini. Kadšto proučavatelji genologije slavenskih srednjovjekovnih književnosti sagledavaju kategoriju *položaja u zborniku* kao žanrovsku odrednicu, ali to u ovom slučaju nije od znatnije pomoći. Može dati samo indicaciju kako je riječ o hagiografskom sastavu u najširem smislu riječi.

Problematika tzv. naslovnih termina (*Titelworte*) za srednji vijek vrlo je značajna jer se pokazuje da termini koji su rabljeni kao naslovni pojmovi (*Titelbegriffe*) nisu nužno i žanrovski pojmovi (*Gattungsbegriffe*).³³ Izrazi,

³³ Seemann 1997: 345. No to ne vrijedi samo na slavenske književnosti, nego na europsku srednjovjekovnu književnost uopće, kako ističe Tony Davenport, pa zaključuje: „Genre labeling is thus associated with approximation: it is a tool of convenience, with a provisional quality about it, rather than part of a precise system. It is therefore not surprising that modern discussion of medieval genres has consisted often of expressions of irritation at the lack of a regulated scheme and attempts to negotiate more precise terms” (Davenport 2004: 25).

pojmovi „termini” koji se pojavljuju u naslovima ili zaglavljima nisu nužno „žanrovski pojmovi”, a katkad nisu ni žanrovski signali, nego tematski naslov nije samo obavijesni (pričat će se život jednoga sveca), nego je i on odnosni, u smislu da upućuje čitatelja/primatelja kakav stav treba imati prema konkretnom djelu. Tako bi naslovi općenito (a ne samo pojmovi u njima) imali i nekakvu „regulatornu” ulogu, ali su naslovi u nekom smislu i svojevrsna teatralizacija, tj. upućuju na interakciju glasa i geste sa zapisanim tekstom u činu kazivanja/čitanja naglas.

Izraz „istoria” naime ne može se shvatiti kao jednoznačan žanrovski termin, jer su u srednjem vijeku raznorodni tekstovi konvencionalno stajali u povezanosti s različitim izvanknjiževnim odrednicama i konvencijama. Stoga ovakvi izrazi mogu imati samo „indikativnu” ulogu, ali ne i „definirajuću”. A kako je riječ o anonimnim djelima, sličnim retoričkofiguralnim značajkama, a namjena tekstova koja u zbornicima nije (uvijek) jasno raspoznatljiva, to će vrsno usustavljanje – a kadšto i imenovanje – u mnogim slučajevima ostati fluidno, provizorno. Primjerice je li u konkretnom slučaju u *Libru* autor, kompilator ili prevoditelj nazvao ostvaraj „istorijom” kako bi joj pokušao dati karakter povijesne zbilje? Ili je „istorija” zato što prezentira događaj u vremenskom slijedu? Možda je jednostavno ostavljen izraz sličan predlošku iz romanskoga (talijanskoga?) jezika *storia* kao priča, pripovijest?³⁴

Nadalje, u tkivo legende uključeni su i mali žanrovi, a osobito se ističe ključna epizoda – u legendama ne tako rijetka – *male vizije* ili *ukazanja*. Na kraju legende naime Isus se ukazuje, Žulian ga konačno prepoznaje i priznaje svoj grijeh. U Isusu je spas; u tom smislu epizoda *male vizije* ima važnu ulogu pripovjednoga (kauzalnoga) povezivanja ovostranosti, vremenitosti s

³⁴ I sastavi o svetom Jurju (Đurđu) i Ivanu Zlatoustom u *Libru* nazvani su *istorijama*; da je riječ o žanrovski neutralnom izrazu svjedoči i činjenica kako je Marko Marulić svoj znameniti libar iz 1501. godine naslovio „...istorija svete udovice Judit...”. z zaista mnogobrojnih naslova srednjovjekovnih djela i latinskih i vernakularnih, koja u svojim naslovima spominju riječ *historia* odmah je vidljivo kako je riječ o vrsno/žanrovski neutralnom izrazu. Tako je primjerice famozna Abélardova *Historia calamitatum meorum* iz 12. stoljeća svojevrsna autobiografija; *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* Bede Časnoga iz 8. st. je povijesno djelo; latinska *Historia Meriadoci regis Cambriae* (nejasne datacije) svjetovni je roman, baš kao i flamanski *Historie van Alexander* iz 15. st., dok je engleska *The history of Jacob and his sons* s početka 16. st. temeljena na apokrifu. S druge strane pisari/prevoditelji i kompilatori u *Libru* neke pak apokrifne sastave nazivaju „čtenjima” (o prekrasnom Josipu ili apostolu Tomi primjerice). Dakle i u *Libru* je prepoznatljivo kolebanje oko izbora i uporabe „vrsnih/žanrovskih termina” u naslovima pojedinih tekstova.

transcendencijom, s vječnošću; u njoj dolazi do konačnoga raspleta i zatvara se naracija, ali se njome prenosi i izvanknjiževna poruka.

Tekst je u *Libru* zapisan s dvjema legendama, o svetome Jurju i svetome Ivanu Zlatoustom. Među njima postoje znatne tematske razlike, a i književnopovijesne, jer dolaze iz raznih vremena i književno-kulturnih krugova, ali im je zajednička značajka određeno nagnuće prema dvorskome. Juraj je vitez, Ivan Zlatousti je pustinjač ali je njegova sudbina vezana i uz dvorsko (uz zlu sudbinu kraljevine), a priča o Žulianu također sadrži elemente viteškoga, svjetovnoga,³⁵ prepoznaje se pozitivan stav prema onomu što je shvaćano dostojanstvenim, ispravnim u svjetovnom, u viteškom smislu – ali to ipak nije dovoljno. Dakle kao i cijeli zbornik, tako i legenda o sv. Žulianu u sebi povezuje staro i novo, starije srednjovjekovno i mlađe u smislu prihvaćanja jedne nove duhovnosti i senzibiliteta, pa i drukčijih kulturnih impulsa.

5. ZAVRŠNI OSVRT

Gradba ovdje obrađenoga štiva pokazuje kako je ovaj sastav *compositum* motiva, ali i odjeka stila iz raznih sfera: hagiografska tradicija, viteški roman, predestinacija iz folklora ili antičkoga nasljeđa. Kompozicija pokazuje i to kako je hagiografska književnost puna raznih oblika i podoblika, žanrova ako hoćemo i da je dekompozicija (u smislu kako je shvaćana i primjenjivana u srednjem vijeku, ne u nekom poststrukturalističkom) važno načelo, ako ne i odlučujuće.

Lik svetoga Žuliana ističe se među ostalim svecima u hrvatskoj srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj književnosti po tome što je predestiniran. On je primjer pokajanja za grijeh e i kao takvoga ga ističe i Marko Marulić. Djelo je kristijanizirano utoliko što sve dolazi od Boga (Isusa), ali i po tome što i sama fabula kao da „moralizira”. To nije priča o grijehu i krivnji, već o oprost. U djelu, koliko god po sadržaju bilo drukčije od ostalih legendi sačuvanih u nas, nipošto nema „etičkoga relativizma” – ubiti roditelje strašan je grijeh, s proročanstvom ili bez njega. Dakle Žulianov je fatum bio da ubije roditelje, ali je temeljno pitanje to kako će on *reagirati* na svoj grijeh: njegov je izbor ispravan i to je početak puta spasenja. I tu se čita kršćanska podloga teksta koji uključuje i viteško, svjetovno; ne postavlja se naime pitanje „kako to” da

³⁵ Pa i apokrif o doživljajima/čudesima apostola Andrije i Matije u gradu Ljudoždera ima podosta „pustolovnih” značajki ili elemenata.

je Bog predodredio Žuliana da bude ubojica, „zašto” je tako odredio, već je autoru stalo da, ponavljamo, ispriča dobru priču kroz koju se kreću dojmiljivi likovi te da fabula dovede do iskupljenja i do poticaja, ganuća za publiku. Još je jedan moment važan za recepciju i duhovnu poruku ovoga po mnogome osobitoga hagiografskog teksta: Zlo nema niti ishodišnu moć, niti konačnu riječ u srednjovjekovnim nabožnim tekstovima, jer je Bog od početka namislio kako će i čime Žulian biti iskušavan i kako će se spasiti – a svojim spasom bit će nada i drugima. Zlo može uzrokovati teške patnje, ono dapače može biti *vehiculum* i za dobru uzbudljivu priču, ali ono nije ni cilj ni konac.

Ono što se gdjekad žargonski naziva „pripovjednom strategijom” daje dojam usmenosti, živoga kazivanja usmjerenoga na bitne događaje i likove, te žive komunikacije u izvedbi.³⁶ Autorski pripovjedač izravnim nagovorima ne gubi specifičan nadređeni položaj u odnosu na publiku, naprotiv omogućuje da pouči i gane publiku. Kao sveznajući pak pripovjedač iznosi dojmiljivu priču, dijeli je s publikom kao da primatelj promatra Žuliana i njegov životni put, a ne da „putuje skupa s njim”, zapravo nema identifikacije. Također ovdje je moguće prepoznati i nastojanje da se postigne „učinak govorenja” (*effet de parole*): živa, neposredna komunikacija u kojoj pripovjedač kao da povezuje „tada i ondje” priče sa „sada i ovdje” publikom. Tako je on i svjedok i tumač, a tekst ima u sebi mogućnost i da bude čitan tiho (u sebi) i naglas (kazivan) pred publikom.

Spas dolazi kroz slušanje u živoj izvedbi – toliko je dramatičnih motiva i različitih likova da se smije pretpostaviti neka rudimentarna „izvedba” s mijenjanjem boje i jačine glasa, s pokojom gestom i promjenom izraza lica. Na početku se ističe da slijedi pripovijest koja je *istina a ne laž* – istina ne znači kakvu faktografiju ili traženje i dokazivanje povijesnih činjenica, već na objavu Božje volje i pravednosti u životu (iznimnoga) čovjeka. Ispričana je neobična, uzbudljiva *istoria* o jednom iznimnom liku u zaista osobitim situacijama, pa je razvidno da je učinak *delectare* na publiku iz 16. stoljeća bio izrazit.³⁷

U ovoj je legendi naglasak na tome da radnja teče, da se motivi nižu i slažu, te da se poruka učinkovito prenosi i kroz glas/gledište pripovjedača

³⁶ Pluralnim oblicima „čuite”, „ste razumeli” i sl. aludira se dakle na zajednicu (slušatelja konkretnih, ali i vjerničke zajednice), na pripadnost zajedničkoj duhovnoj tradiciji (a ona uključuje i književnost) i na zajedništvo sa „svijetom koji se pripovijeda”.

³⁷ O urbanoj, obrazovanijoj čitateljskoj zajednici kojoj je *Libro* vjerojatno bilo namijenjeno govorila je Dolores Grmača na kolokviju u listopadu 2020. g. u Zagrebu, u predavanju naslovljenom „Usporedba hagiografija u *Libru* i u *Dubrovačkim legendama*”.

i kroz glasove dojmljivih likova.³⁸ Oni možda i jesu stereotipni, ali su baš zato i dojmljivi. Svi oni, zajedno s fabulom i etičkom porukom, trebaju potaknuti srca primatelja k Bogu, to je zajednička namjera svih nabožnih srednjovjekovnih djela, napose svetačkih legendi. To se u ovom tekstu pojačava i izravnim, živopisnim nagovorom.

Legenda o sv. Žulianu u *Libru* sadrži uzbudljivu priču, tema joj je neobična, glavni je junak atipičan i pomalo bizaran – ona predstavlja odbljesak jedne tradicije koja početkom 16. stoljeća polako gasne jer je zapisana u vrijeme kad svjetovna, profana kultura i književnost te drukčija duhovnost i senzibilitet sve više preuzimaju dominaciju u našoj književnoj produkciji.

LITERATURA

- Carruthers, Mary. 1992. *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chartier, Roger. 1996. *Culture écrite et société: L'Ordre des Livres (XVIe-XVIIIe siècle)*. Paris: Albin Michel.
- Chaucer, Geoffrey. *Canterburyjske priče* [prev. i pril. Luko Paljetak]. 1986. Zagreb: Znanje.
- Davenport, Tony. 2004. *Medieval Narrative: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- De Gaiffier, Baudoin. 1945. Le légende de S. Julien l'Hospitalier. *Analecta Bollandiana* 63: 145–219.
- Drabble, Margaret [ur.]. 1985. *The Oxford Companion to English Literature*. Oxford–New York–Tokyo–Melbourne: Oxford University Press.
- Dronke, Peter. 1986. *Poetic Individuality in the Middle Ages. New Departures in Poetry 1000–1500*. London: Westfield College – University of London.
- Dürriegl, Marija-Ana. 2005. Posebnost „Legende o Ivanu Zlatoustom” u kontekstu hrvatskoglagoljske pripovjedne proze. *Umjetnost riječi* 49: 1–16.

³⁸ Više je puta spomenuta performativnost kao karakteristika ovoga djela, no kad se govori o usmenosti, ne mislimo pritom isključivo na čitanje naglas ili kakvu rudimentarnu izvedbu – dakako, prije odmjerenu, nego nešto uistinu histrionsko, kazališno – već na činjenicu da su priče i djela bili recipirani s izrazitim emotivnim, osjećajnim nabojem. Možda baš osjećaji najizravnije povezuju likove i zamišljene primatelje? Emocije uključuju i tjelesno, kako kod primatelja, tako i u samoj fabuli; likovi su vrlo osjećajni, a upotrebljava se namjerno više puta i izraz „bolestan”. Tu se, kao što je već rečeno, spajaju tjelesno i unutarnje, duševno. Čitati naglas uvijek dolazi iz tijela, a treba nekako „tjelesno” dati izražaja strahu (roditelja), srditosti (Žuliana), postojanosti (žene), prijetvornosti i lukavstvu (đavla), blagosti (Isusa). Isto vrijedi i za dijalog, njega nije moguće čitati u „monotonu”.

- Dürrigl, Marija-Ana. 2007. Čti razumno i lipo. Ogleđi o hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj *knjiŹevnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Dürrigl, Marija-Ana. 2010. (De)kompozicija srednjovjekovnih naboŹnih tekstova: sermones morales u „Ljubljanskom zborniku”. *Umjetnost riječi* 54, 1: 1–22.
- Fellows, Jennifer. 1993. *Of Love and Chivalry: An Anthology of Middle English Romance*. London: Charles E. Tuttle.
- Hercigonja, Eduard. 1975. *Povijest hrvatske knjiŹevnosti 2: Srednjovjekovna knjiŹevnost*. Zagreb: Liber-Mladost.
- Hildegardis Bingensis Scivias* (= *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis XLIII*). [prir. Adelgundis Führkötter; Angela Carlevaris]. 1978. Turnhout: Brepols.
- Jagić, Vatroslav. 1868. Prilozi k historiji knjiŹevnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. *Arhiv za povjesticu jugoslavensku* 9: 65–151.
- Libro od mnozijeh razloga. Sv. 2: Latinički prijepis s komentarima*. 2020. [prir. M. Źagar]. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lomagistro, Barbara. 2003. II „Libro od mnozijeh razloga”: per una tipologia del macrotesto nella Slavia meridional. *Macrotesti fra Oriente et Occidente* [ur. Giovanna Carbonaro; Eliana Creazzo; Natalia L. Tornesello]. Soveria Mannelli: Rubbetino, 219–230.
- Loysen, Kathleen. 2015. Or, entendez! Jacques Tahueran and the Staging of the Storytelling Scene. *Telling the Story in the Middle Ages. Essays in Honor of Evelyn Birge Vitz* [ur. Kathryn A. Duys; Elizabeth Emery; Lurie Postlewate]. Cambridge: D. S. Brewer, 111– 121.
- Luscombe, David. *Medieval Thought* (= *A History of Western Philosophy* 2). 1997. Oxford: Oxford University Press.
- Marko Marulić. *Pouke za čestit Źivot s primjerima* [prev. i prir. Branimir Glavičić]. 1986. Zagreb: Globus. (= *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*)
- Petrović, Ivanka. 1984. Le fonti neolatine della letteratura croata nel Medioevo. *Essor et Fortune de la Chanson de Geste dans l'Europe et l'Orient Latin*. Actes du IXe Congrès international de la Société Rencesvals pour l'étude des épopées romanes. Modena: Mucchi : 997–1001
- Petrović, Ivanka. 2000. Hrvatska i europska hagiografija. *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, v. II: Srednji vijek i renesansa (XII–XVI. stoljeće)* [ur. Eduard Hercigonja]. Zagreb: Źkolska knjiga: 321–347.
- Prijatelj, Kruno. 2000. „Dalmatinska slikarska škola” (1350–1550) u europskom kontekstu. *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost, sv. II. Srednji vijek i renesansa* [ur. E. Hercigonja]. Zagreb: Źkolska knjiga: 615–638.
- Rešetar, Milan. 1933. *Dubrovački zbornik od godine 1520*. Beograd – Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- Ruhe, Doris. 2005. Eine Geschichte vom Reisen und Übersetzen. Die altfranzösische Legende vom Saint Julien l'Hospitalier. *Raumerfahrung – Raumerfindung: Erzählte Welten zwischen Orient und Okzident* [ur. Laetitia Rimpau; Peter Ihring]. Berlin: Akademie Verlag: 163–176
- Seemann, Klaus-Dieter. 1997. Slovo als Gattungsbegriff in der Slavia Orthodoxa. *Zeitschrift für Slawistik* 42: 345–353

- Swan, Carolyn Taylor. 1977. *The old French prose legend of Saint Julian the Hospitaller*. Tübingen: Niemeyer Verlag. (= Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 160)
- Tobler, Rudolf. 1901. Prosafassung der Legende vom heiligen Julian. *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*. 106: 293–323
- Vitz, Evelyn Birge. 1989. *Medieval Narrative and Modern Narratology: Subjects and Objects of Desire*. New York: New York University Press.
- Vitz, Evelyn Birge. 2009. Performing Sainly Lives and Emotions in Medieval French Narrative. *The Church and Vernacular Literature in Medieval France* [ur. Dorothea Kullman]. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies: 201–213.

SUMMARY

ZA LUBAV ISUKARSTA (FOT THE LOVE OF JESUS CHRIST) – THE (HI) STORY OF SAINT JULIAN IN THE *LIBRO OD MNOZIJEH RAZLOGA*

The *Libro od mnozije razloga* (Dubrovnik, 1520) contains a version of the legend or “history” of St Julian (Žulian). This translation from Italian is the only text about this saint identified in old Croatian literature to date. It differs both from the Latin version in Jacobus da Varagine’s “Legenda aurea,” and from longer French or Latin (verse) versions; a thorough textual-historical and literary-historical analysis of the Croatian texts has yet to be undertaken. Within the corpus of preserved hagiographic texts written in Croatia, this “history” is noteworthy for its theme and content, as well as for its compositional and rhetorical features – this paper deals with these issues. It is a dramatic, albeit short, work that moves spasmodically through a few crucial (sometimes somewhat unexpected) peaks, the most unusual of which is undoubtedly that Julian commits patricide – albeit unintentionally and provoked by the devil’s deception. Julian, as a penitent saint who does however not perform a single miracle, finally finds peace in Christ’s loving forgiveness. At the end of the text his supplication is promised to all who repent and decide to do good. The exemplary nature of this hagiographic text is combined with a number of motifs and components that bear traits of different sources, genres, or traditions, such as folklore, classical literature, and romance. In this sense the (hi)story of St Julian as preserved in the *Libro od mnozije razloga* is a composite, and as such is unique in surviving medieval and early modern Croatian literature. It is a work written (translated) in a time and for a reading community when literary tastes and sensibilities were undergoing deep changes.

Keywords: Legend of St Julian; Croatian medieval literature; *Libro od mnozije razloga*; hagiography; composition; poetics

Rad je otvorenog pristupa i može se distribuirati sukladno s međunarodnom javnom licencom CC BY-NC-ND 4.0 HR.

This paper is open access and may be further distributed in accordance with the provisions of the CC BY-NC-ND 4.0 HR.

Izvorni znanstveni rad
DOI: 10.17234/Croatica.65.3
UDK: 821.163.42.09-3''15''
811.163.42:801.7
Primljen: 14. VI. 2020.
Prihvaćen: 30. X. 2020.

APOKRIFNI TEKSTOVI O ABRAHAMU U LIBRU OD MNOZIJEH RAZLOGA

Milica Mikecin

Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb

mmikecin@unicath.hr

U slavenskoj srednjovjekovnoj književnosti sačuvan je pored dvaju samostalnih apokrifa o Abrahamu: *Abrahamovo otkrivenje* (*Apocalypsis Abrahae*) i *Abrahamov zavjet* (*Testamentum Abrahae*) također i ciklus apokrifnih pripovijesti o Abrahamu, koji izvorno sadrži šest tekstova: 1. *Pripovijest o pravednom Abrahamu*, 2. *Pripovijest o Melkisedeku*, 3. *Pripovijest o tome kako je Sara poučila Abrahama*, 4. *Pripovijest o Abrahamovu gostoljublju*, 5. *Pripovijest o Izaku* i 6. *Pripovijest o Abrahamovoj smrti*. U dubrovačkom ćirilničnom zborniku hrvatske redakcije *Libro od mnozijeh razloga* (1520.) nalaze se jedan do drugoga tekstovi dviju pripovijesti toga ciklusa. Prvi tekst pod naslovom *čtenje ōd abrama* sadrži *Pripovijest o pravednom Abrahamu*, koja govori o Abrahamovu odvrtačanju od idolopoklonstva, a drugi tekst pod naslovom *ōd smarti abramove* sadrži *Pripovijest o Abrahamovoj smrti*, koja govori o Abrahamovu viđenju Božjeg suda dušama. Tekstološka usporedba *Pripovijesti o pravednom Abrahamu* iz *Libra* s najstarijim sačuvanim slavenskim tekstom apokrifa *Abrahamovo otkrivenje* – ruskostaroslavenskim tekstom iz *Silvestrova zbornika* (14. st.), kao i usporedbe *Pripovijesti o Abrahamovoj smrti* iz *Libra* s najstarijim sačuvanim slavenskim tekstom apokrifa *Abrahamov zavjet* – bugarskostaroslavenskim tekstom iz *Sevastjanovljeve zbirke* (13. st.), te s hrvatskim glagoljičnim tekstovima apokrifa *Abrahamov zavjet* iz *Oxfordskoga zbornika* (15. st.), *Petrisova zbornika* (1468.), *Sienskoga zbornika* (16. st.), *Tkonskoga zbornika* (16. st.) i *Berčićeve zbirke br. 5* (15. st.), pokazuje kako tekstovi slavenskog ciklusa apokrifnih pripovijesti iz *Libra*

ne pripadaju istoj redakciji. Na temelju usporedbe sa srpskostaroslavenskim tekstovima raške i resavske redakcije – osobito s odgovarajućim tekstovima u zborniku iz manastira Savina (14. st.), u zborniku iz manastira svetog Pavla na Atosu (15. st.) i u *Zborniku svetog Nikole* (16. st.) – utvrđuje se da ćirilični tekstovi ciklusa apokrifnih pripovijesti o Abrahamu hrvatske i srpske redakcije pripadaju istoj rukopisnoj predaji i da potječu od zajedničke matice te se izlažu posebnosti tih dviju redakcija.

Ključne riječi: starozavjetni apokrifi, *Pripovijest o pravednom Abrahamu*, *Pripovijest o Abrahamovoj smrti*, slavenski ciklus apokrifnih pripovijesti o Abrahamu, *Abrahamov zavjet*, *Abrahamovo otkrivenje*, *Libro od mnozijeh razloga*, usporedna tekstološka analiza, srednjovjekovni južnoslavenski zbornici mješovitog sadržaja

1. UVOD

U starozavjetnoj apokrifnoj književnosti sačuvana su dva samostalna apokrifa o Abrahamu: *Abrahamovo otkrivenje* (*Apocalypsis Abrahae*) samo u slavenskoj književnosti u prijevodu s grčkoga jezika i *Abrahamov zavjet* (*Testamentum Abrahae*) u grčkom prijevodu s hebrejskoga, koptskom i slavenskom prijevodu s grčkoga, arapskom prijevodu s koptskoga, etiopskom prijevodu s arapskoga, te rumunjskom prijevodu sa slavenskoga i grčkoga jezika. Oba su apokrifa u slavenskoj srednjovjekovnoj književnosti sačuvana u brojnim rukopisima, pretežno u mješovitim zbornicima i u *Tumačenoj Paleji*. No pored njih apokrifni tekstovi o Abrahamu koji pripadaju zasebnoj redakciji preneseni su u grčkoj *Historijskoj Paleji* (izd. Vassiliev 1893: 188–292), koja je s grčkoga prevedena na slavenski na prijelazu iz 10. u 11. stoljeće, a zatim se od 13. stoljeća proširila u ostalim slavenskim književnostima (izd. prve verzije prijevoda: Попов 1881; izd. druge verzije prijevoda: Skowronek 2016). *Historijska Paleja* obuhvaća sljedeće tekstove koji se odnose na Abrahama: 1) *O Abrahamu*, 2) *O Melkisedeku*, 3) *O Abimeleku*, 4) *O Jišmaelu*, 5) *O Lotovu zatočeništvu*, 6) *O Svetoj Trojici*, 7) *Ukazanje Svete Trojice*, 8) *O Sodomljanima i Gomoranima*, 9) *O Lotovu bijegu*, 10) *O Izaku i njegovu obrezanju* i 11) *O Abrahamovoj žrtvi*. Jedino u slavenskoj književnosti očuvan je u brojnim zbornicima mješovitoga sadržaja još i ciklus apokrifnih tekstova o Abrahamu, koji u svojem izvornom obliku obuhvaća šest pripovijesti: 1) *Pripovijest o pravednom Abrahamu*, 2) *Pripovijest o Melkisedeku*,¹ 3) *Pripovijest o tome kako je Sara poučila Abrahama*, 4)

¹ Osim u sklopu slavenskoga ciklusa apokrifnih pripovijesti u južnoslavenskim zbornicima i u slavenskom prijevodu *Historijske Paleje*, *Pripovijest o Melkisedeku* (*Historia de Melchi-*

Pripovijest o Abrahamovu gostoljublju, 5) *Pripovijest o Izaku* i 6) *Pripovijest o Abrahamovoj smrti*. Cijeli je ciklus pripovijesti o Abrahamu prvobitno preveden na području Bugarskoga Carstva vjerojatno u isto vrijeme kad i *Historijska Paleja* s grčkoga predloška koji nije očuvan, a koji je najvjerojatnije bio prijevod izgubljenog izvornog hebrejskog spisa s kraja 3. ili početka 2. stoljeća prije Krista, koji je obuhvaćao različite stare predaje o Abrahamu (v. Miltenova 2018: 172–173). Unatoč sadržajnoj povezanosti s palejskim tekstovima i tekstovima samostalnih apokrifa tekstovi slavenskoga ciklusa predstavljaju također zasebnu redakciju apokrifne predaje o Abrahamu.²

2. ABRAHAMOVO OTKRIVENJE

Apokrif *Abrahamovo otkrivenje* (CAVT 89: *Apocalypsis Abrahae slavice*) izvorno je napisan na području Palestine na hebrejskom jeziku i manjim dijelom na aramejskom, zacijelo poslije 70. godine po Kristu, jer je te godine razoren Jeruzalemski hram, što se spominje u apokaliptičkom dijelu spisa u poglavlju XXVII. Najranije svjedočanstvo o postojanju apokrifa nalazi se u pseudoklementinskim *Prepoznavanjima* iz ranog 4. stoljeća.³ U svojem prvobitnom obliku nastao je vjerojatno u razdoblju između posljednjih desetljeća 1. stoljeća i prvih desetljeća 2. stoljeća. Apokrif su od Židova zatim prihvatili palestinski židovski kršćani te su ga određenim umetcima prilagodili kršćanstvu (Box 1919: XV–XIX; Philonenko-Sayar – Philonenko 1981: 34–35; Rubinkiewicz, 2009: 683; Rubinkiewicz 1987: 70–73; Kulik 2004: 2–3).

S hebrejskoga i aramejskoga apokrif je preveden na grčki, a s grčkoga zatim na staroslavenski jezik. Prevođenje s hebrejskog i aramejskog na grčki potvrđeno je i rekonstrukcijom na osnovi slavenskog teksta. Osim iz jezičnih osobitosti židovsko se porijeklo apokrifa vidi također i iz sadržaja (vidi Box

sedech) prenesena je još u dvjema verzijama: u Pseudo-Atanzija (*Patrologia Graeca* 28, 525–529) i u kratkoj verziji prologa *Velikih čitačih mineja* mitropolita Makarija (izd. Böttrich 2010) (v. Wittkowski i Vitkovskaya 2018).

² Popis slavenskih rukopisa s apokrifnim tekstovima o Abrahamu v. u: Яцимирский 1921: 89–100; Рождественская 1987: 47–49; Милтенова, 1992: 31–33; Miltenova 2006: 189–208. Bibliografiju izdanja rukopisa i istraživanja priredio je Орлов 2020: 197–199; 275–306.

³ V. Pseudo-Clemens, *Recognitiones* I, 32–33. Daljnja svjedočanstva o postojanju grčkoga prijevoda apokrifa nalaze se među ostalim u Epifanija (*Adversus Haereses* XXXIX. 5) i Pseudo-Atanzija (*Synopsis Scripturae Sacrae*).

1919: XV–XVI; Kulik, 2004: 61–76; Rubinkiewicz 2009: 686). Apokrif je sačuvan samo u ruskoj srednjovjekovnoj književnosti, a grčki prijevod i hebrejski izvornik su izgubljeni.

Staroslavenska matica apokrifa *Abrahamovo otkrivenje* nastala je na području Bugarskoga Carstva vjerojatno u makedonskoj redakciji početkom 10. stoljeća (Box 1919: X–XI; Rubinkiewicz 2009: 682–683, 686), odakle je prenesena u Rus, gdje je u 11. ili 12. stoljeću podvrgnuta ruskoj redakciji. Na ruskostaroslavenskome apokrif je očuvan u velikom broju rukopisa, od kojih se ističe njih šest koji sadrže potpun ili gotovo potpun tekst apokrifa, a potječu od 14. do 16. stoljeća. Najstariji sačuvani tekst *knjige otkrovenija avramê* nalazi se u *Silvestrovu zborniku*, 14. st., Ruski državni arhiv Moskva, Biblioteka Moskovske sinodalne tipografije, sign. Ms 53, fol. 164–183 (SilvAA) (izd. Тихонравов 1863: 32–53; Срезневский 1863: 247–256). Drugo izdanje toga rukopisa priredilo je Društvo ljubitelja drevne pismenosti u Sankt Peterburgu 1891. godine (Новицкий 1891).

Starozavjetni apokrifni spisi veoma su često u slavenskim knjigama očuvani kao dijelovi opsežnijih historiografskih, hagiografskih, liturgijskih i drugih zbirki. *Silvestrov zbornik* i *Zbornik Moskovske duhovne akademije* sadrže jedina dva samostalna ruskostaroslavenska teksta apokrifa *Abrahamovo otkrivenje*, dočim ostali rukopisi sadrže verzije teksta uklopljenog u *Tumačenu Paleju*. Dvije vrste paleja – *Historijska Paleja* (*Palaea Historica*, *Istoričeskaja Paleja*) i *Tumačena Paleja* (*Palaea Interpretata*, *Tolkovaja Paleja*) – zbirke su tekstova koje pored kanonskih biblijskih pripovijesti, osobito historijskih dijelova iz *Staroga zavjeta*, počevši od stvaranja pa sve do Davida i Salomona, sadrže i velik broj nekanonskih, apokrifnih i pseudo-epigrafskih tekstova. Ime *Paleja* potječe od grčkoga pridjeva *παλαιά* ‘stara’, što je već u bizantsko doba bila skraćenica od *παλαιά διαθήκη* ‘Stari zavjet’. *Historijska Paleja*, koja ne sadrži tekstove *Abrahamova otkrivenja*, izvorno je napisana na grčkome u 9. stoljeću u Bizantu, a u 10. ili 11. stoljeću u cijelosti je prevedena na staroslavenski jezik makedonske redakcije (Skowronek 2016: 21; Turdeanu 1972: 165). *Tumačena Paleja* kao cjelovita zbirka nije postojala na grčkom jeziku, nego je sastavljena vjerojatno u 13. stoljeću u Bugarskoj od tekstova prevedenih s grčkoga. Tekst *Abrahamova otkrivenja* koji je uklopljen u *Tumačenu Paleju* izmijenjen je u odnosu na stariji oblik teksta tako što je dopunjen dijelovima iz drugih tekstova o Abrahamu i mjestimice kršćanski pretumačen.

Svi ruskostaroslavenski tekstovi potječu od iste staroslavenske matice prevedene s grčkoga. Najstariji ruskostaroslavenski tekst iz *Silvestrova*

zbornika i tekst iz *Tumačene Paleje* pripadaju dakle istoj redakciji, a nisu međusobno posve neovisni. Neznatne razlike sastoje se u tome da je jezik teksta iz *Paleje* nešto mlađi i ima mnogo umetaka, ali je njegov prijepis točniji, dočim je tekst iz *Silvestrova zbornika* prepun pogrešaka, tj. pogrešno napisanih riječi i ispuštenih slova, rečenica i cijelih odjeljaka, što se objašnjava time da je staroslavenska matica bila pisana arhaičnim oblikom glagoljice, odnosno da je ruskomu prepisivaču bio nerazumljiv staroslavenski jezik matice (Philonenko-Sayar – Philonenko 1981: 16). Na nekim se mjestima smisao teksta može shvatiti samo tako da se unatrag rekonstruira kako je mogao glasiti grčki predložak, odnosno hebrejski izvornik (Kulik 2004).

Više je potpunih tekstova koji pripadaju *Tumačenoj Paleji*. Najstariji je među njima tekst iz *Tumačene Paleje* iz manastira sv. Josipa u Volokolamsku, 15. st., Ruska državna biblioteka Moskva, Moskovska duhovna akademija, sign. 172/549, fol. 85–101 (izd. Тихонравов 1863: 54–78). Drugi je tekst iz *Tumačene Paleje* iz manastira Solovetsk, 16./17. st., Ruska nacionalna biblioteka Sankt Peterburg, Kazanska duhovna akademija, sign. Ms 431, fol. 79–92 (izd. Порфирьев 1877: 111–130). Navedena dva teksta međusobno su srodna, s tom razlikom što u prvome nedostaje završetak pripovijesti koji je sačuvan u drugome. Treći je tekst iz *Sinodske Tumačene Paleje*, 16. st., Državni povijesni muzej Moskva, sign. Ms 869 (Sin. 211), fol. 76–90 (izd. Rubinkiewicz 1987: 227–257). Preostala dva teksta nisu objavljena: 1) tekst iz *Tumačene Paleje* iz zbirke Moskovske duhovne akademije, 16. st., Ruska državna biblioteka Moskva, sign. 173.111, fol. 18–43, i 2) tekst iz *Tumačene Paleje* iz *Tihonravovljeve zbirke*, 16. st., Ruska državna biblioteka Moskva, sign. Ms 704, fol. 70–79. Od svih navedenih palejskih tekstova potonji je najbliži tekstu iz *Silvestrova zbornika* zato što imaju zajednički neposredni predložak, ali je kraći od njega jer se prekida na mjestu XXVI.5. Od objavljenih nepotpunih tekstova valja spomenuti tekst iz *Tumačene Paleje* napisan 1494. godine, koji se čuva u Rumjancevljevu muzeju u Ruskoj državnoj biblioteci u Moskvi, sign. Ms 453, fol. 24–26, te sadrži samo prvi dio *Abrahamova otkrivenja*, tj. poglavlja I.–VIII. (izd. Пыпин 1862). Kritička izdanja ruskostaroslavenskoga teksta priredili su Philonenko-Sayar i Philonenko 1981. i Rubinkiewicz 1987. godine.

Apokrif je u različitim rukopisima poprimao različite oblike uslijed proširivanja i skraćivanja, prilagodbe u različitim vremenima i u različite svrhe. Tekstovi iz *Tumačene Paleje* u cjelini uzevši nešto su duži, tj. nastavljaju se i nakon XXXI. 3, ali kraći tekst iz *Silvestrova zbornika* bliži je staroslavenskoj

matici, tako da se dijelovi iz *Paleje* koji u njemu nedostaju mogu shvatiti kao kasnije dopune.

3. SLAVENSKI CIKLUS APOKRIFNIH PRIPOVIJESTI O ABRAHAMU

Sudeći prema broju njegovih rukopisa, mjestu koje zauzima u zbornicima te činjenici da je osim izvorne imao drugu verziju s pomlađenim jezikom i daljnjim kršćanskim umetcima, koja je nastala na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće, ciklus apokrifnih pripovijesti o Abrahamu bio je veoma raširen među Slavenima od 14. stoljeća nadalje. Slavenki ciklus nalazi se u više od 30 rukopisa bugarske, srpske (raške i resavske), hrvatske, ruske, ukrajinske i vlaško-moldavske redakcije (popis vidi u Miltenova 2006: 189–208). Među svim rukopisima po svojoj starini izdvajaju se južnoslavenski rukopisi, koji se svode na isti slavenski izvor, a shodno tomu i na isti grčki predložak. Cjelokupna rukopisna predaja dijeli se na srpski i bugarski ogranak, iz kojih su se tekstovi dalje širili u ostale slavenske književnosti.

Pripovijest o pravednom Abrahamu, koja je po svojem sadržaju povezana s prvim dijelom apokrifa *Abrahamovo otkrivenje* i većim dijelom teksta *O Abrahamu iz Historijske Paleje*, govori o Abrahamovu protivljenju očevu idolopoklonstvu, o napuštanju obiteljske kuće i putovanju u Kanaan i Kaldeju, te o obraćenju cara Heteja. *Pripovijest o Abrahamovoj smrti* govori o događajima neposredno prije Abrahamove smrti, tj. o Abrahamovu obilasku neba s arkandjelom Mihaelom, a po svojem sadržaju povezana je s apokrifom *Abrahamov zavjet*. Ostale četiri apokrifne pripovijesti izvještavaju o daljnjim značajnim događajima iz Abrahamova života. *Pripovijest o tome kako je Sara poučila Abrahama* govori o začeću, rođenju i protjerivanju Jišmaela te o rođenju Izaka (usp. Post 16,1–4; 21,10–18).⁴ *Pripovijest o Izaku* govori o Abrahamovoj žrtvi Izaka, o Izakovu braku i o Ezavu, koji se odriče prvorođstva (usp. Post 22,1–13; 24,2–67; 27). *Pripovijest o Melkisedeku* govori o Melkisedekovu progonstvu i boravku na planini Tabor te o njegovu susretu s Abrahamom (usp. Post 14,18–20; Ps 109,4). *Pripovijest o Abrahamovu gostoljublju* govori o posjetu Svete Trojice Abrahamu, o uništenju Sodome i Gomore te o Lotovu grijehu rodoskrvuća i pokori (usp. Post 18,2–33;

⁴ U drugoj verziji slavenskoga ciklusa *Pripovijest o Jišmaelu* odvaja se od *Pripovijesti o tome kako je Sara poučila Abrahama* kao zasebna pripovijest.

19,1–24; Jubileji 16).⁵ Svi ti tekstovi sadržajno su povezani s odgovarajućim tekstovima o Abrahamu iz *Historijske Paleje*.

U hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti, osim glagoljičnih tekstova apokrifa *Abrahamov zavjet*, sačuvan je i dio ciklusa pripovijesti o Abrahamu u dubrovačkom ćiriličnom zborniku *Libro od mnozijek razloga* iz 1520. godine, koji je sastavni dio *Kukuljevićeve zbirke* i čuva se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod oznakom IV. a. 24. U njemu se naime nalaze jedan do drugoga tekstovi dviju apokrifnih pripovijesti iz slavenskoga ciklusa. Prvi tekst sadrži *Pripovijest o pravednom Abrahamu* (fol. 37v–39r), a drugi tekst sadrži dio *Pripovijesti o Abrahamovoj smrti* (fol. 39r–41r).

Anisava Miltenova je na osnovi tekstološkog istraživanja i prema tome sadrže li tekstove prve ili druge verzije podijelila južnoslavenske srednjovjekovne zbornike mješovitoga sadržaja, koji među ostalim sadrže i ciklus pripovijesti o Abrahamu, na tri tipa. Prema toj podjeli *Libro od mnozijek razloga* pripada prvomu od triju tipova zbornika zajedno s još 16 zbornika (Miltenova 2018: 131–132):

1) zbornik iz Narodne biblioteke Srbije Beograd, sign. Ms 104, treća četvrtina 14. st. (rukopis izgubljen); 2) *Savinski zbornik*, 1380., manastir Savina, Crna Gora, sign. Ms 29; 3) *Pribilov zbornik*, 1409., Narodna biblioteka Srbije Beograd, sign. Ms 828 (rukopis izgubljen); 4) zbornik iz *Hludovljeve zbirke*, sredina 15. st., Državni povijesni muzej Moskva, sign. Ms 241; 5) zbornik iz manastira sv. Pavla, Atos, 15. st., sign. Ms 109 (rukopis izgubljen); 6) zbornik iz *Zbirke A. I. Jacimirskoga*, druga polovica 15. st., Biblioteka Ruske akademije znanosti, Sankt Peterburg, sign. 13.6.13; 7) zbornik iz Nacionalne biblioteke svetih Ćirila i Metoda Sofija, sign. Ms 681, 15. st.; 8) *Pakrački zbornik*, sredina 16. st., Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb, sign. III. a. 43; 9) *Beljakovečki zbornik*, Nacionalna biblioteka svetih Ćirila i Metoda Sofija, sign. Ms 309, 16. st.; 10) *Panagjurski zbornik*, Nacionalna biblioteka svetih Ćirila i Metoda Sofija, sign. Ms 433, 16. st.; 11) *Bečki zbornik*, 16. st., Austrijska nacionalna biblioteka Beč, sign. Ms 149; 12) zbornik iz Nacionalne biblioteke Plovdiv, sign. Ms 101, konac 16. st.; 13) *Tulcejski zbornik*, 16./17. st., Biblioteka Rumunjske akademije znanosti Bukurešt, sign. Ms 649; 14) *Daniilov zbornik*, 1628.,

⁵ Izd. Витић, Зорица. Апокриф о гостољубљу Аврамовом у српском рукописном наслеђу. Археографски прилози, 14, 1992., 67–104. prema *Tumanskom zborniku*, 16. st., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. III. a. 10.

Grujićeva zbirka, Muzej Srpske pravoslavne crkve Beograd, sign. Ms 100; 15) *Belovski zbornik*, 17./18. st., Čitaonica svetih Ćirila i Metoda Belovo; 16) zbornik iz *Zbirke Ivana Dujčeva*, 17./18. st., Centar za slavobizantske studije Sofija, sign. Ms 17.⁶

Osim toga postoji i skupina zbornika ruske redakcije koji su srodni zbornicima prvoga tipa i koji vjerojatno imaju južnoslavensku maticu: 1) zbornik iz Ruske državne biblioteke, Moskva, sign. F. 304, Ms 794, 16. st.; 2) zbornik iz Bibiloteke Ruske akademije znanosti, Sankt Peterburg, sign. Ms 244, 17. st.; 3) zbornik iz *Pogodinove zbirke*, 17. st., Ruska nacionalna biblioteka, Sankt Peterburg, sign. Ms 1938 i 4) zbornik iz *Zbirke Vukola Mihajloviča Undolskoga*, 16. st., Ruska državna biblioteka Moskva, sign. Ms 565 i dr.

Zbornici prvoga tipa prenose tekstove koji odražavaju staru tekstovnu predaju i svode se na zajedničku slavensku maticu. Među njima se ističu prva četiri po tome što imaju najstariji oblik tekstova i izvorni poredak tekstova unutar cjeline zbornika, a ujedno su i najstariji jer su napisani u 14. stoljeću, odnosno do sredine 15. stoljeća. Zbornici prvoga tipa u cijelosti su posvećeni temama iz Staroga zavjeta, s jedinom iznimkom *Pripovijesti o drvetu križa*, iako i ona sadrži pretežno starozavjetne motive. Zasnivaju se na starozavjetnom izvještaju u Knjizi Postanka 11–25, ali sadrže i mnogo toga što se ne nalazi u biblijskom tekstu.

Sudeći po ustroju tih zbornika, njihov izvorni oblik uključuje sljedeće apokrifne pripovijesti: a) apokrifna pripovijest o Adamu i Evi u prvoj verziji, b) niz pripovijesti o Abrahamu u prvoj verziji, c) niz pripovijesti o drvetu križa u prvoj verziji, d) pripovijest o pisanju psaltira u prvoj verziji pomiješana s apokrifnom pripovijesti o Davidu, druga verzija pripovijesti o pisanju psaltira te druga verzija pripovijesti o pisanju evanđelja, e) pripovijest o Sibili u prvoj verziji, f) *Razumnik-ukaz* u drugoj verziji, g) pripovijest o proroku Samuelu, h) pripovijest o porijeklu *samodive* i i) viđenje sv. Anastazije u prvoj i drugoj verziji (Miltenova 2018: 132).⁷ Prvobitni je oblik zbornika tijekom stoljetne predaje pretrpio znatne prerade i izmjene, dodavanje novih ili ispuštanje starih tekstova, kao i preinake unutar tekstova u prijepisima.

⁶ Opis navedenih zbornika vidi na <http://repertorium.obdurodon.org> (ROBLL).

⁷ Zbog toga što sadrže drugu verziju nekih tekstova sljedeći zbornici čine podtip unutar prvoga tipa: 1) *Panağjurski zbornik*; 2) *Bečki zbornik*; 3) *Daniilov zbornik*; 4) *Tulcejski zbornik* i 5) *Belovski zbornik*. Osobito velika sličnost postoji među prvim trima navedenim zbornicima, te se oni vjerojatno svode na zajedničku maticu (Miltenova 2018: 133).

U zborniku iz manastira Savina, zborniku iz manastira sv. Pavla na Atosu i zborniku iz Ruske državne biblioteke u Moskvi, sign. F. 304, Ms 794, nalazi se svih šest pripovijesti o Abrahamu, a u ostalima nedostaje jedna ili više pripovijesti ciklusa (Богдановић – Милтенова, 1987: 23). *Savinski zbornik* je najstariji rukopis koji sadrži svih šest apokrifnih pripovijesti. Cjelovitost teksta, slijed pripovijesti i staro jezično stanje govore u prilog tomu da je to bio izvorni oblik kako su tekstovi o Abrahamu bili uklopljeni u zbornike 14. stoljeća. Iako su izvorno napisani u nizu kao jedinstvena cjelina, u rukopisima su nekad međusobno odvojeni ili se pojavljuju u manjim skupinama. Osobito posljednja *Pripovijest o Abrahamovoj smrti* često stoji prilično udaljena od ostalih dijelova ciklusa, a nekad je uopće nema (usp. Бадаланова – Милтенова 1996: 205).

Kao i kod ostalih apokrifnih pripovijesti tako se i kod ciklusa pripovijesti o Abrahamu razlikuju prva i druga verzija. Prva verzija, karakteristična za najstarije zbornike prvoga tipa, nastala je na prijelazu 10. u 11. stoljeće (vidi Лавров 1899: XV–XVI; Skowronek 2008: 155). Ti su tekstovi bliski prvotnom slavenskomu prijevodu. Najstariji sačuvani tekst slavenskoga ciklusa u prvoj verziji nalazi se u *Savinskom zborniku* (vidi Богдановић – Милтенова, 1987: 9–10). Od te prve verzije ciklusa razlikuje se druga verzija ciklusa, koja je nastala u 13. i 14. stoljeću, u kojoj su tekstovi drukčije raspoređeni te djelomično preinačeni. U njoj su uključeni daljnji izvanbiblijski elementi i mijenja se starozavjetni karakter pripovijesti. U zbornicima prvoga tipa nalaze se tekstovi o Abrahamu u prvoj verziji, a u zbornicima drugoga tipa prevladavaju tekstovi u drugoj verziji. U zbornicima trećega tipa pripovijesti su u velikoj mjeri kompilirane i kontaminirane. Dakle ciklus pripovijesti o Abrahamu jedinstveni je sastavni dio izvornoga zbornika. Novije verzije ciklusa odgovaraju kasnijim preradama zbornika u cjelini.

Sve su pripovijesti u isto vrijeme prevedene s grčkoga. Mihail Nestorovič Speranskij, Vasilij Mihajlovič Istrin i Vatroslav Jagić pokazali su da ti zbornički tekstovi nisu prevedeni iz *Historijske Paleje*, nego su u svojoj prvoj verziji morali biti prevedeni iz grčkih rukopisa sličnoga sadržaja. Iako po svojem općem sadržaju i na pojedinim mjestima imaju neke sličnosti s palejskim tekstovima, oni nedvojbeno pripadaju drugoj tekstovnoj predaji (Сперанский 1960: 115–116, 141–142; Истрин 1896: 67–68; Jagić 1868: 83; Бадаланова i Милтенова 1996: 204–205). Slavenski ciklus u cjelini pripada drugoj redakciji za razliku od tekstova o Abrahamu uklopljenih u *Historijsku Paleju* i tekstova dvaju samostojnih apokrifa u različitim zbornicima i u *Tumačenoj Paleji*. Usporedivši mjesta u pripovijestima o Abrahamu

s grčkim tekstom *Historijske Paleje*, Istrin je ustvrdio da je nepoznati grčki predložak slavenskog prijevoda mogao biti jedan od izvora za palejski tekst (Истрин 1896: 67–68). Moguće je i da su grčka *Paleja* i taj grčki predložak potjecali od zajedničkog izvora. Johannes Reinhart je u svojem istraživanju *Pripovijesti o Melkisedeku* zaključio da je njezina prva verzija prijevod s grčkoga neovisan o prijevodu grčke *Paleje* (Reinhart 2007: 56–57). Do istog je zaključka došao i Matvej Ivanovič Sokolov u slučaju *Pripovijesti o drvetu križa* (Соколов 1888: 157).⁸

Na primjeru *Pripovijesti o pravednom Abrahamu* vidljivo je kako samo pojedini kratki dijelovi teksta *O Abrahamu* (περὶ τοῦ ἀβραάμ) iz grčke *Historijske Paleje* (PH) (izd. Vassiliev 1893: 201–206) odgovaraju dijelovima slavenskoga teksta:⁹ *stvorbšago n(e)bo i zemlu* (SSpA) : *tvorca nebu i zemli* (LSpA) : τὸν ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς (PH); *v̆sta avraam̆* (ASpA) : *usta abram̆* (LSpA) : ἀναστὰς ἀβραάμ (PH); *poet̆ avram̆ saru ženu svoju* (SSpA) : *uze abram̆ saru ženu svoju* (LSpA) : ἀβραάμ παρέλαβε ... σὰρῶαν τὴν γυναῐκα αὐτοῦ (PH); *i v̆bnide v̆ zemlu* (SSpA) : *i rofe u zemlu* (LSpA) : καὶ ἦλθεν εἰς τὴν γῆν (PH); *i r(e)-če avram̆ k̆ žene svoje* (SSpA) : *i reče abram̆ svoioi ženi sari* (LSpA) : ἀβραάμ ... καὶ λέγει πρὸς σὰρῶαν τὴν γυναῐκα αὐτοῦ (PH); *brat mi jes(t̆)* (SSpA) : *brat mi iest̆* (LSpA) : ἀδελφός μου ἐστίν (PH); *reše ... [ōt] zemle hal̆bdeiskije* (SSpA) : *rekoše ... ōd zemle haladinske* (LSpA) : ἔφησαν· ἀπὸ τῆς χώρας τῶν χαλδαίων (PH); *čto ti jest̆ žena sija* (SSpA) : *čo ti e sara žena tai* (LSpA) : τίς σοῦ ἐστίν ἡ γυνή (PH); *rofiju dr̆žec̆a* (SSpA) : *darže mač̆ u rukah̆* (LSpA) : ῥομφαίαν ... κρατοῦντα ἐν τῇ χειρὶ (PH); *čyto ti jest̆ tebe žena tai* (SSpA) : *čo ti je žena tai* (LSpA) : τίς σου ἐστίν ἡ γυνή αὐτη (PH); *žena mi jes(t̆)* (SSpA) : *žena mi iest̆* (LSpA) : γυνή μου ἐστίν (PH) itd.

U srpskostaroslavenskim tekstovima nalaze se dva grecizma koji svjedoče o tome da su slavenski tekstovi prevedeni s grčkoga jezika. U oba se teksta nalazi grecizam *rofija*, koji prenosi grčku riječ ῥομφαία ‘velik i širok mač’. Samo u SSpA javlja se grecizam *for̆fira* od grč. πορφύρα ‘purpurni

⁸ Émile Turdeanu, nasuprot tomu, smatra da su tekstovi ciklusa apokrifnih pripovijesti o Abrahamu nastali na osnovi prvotnoga slavenskoga prijevoda tekstova o Abrahamu iz *Historijske Paleje* i prijevoda samostalnih starozavjetnih apokrifa, i to nastoji pokazati na primjeru *Pripovijesti o Abrahamovoj smrti* (Turdeanu 1972: 153–180).

⁹ Dijelove SSpA navedene u ovome radu preslovala je M. Mikecin iz fotografija rukopisa. ASpA navodi se prema izdanju Лавров 1899, a LSpA prema izdanju Žagar 2020. Grčka PH navodi se prema izdanju Vassiliev 1893.

plašt'. Ime cara koji prima Abrahama i Saru preneseno je u srpskostaroslavenskim tekstovima kao *hetei*, od grč. *Χετταῖος*, a u LSpA car je ostao neimenovan.

4. TEKSTOLOŠKA USPOREDBA *ABRAHAMOVA OTKRIVENJA* I *PRIPOVIJESTI O PRAVEDNOM ABRAHAMU*

Sadržaju prvoga dijela *Abrahamova otkrivenja* (AA) u ciklusu apokrifnih pripovijesti o Abrahamu, prenesenom u zbornicima, odgovara sadržaj prve u nizu pripovijesti, naime *Pripovijesti o pravednom Abrahamu*. Apokrif *Abrahamovo otkrivenje* i *Pripovijest o pravednom Abrahamu* iz zborničkoga ciklusa međutim ne pripadaju istoj predaji. Razlika je očita već u opsegu jer SpA na krajnje sažet način pokriva samo prvi dio AA, dočim drugi dio AA posve nedostaje u SpA, jednako kao i u tekstu *Historijske Paleje*. No i u odnosu na taj prvi dio SpA sadrži samo neke osnovne motive. Pripovijest se zasniva na dvama poglavljima iz Knjige Postanka, prvome koje govori o odlasku Abrahamova oca Teraha s obitelji iz Ura Kaldejskoga u Kanaan (Post 11,31) i drugome koji opisuje događaje na dvoru kralja Abimeleka u Geraru (Post 20), odnosno na dvoru faraona u Egiptu (Post 12,11–20). SpA započinje Abrahamovom spoznajom istinskoga Boga i protivljenjem ocu koji trguje kipovima idola. Slijedi zatim opis putovanja sa Sarom i Lotom u Kanaan i Kaldeju te na koncu obraćenje cara Heteja zahvaljujući objavi arkandela Mihaela. Cilj putovanja u SpA ne slaže se s onim u Knjizi Postanka. U SpA nakon petnaestogodišnjeg boravka u Kanaanu, gdje mu se pridružuje i otac Terah, koji ondje i umire, Abraham zajedno sa svojom ženom Sarom putuje dalje u Kaldeju k caru Heteju. Nasuprot tomu, prema Knjizi Postanka Abraham se najprije naseljava u Haranu, a konačni cilj putovanja nije Kaldeja nego Kanaan. Sukladno tomu, Hetej nije kaldejski nego je kanaanski car, što potvrđuje i grčki tekst *O Abrahamu* iz *Historijske Paleje*.

Tekstovi SpA mogu se uspoređivati s AA od njihova početka do mjesta gdje Abraham otkriva svojem ocu da ne vjeruje u bogove u koje on vjeruje, a otac se zbog toga rasrdi i napadne ga, te Abraham pođe u Kaldeju. Od toga mjesta nadalje tekstovi SpA i AA više se ne mogu uspoređivati jer u SpA slijedi pripovijedanje koje se zasniva na Post 20, dočim u AA Abraham, osvjedočivši se u nemoć idola, traži pravog Boga, koji poslije svoje objave ognjem uništava kuću Abrahamova oca i upućuje Abrahama kako da mu prinese prvu žrtvu.

Tekst AA znatno je duži i sadržajno razgranatiji od SpA, ima više dijaloga i pripovijest teče postupno. Prva verzija AA počinje Abrahamovim rodoslovljem, a zatim slijedi pripovijest o tome kako je Abraham prodavao kipove lažnih bogova koje je izrađivao njegov otac Terah. Sumnja u štovanje tih bogova Abrahamu se pojavila kada se razbio kameni kip boga Marumata (I–II). Abraham se usprotivio ocu i prestao se moliti lažnim bogovima zbog čega se otac rasrdio (III–IV). Abraham je odlučio ispitati moć tih bogova postavivši drveni kip Baresata pored vatre. Abraham nađe Baresatov kip spaljen (V) i iznova se usprotivi očevu štovanju lažnih bogova (VI). Potom pokazuje kako su vatra, voda, zemlja i nebeska bića (Sunce, Mjesec i zvijezde) dostojniji štovanja nego ti bogovi, premda se ni oni ne mogu štovati kao bogovi, te nastavlja tražiti istinskoga Boga (VII). Tada dolazi glas s neba koji od njega zahtijeva da napusti očev dom. Dom u kojem je ostao Terah zahvati vatra i uništi ga u požaru (VIII).

Za razliku od toga u SpA kaže se samo toliko da je Abraham prodavao kipove koje je izrađivao njegov otac te da je jednoga dana, promatrajući nebo i zemlju, uvidio da je idolopoklonstvo bezbožno te je otkrio istinskoga Boga stvoritelja. Opisuje se kako je izgorio drveni kip boga koji je Abraham postavio pored vatre te kako bogovi nisu mogli spriječiti da se magarac koji je bio natovaren njihovim kipovima utopi u blatu. Prvi dio SpA završava time da je Abraham razbio kipove odbacujući vjeru u lažne bogove, zbog čega je Terah na njega nasrnuo nožem, a zatim je on otišao iz očeva doma i zaputio se u Kaldeju.

Drugi dio AA započinje Božjom zapovijedi Abrahamu da pripremi žrtvu kako bi mogao primiti otkrivenje (IX). Abraham pod vodstvom anđela Naoila (Jaoela) odlazi na brdo Horeb, gdje prinosi žrtvu Bogu (X–XII). Tada pali anđeo Azazel u liku nečiste ptice nastoji odvratiti Abrahama od njegova poslanja (usp. Post 15,2), no Abraham ga uz pomoć Naoila odbija (XIII–XIV). Nakon što je prinesena žrtva Abraham i Naoil odlaze u nebo koje je ispunjeno svjetlom i ondje ugledaju mnoge anđele (XV–XVI). Abraham pjeva himnu Bogu i moli ga za prosvjetljenje (XVII), a zatim ugleda Božje prijestolje s kerubinima i svim nebeskim stvorovima (XVIII). Bog otkriva Abrahamu sve predjele neba (XIX) i obećava mu svoju pomoć (XX). Pokazuje mu čudovišta, među kojima je i Levijatan, a potom i Edenski vrt (XXI). Objasnjava mu čovjekov pad, koji je uzrokovan grijehom Adama i Eve u raj, razliku između pobožnih ljudi, među kojima su i Židovi, i ostalih. Abraham sagledava grijeh svijeta, među kojima se idolopoklonstvo posebno ističe (XXII–XXV). Bog objašnjava zašto je dopustio grijeh (XXVI).

Zatim slijedi viđenje predstojećega Posljednjeg suda i razaranja Hrama te se naviješta spasenje židovskoga naroda (XXVII). Opisuju se muke koje će prethoditi dolasku Mesije (XXVIII–XXIX) i pravedna kazna bezbožnika pred okupljenim Židovima (XXX–XXXI). Ponavlja se obećanje izabranomu židovskom narodu da će biti izbačen iz ropstva (XXXII).

Nakon odlaska iz očeva doma u SpA Abrahamu prilazi arkandeo Uriel (Jaoel) u liku putnika i prati ga na putu u Kaldeju. Tada Abraham ugleda vruga u liku crnoga orla koji ga pokušava odvratiti od njegova puta. Na putu mu se pridružuju Terah, Sara i Lot. Nakon petnaest godina boravka u Kanaanu po nalogu arkandela Uriela Abraham, Sara i Lot pođu dalje u Kaldeju. Slijedi opis susreta Abrahama i Sare s carem Hetejom. Kako su Abraham i Sara lagali caru da su brat i sestra, a ne muž i žena, Hetej je poželio Saru, no arkandeo Mihael spriječi cara zaprijetivši mu propašću njegova doma. Uplašivši se, Hetej pusti Saru i zatim od Abrahama sazna da su muž i žena. Potresen pojavom arkandela Mihaela Hetej pomisli da je to Abrahamov Bog, no Abraham mu objasni da je Mihael sluga nevidljivoga Boga. Hetej zatim traži od Abrahama da ga privede na vjeru u njegova Boga i postavlja ga za upravitelja svojega doma dajući mu mnogo blaga.

Apokrif *Abrahamovo otkrivenje* sastoji se dakle od dvaju glavnih dijelova. Prvi, hagadički dio (I–VIII) sadrži midraističku pripovijest o Abrahamu kao junaku vjere koji se suprotstavlja idolopoklonstvu svojega oca Teraha, o kojem govori Jš 24,2, a završava razorenjem zemaljskog hrama idola. Drugi, apokaliptički dio (IX–XXXII) opisuje Abrahamov uzlazak na nebo pod vodstvom anđela Jaoela (Naoila) i njegovo viđenje neba. Ondje otkriva nebeske predjele, božansko prijestolje, budućnost židovskog naroda, kao i ostala eshatologijska otajstva povezana s nebeskom žrtvom i štovanjem nebeskoga hrama. Taj se dio apokrifa zasniva na Post 15. Po njemu je cijeli apokrif i dobio ime *Abrahamovo otkrivenje*, što je prijevod grčkoga Ἀποκάλυψις τοῦ Ἀβραάμ, odnosno latinskoga *Apocalypsis Abrahae*. Dva dijela apokrifa povezana su tako da je Abrahamovo odbacivanje idolopoklonstva bilo uzrokom toga da je Bog poslao svojega anđela Jaoela kako bi Abrahama poveo na nebo i podučio ga nebeskim otajstvima.

SpA, koji obuhvaća sadržaj samo prvoga dijela AA, može se podijeliti u dva dijela: prvi u kojem je riječ o Abrahamovu obraćenju od idolopoklonstva, u čemu mu pomaže anđeo Jaoel (Uriel), i drugi dio, u kojem Abraham i Sara odlaze najprije u Kanaan a potom u Kaldeju na dvor cara Heteja. Sadržaj toga drugog dijela ne nalazi se u AA, nego samo još u tekstu *O Abrahamu iz Historijske Paleje*, a zasniva se na biblijskoj priči iz Post 20, gdje Abraham i Sara odlaze u Kanaan gerarskomu kralju Abimeleku.

U AA spominje se više idola: kameni Marumat (*marumafь / marumatь*), drveni Baresat (*varisatь / barisatь*), željezni Nahon (*nahonь*), zlatni Zuhej (*zuhe*) i srebrni Joavon (*abonь*), dočim se u SpA ne spominje nijedno od tih imena. U SpA arkandeo koji dolazi po Abrahama zove se *urilь* (ASpA), a u AA *naoil* (SilvAA). Pod tim imenima krije se arkandeo Jaoel. Dok se u AA pali anđeo koji Abrahama odvraća od Božjega puta zove *azazel* i javlja se u obliku nečiste ptice, u SpA se on ne imenuje i javlja se u obliku velikoga crnog orla.

U SpA nema prve žrtve paljenice, koja označava sklapanje saveza Božjeg s Abrahamom, poslije čega on može biti uzet na nebo i mogu mu se otkriti nebeska otajstva. Njihov opis čini najveći dio AA, dočim SpA o tome ima samo jednu rečenicu: *r(e)če jemu arhang(e)l g(lago)ly vse i nauči kako jes(tь) vse g(lago)ly b(o)ž(as)tvnyje i povêda jemu* (BSpA)¹⁰ : *i r(e)če emu a(n)g(e)lь g(lago)ly vse i povêda emu ô vsêhь b(o)žestьvnihь* (ASpA) : *i reče nemu anjeo govori brate sve o bogu i nauči ga anjeo sve o božiehь riečehь govoriti* (LSpA). Prema SpA Terah je umro u Kanaanu, gdje se pridružio Abrahamu, Sari i Lotu, a u AA Terah je poginuo od Božjeg ognja u svojem domu.

Iz rečenoga proizlazi da sva tri teksta SpA vrlo sažeto i samo u osnovnim crtama prepričavaju događaje koji su u AA izneseni daleko opsežnije. Dok se SpA i AA sadržajno poklapaju samo u prvome, a ne i u drugome dijelu, SpA i palejski tekst poklapaju se gotovo u cijelosti. U drugoj verziji SpA pripovijest je prenesena u skraćenom i djelomice izmijenjenom obliku, a posjet Abrahama i Sare caru Heteju izdvojen je u zasebnu pripovijest pod naslovom *ispravlenie ô sarrê*.

5. PRIPOVIJEST O PRAVEDNOM ABRAHAMU U LIBRU OD MNOZIJEH RAZLOGA I SRODNIM SRPSKOSTAROSLAVENSKIM TEKSTOVIMA

Pripovijest o pravednom Abrahamu sačuvana je u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti samo u ćirilichnom tekstu *čtenje ôd abrama iz Libra od mnozijeh razloga*, 1520., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. IV. a. 24, fol. 37v–39r (izd. Jagić 1868: 83–85; Rešetar 1926: 55–57; Žagar 2020:

¹⁰ Ulomci BSpA navode se prema Истрин 1896: 67–68.

174–177; opis: Mošin 1952: 71–73). Po svojem sadržaju i on se, jednako kao i ostali tekstovi SpA, poklapa samo s prvim dijelom apokrifa *Abrahamovo otkrivenje*, koji govori o Abrahamovu odvrtačanju od idolopoklonstva, ali ne i s drugim dijelom, u kojem se nalazi eshatološko viđenje neba. Tekst je prvi opisao Vatroslav Jagić usporedivši ga s najstarijim slavenskim tekstom apokrifa *Abrahamovo otkrivenje* – ruskostaroslavenskim tekstom iz *Silvestrova zbornika* iz 14. stoljeća. Jagić je utvrdio da znatno kraći tekst iz *Libra* nije srodan s ruskostaroslavenskim i da je izveden iz nekog potpunijeg teksta (Jagić 1868: 83).

Milan Rešetar utvrdio je da je tekst *čtenje ōd abraama* iz *Libra* srodan s tekstom *slovo pravednago avraama*, koji se nalazi u zborniku srpske redakcije iz 15. st. iz manastira sv. Pavla na Atosu, sign. Ms 109, folije nepoznate (izd. Лавров 1899: 70–72; rukopis izgubljen), i to toliko da potječu od iste matice (Rešetar 1933: 51). Pjotr Aleksejevič Lavrov u svojem izdanju tekstova iz toga rukopisa napominje da njegov slavenski predložak potječe iz Bugarske, što je vidljivo po brojnim gramatičkim i leksičkim bugarizmima (Лавров 1899: XV–XVI; vidi također Miltenova 2018: 57). Ciklus apokrifnih pripovijesti o Abrahamu u zborniku iz manastira sv. Pavla na Atosu sadrži svih šest pripovijesti: 1) *slovo pravednago avraama*, 2) *slovo za melhisedeka*, 3) *stranoljubie avramle. slovo s(ve)tije troice*, 4) *slovo kako sar̄ra učit avraama*, 5) *za isaka* i 6) *o sm(ь)rti avraamovê*.

Tekst iz *Libra* srodan je nadalje i s izgubljenim tekstom *slovo praved'nago avraama* iz zbornika iz 14. st. koji se do početka Drugoga svjetskog rata čuvao u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu, sign. Ms 104, fol. 57r–57v. Ulomke iz toga teksta objavio je Istrin usporedivši ih s odgovarajućim ulomcima teksta iz *Tikveškog zbornika* (Истрин 1896: 64–65). Taj se tekst, jednako kao i tekst svetogorskoga zbornika, svodi na izgubljeni tekst iz *Pribilova zbornika*, napisanog 1409. godine, koji se do početka Drugoga svjetskog rata čuvao u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu. Srodan je napokon i s tekstom *sl(o)vo pravêdnago avr(a)ma* iz *Savinskog zbornika*, 14. st., manastir Savina, sign. Ms 29, fol. 13v–15r. Osim toga teksta zbornik iz manastira Savina sadrži i ostalih pet pripovijesti iz ciklusa apokrifnih pripovijesti o Abrahamu: *slovo za melhisedêkaa* (15r–17v), *slovo ō troici s(ve)têi* (fol. 17r–20v, 196r–196v), *slovo kako uči sar̄ra avraama muža svojego* (fol. 21r–21v, 196v), *slovo za isaka* (fol. 21v–23v) i *sl(o)vo ō smr(ь)-ti avramovê* (fol. 23v–29v). Od mlađih tekstova u istu skupinu pripadaju još tekst iz zbornika iz Narodne biblioteke Srbije, Beograd, sign. Ms 738, 17. st. i tekst iz *Daniilova zbornika*, 1628., Grujićeva zbirka, Muzej Srpske pravoslavne crkve, Beograd, sign. Ms 100.

Osim tih srpskostaroslavenskih tekstova daljnji su srodni tekstovi *Pripovijesti o pravednom Abrahamu* iz sljedećih zbornika bugarske i ruske redakcije: 1) zbornik iz Nacionalne biblioteke svetih Ćirila i Metoda, Sofija, sign. Ms 433, 16. st.; 2) zbornik iz Austrijske nacionalne biblioteke, Beč, sign. Ms 149, 16. st.; 3) zbornik iz Ruske državne biblioteke, Moskva, sign. F. 304, Ms 794, 16. st.; 4) zbornik iz Nacionalne biblioteke svetih Ćirila i Metoda, Sofija, sign. Ms 326, 17. st. i 5) *Belovski zbornik*, 17./18. st., Čitaonica svetih Ćirila i Metoda Belovo (vidi Skowronek 2008).

Sljedi usporedba teksta *čtenje ōd abrama* (LSpA) s tekstovima *sl(o)vo pravêdnago avr(a)ma* (SSpA) i *slovo pravednago avraama* (ASpA). U zborniku iz manastira Savina nedostaje jedan pergamentni list između stranice 13v i 14r. Stranica 13v završava riječima *ōt(a)cb̄ jeho i r(e)čē ...*, a stranica 14r počinje riječima *...de ōt(a)cb̄ jeho i lot̄ s(i)n̄b̄ br(a)ta jeho*. Stoga tekst iz *Libra* od mjesta 37v25 do 38v5 nije usporediv s SSpA te se uspoređuje s ASpA i BSpA.

Sljedeća mjesta svjedoče u prilog srodnosti teksta iz *Libra* s tekstom iz *Savinskog zbornika*, nasuprot tekstu iz svetogorskog zbornika: *sie bozy ne stvoriše n(e)bo i zemlju vēst̄ b(og)̄b̄* (SSpA) : *velik est̄ b(og)̄b̄ s̄tvoriv̄y n(e)bo i zemlju* (ASpA) : *ovoi bozi ne učiniše nebo i zemlu i sva boḡb̄ učinio iest̄* (LSpA); *se viždu i razumeju [ja]ko velik̄ je(st̄) b(og)̄b̄ stvori nebo i zemlu [i] v'su v'selen̄niju* (SSpA) : *se že viždu az̄b̄ velik̄ est̄ b(og)̄b̄ stvoriv̄ v̄vsu v̄seleniju* (ASpA) : *vižu ja i razumiem̄ iere velik̄ boḡb̄ iest̄ koi e satvorio nebo i zemlu i vas̄b̄ sviem̄* (LSpA) ; *[ōt] zemle hal̄b̄deiskije* (SSpA) : *ōt zemle hanaōiskye* (ASpA) : *ōd zemle haladinske* (LSpA); *togda javi se c(a)ru ar'hangng(e)l̄b̄ (!) mihail̄ dr̄žēčū t̄m̄č̄b̄ svoi v̄b̄ ruku s̄b̄ strahom̄ velijem̄ zapr̄ēti jemu* (SSpA) : *togda javi se c(a)ru arh(ange)l̄b̄ mihail̄ s̄b̄ strahom̄ velikom̄ zapr̄ēti emu* (ASpA) : *i tada i se javi caru anđeo mihajao darže mač̄b̄ u rukah̄b̄ i strahom̄ zaprieti nemu* (LSpA); *čud̄na v'sa patišy . i v(b)̄s̄ dom̄b̄ tvoi* (SSpA) : *vsa zlaa priimeši ty i v̄s̄ rod tvoi* (ASpA) : *veliku čēš̄b̄ usilost̄ patiti ti i tvoi dom̄b̄* (LSpA); *i v̄bz'vrati se sar̄b̄ra k̄b̄ avramju* (SSpA) : *om.* (ASpA) : *i vrati se sara k abramu* (LSpA); *i povele prizvati ih̄b̄ s̄b̄ strahom̄* (SSpA) : *povelē privesti ih* (ASpA) : *zapovidie dovesti abrama i saru s veliciem̄ strahom̄* (LSpA); *to sut̄b̄ slugi jeho* (SSpA) : *om.* (ASpA) : *toi su sluge boga moiega* (LSpA); *i az̄b̄ vēruju b(og)u avramovu* (SSpA) : *da i ty vēruem̄ b(og)u tvoemu* (ASpA) : *da i ja vieruju boga abramova* (LSpA); *t̄m̄nogo im̄ēnenija, skoti i zlato i sr̄ebro* (SSpA) : *mного zlata i srebra* (ASpA) : *mного imanja i srebra i zlata* (LSpA).

Vrlo su rijetka mjesta na kojima je LSpA srodniji s ASpA nego s SSpA: *om.* (SSpA) : *dēlaaše že idoli* (ASpA) : *i činaše idole* (LSpA); *izidi ōt zemlu*

halbdeisku (SSpA) : *izidi izъ zemlje tu i vьnidi vъ zemlju haldei* (ASpA) : *iziti od teizi zemle i pođe u zemlu haladinsku* (LSpA); *togda carъ reče sь gnevomъ velijemъ* (SSpA) : *i reče veliemъ gl(a)som* (ASpA) : *tada i reče carъ veliciemъ glasomъ* (LSpA); *azъ b(og)a tvojego vidiehъ jako ratъnika sь forъfiroju i rofiju drъžeča* (SSpA) : *azъ b(og)a tvoego vidiehъ . jako ratnika sь rofieju stojuča* (ASpA) : *vidiehъ boga tvoiega kakō razboinika sa m(a)-čemъ stoieći* (LSpA).

Na sljedećim se mjestima tekst iz *Libra* razlikuje od srpskostaroslavenskih tekstova: *tri tisućenonoje i vъ trêteije i .r.* [100] *lêt(o) po adame* (SSpA); *tri tisuča. i vъ tretie i .r.* [100] *lêto po adame* (ASpA) : *uks* [460] *lieta podao mu (!)* (LSpA); *vêstь bogъ* (SSpA) : om. (ASpA) : *i sva bogъ učinio iestъ* (LSpA); *vêrujemъ vъ kalъ i vъ medъ i vъ drêvije* (SSpA); *vêruemъ vъ kal i vъ mêd i vъ drêvie* (ASpA); *viero iemo (!) u kamenie i u drievie i u tlapu* (LSpA); om. (ASpA) : *ja ti se na ništo ne namierihъ* (LSpA); *vъ istinu* (SSpA); *oče sii b(o)zi zli sut vъ istinu* (ASpA) : *oče pravo ti govoru ovoi bozi niesu dobri* (LSpA); *ne r(e)če ničesože . r(e)če jemu arhang(e)lъ g(lago)lly vse i nauči kako jes(tъ) vse g(lagol)ly b(o)ž(as)tvnyje i povêda jemu* (BSpA) : *i r(e)če emu a(n)g(e)lъ g(lago)lly vse i povêda emu ô vsêhъ b(o)žestъvnihъ* (ASpA) : *i ničâ ne reče i reče nemu anjeo govori brate sve o bogu i nauči ga anjeo sve o božiehъ riečehъ govoriti* (LSpA); *i vidê avraamъ čъrna ôrla sêdeča velika zelo* (ASpA) : *i vidie abramъ orla velika mnogo carna* (LSpA); *povêda emu ô vsêhъ b(o)žestъvnihъ* (ASpA) : *i nauči ga anđeo sve o božiehъ riečehъ govoriti* (LSpA); *orъo ty vrag beše* (ASpA) : *onizi orao ierebo bieše isti vragъ* (LSpA); *hotêše avrama vratiti ô tputi b(o)žestъvnaago* (ASpA) : *i htiêše te vratiti* (LSpA); *i lotъ s(y)нъ br(a)ta jego* (SSpA) : *i lotъ sinъ brata ego* (ASpA) : *bratъ negovъ lotъ* (LSpA); *i tu umretъ ô t(a)съ jego* (SSpA) : *i tu umrêtъ ot(a)съ ego* (ASpA) : om. (LSpA); *i povedaše c(a)ru hetiju* (SSpA) : *i povedaše c(a)ru heteju* (ASpA) : *i kazaše caru* (LSpA); *žena sь brat(o)мъ svoimъ* (SSpA) : *žena sь bratomъ svoimъ* (ASpA) : *ima sestru sobomъ mnogo liepu* (LSpA); *c(a)rъ hote (!) sь strahomъ velimъ boledovaše donъdeže svêtъ vьsijajetъ* (SSpA) : *i vъ velicê bolêzny bystъ carъ vъ toi noći* (ASpA) : *tužaše dokle danъ bude* (LSpA); u *Libru* je dodan izraz *pravo ti govoru: c(a)rъ r(e)če velikъ jestъ tvoi velikъ b(og)ъ* (SSpA) : *carъ reče velikъ estъ b(og)ъ tvoi* (ASpA) : *car tu reče pravo ti govoru velikъ iestъ bogъ tvoi* (LSpA); *nev(i)dimъ b(og)ъ jes(tъ) moi* (SSpA) : *nevidimъ estъ b(og)ъ moi* (ASpA) : *ne vidimъ boga moga* (LSpA); *pridimъ kъ bo[gu] tvojemu* (SSpA) : *privedi i nas* (ASpA) : *dovedi i nasъ ka bogu tvoiemu* (LSpA); *i stvori avrama druga*

sebe i učitelaa (SSpA) : *i stvori avraama. dragago svoegō učit(e)lê* (ASpA) : *učini abramъ hotienie učitelâ svoiega* (LSpA).

Usljed mnogostruke prerade staroslavenske matice, tj. različitih skraćivanja pa i kasnijih proširivanja, došlo je u SpA do nekih pogrešaka u razumijevanju i prijepisu. Bez tekstova AA ostalo bi nejasno što su magarci vidjeli i čega su se uplašili kada su zbacili idole koje je Abraham nosio prodavati na tržnicu. U SilvAA nalazi se riječ *velьbludъ*, što je prevedenica za grčku riječ *κάμηλος* ‘deva’, koja se na staroslavenski prenosila i kao grecizam *kamilь*. U SSpA taj dio teksta nije sačuvan, a pogrešni prijepisi nalaze se u ASpA: *i vidê kal velik*, u BSpA: *i vьnide vь kalъ velei* i LSpA: *i vidie kao velik*.

Na samome početku LSpA umjesto *po adame* (SSpA, ASpA) pogrešno je preneseno *podao mu*. Daljnje iskvareno mjesto pri kraju LSpA glasi: *a ti budi abrame desetiniъ o domu moiemu*. ASpA ima: *i budi ty desetiniъ domu moiemu*, a SSpA: *i ti budi . dêsetьkiju domъ moi*. Tek se iz grčkoga teksta *Historijske Paleje* otkriva pravi smisao, koji je u slavenskome prijevodu izgubljen: *θέλω σε λαμβάνειν δεκατείαν ἀπὸ τοῦ οἴκου μου καὶ προσφέρειν αὐτὰ θυσίαν κυρίῳ τῷ θεῷ σου*: „hoću da uzmeš desetinu od doma mojega i prineseš ju kao žrtvu Gospodinu Bogu svojemu”. Staroslavenska prevedenica za grčku riječ *δεκατεία* glasi *desêtina*. Navedene dvije pogreške u prijepisu potvrđuju da je slavenska *Pripovijest o pravednom Abrahamu*, kao i sve ostale pripovijesti iz ciklusa, izvorno prevedena s grčkoga.

U LSpA nije prepoznat pasivni particip prezenta glagola *vidêti*, koji se nalazi u srpskostaroslavenskim tekstovima: *nev(i)dimъ b(og)ъ jes(tь) moi* (SSpA) : *nevidimъ estь b(og)ъ moi* (ASpA), te je zamijenjen zanijekanim prvim licem prezenta: *ne vidimъ boga moga* (LSpA). Pogrešnim je prijepisom od *vêstь bogъ* (SSpA) postalo: *i sva bogъ učinio iestь* (LSpA).

LSpA na dvama mjestima Lota pogrešno naziva Abrahamovim bratom: *bratъ negov lotъ* (LSpA) i *sa bratom lotom* (LSpA), a on je ustvari Abrahamov nećak, sin njegova brata Harana, kako u skladu s tekstom grčke *Historijske Paleje* (*λῶτ τὸν υἱὸν τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ*) stoji u SSpA i ASpA: *lotъ s(y)nъ br(a)ta jego* (SSpA) : *lotъ sinъ brata ego* (ASpA); *i s(y)nomъ br(a)ta svojego lotha* (SSpA) : *om.* (ASpA). Iz prvonavedenog mjesta u SSpA vidljivo je da je drugo mjesto pogrešno prepisano, tj. da je umjesto instrumentala upotrijebljen genitiv, zbog čega je po značenju sukladno odgovarajućemu mjestu u LSpA.

U LSpA prijepis je pogrešan jer se najprije kaže da Abraham iz svojeg doma zajedno sa Sarom putuje u Kaldeju, zatim da iz neimenovane zemlje u koju je doputovao i u kojoj je živio petnaest godina putuje dalje u Kaldeju, a na koncu da je k caru Heteju došao opet iz Kaldeje. U tome se LSpA podudara sa SSpA, a razlikuje od ASpA, koji jedini kazuje da su Abraham i Sara u Kaldeju došli iz Kanaana.

Usporedba pokazuje da se tekst LSpA u velikoj mjeri poklapa s tekstovima SSpA i ASpA, s time da je tekstovno bliži SSpA. Razlike su neznatne i svode se na to da je u LSpA dodana pokoja riječ ili dio rečenice, te na pogreške u prijepisu. Najveće razlike primjetne su na početku i svršetku teksta.

Jezik LSpA je štokavsko-jekavski dubrovački dijalekt, a jezik SSpA i ASpA je srpskostaroslavenski. Potonja dva teksta imaju starije jezično stanje, a pomlađivanje jezika u LSpA primjetno je na svim područjima gramatike i u leksiku. Neka svojstva narodnog čakavskog jezika u LSpA, kao što su rijetki ikavski i ekavski refleksi jata i zamjena poluglasa vokalom *a* ispred slogotvornog *l* i *r*, objašnjavaju se time da je stari dubrovački govor posjedovao čakavske elemente (vidi Rešetar 1933: 47–52).

6. APOKRIFNI TEKSTOVI O ABRAHAMOVOJ SMRTI U SLAVENSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Svi sačuvani slavenski apokrifni tekstovi o Abrahamovoj smrti mogu se prema svojem ustroju i porijeklu podijeliti u četiri skupine (vidi Miltenova 2018: 180–183; usp. i Turdeanu 1981: 202–238; Schmidt 1986).

Prva skupina prenosi tekstove apokrifa *Abrahamov zavjet* (TA), a obuhvaća rukopise prve verzije, koji imaju najstarije tekstove, odnosno tekstove bugarske, srpske i ruske redakcije koji su najbliži općestaroslavenskomu jeziku i ujedno najvjerniji grčkomu izvorniku: 1) zbornik iz zbirke Pjotra Ivanoviča Sevastjanova, 13. st., sign. II. 41 (M 1467), Ruska državna biblioteka, Moskva, fol. 1r–6r (izd.: Тихонравов 1894: 1–14; Polivka, 1896: 118–125; Лалева 2004: 21–30) (SevTA); 2) zbornik iz manastira sv. Katarine na Sinaju, prva polovica 13. stoljeća, sign. Ms 14/N, fol. 5r–11r; 3) zbornik iz Narodne biblioteke Srbije, Beograd, 14. st., sign. Ms 104 (izgubljen rukopis); 4) zbornik iz manastira Sv. Trojstva – Sergejeva lavra, Sergejev Posad, 16. st., Ruska državna biblioteka, sign. Ms 730, fol. 2r–10v (izd. Тихонравов

1863: 1.79–90); 5) zbornik iz Austrijske nacionalne biblioteke, Beč, sign. Ms 149, 16. st.; 6) zbornik iz Biblioteka Srpske akademije znanosti i umjetnosti, Beograd, sign. Ms 111 (56), 15./16. st.; 7) *Panagjurski zbornik*, Nacionalna biblioteka svetih Ćirila i Metoda, Sofija, sign. Ms 433, 16. st.; 8) zbornik iz Ruske državne biblioteke, Moskva, sign. Ms 730, 16. st.; 9) zbornik iz Narodne biblioteke Srbije, Beograd, sign. Ms 738, 16./17. st.; 10) zbornik iz Patrijaršijske biblioteke Beograd, sign. Ms 253, 1618., fol. 140v–146v (izd. Јовановић 2016: 149–164); 11) *Daniilov zbornik*, 1628., Muzej Srpske pravoslavne crkve, Beograd, sign. Ms 100; 11) *Adžarski zbornik*, Nacionalna biblioteka svetih Ćirila i Metoda, Sofija, sign. Ms 326, 17. st.; 12) zbornik iz Ruske državne biblioteke, Moskva, sign. Ms 130 (565), 17. st. (vidi Miltenova 2018: 178–180)

Druga skupina također prenosi tekstove apokrifa *Abrahamov zavjet* (TA), a obuhvaća isključivo glagoljične tekstove hrvatske redakcije apokrifa *Abrahamov zavjet*, koji su jezično i sadržajno srodni tekstovima prve skupine i vjerojatno potječu od istoga prvobitnoga slavenskoga prijevoda s grčkoga jezika (Turdeanu 1981: 210; Mikecin 2013: 265–278; Mladineo 2016: 35–58). Starozavjetni apokrif *Abrahamov zavjet* dospio je u hrvatskoglagoljsku književnost u prijepisima staroslavenskoga prijevoda s grčkoga jezika u prvoj polovici 15. stoljeća (Turdeanu 1981: 217) i tvori drugu verziju slavenskoga apokrifa. Sačuvan je u sljedećim tekstovima: 1) *Čtenie Avrama*, tekst iz *Oxfordskoga zbornika*, 15. st., Bibliotheca Bodleiana, Oxford, sign. Canon. lit. 414, fol. 13c–16a (izd. Mladineo 2015: 47–53); 2) *Čtenie odъ Avraama k(a)ko bi vzety na nebo*, tekst iz *Sienskoga zbornika*, prva četvrt 17. st., Biblioteca comunale Siena, sign. F. V. 6, fol. 150r–155r (izd. Nazor 1990: 55–63); 3) tekst iz *Petrisova zbornika*, 1468, Nacionalna sveučilišna knjižnica, Zagreb, sign. R 4001, fol. 241r–243r (izd. Jagić 1868: 89–91); 4) tekst iz *Berčičeve zbirke br. 5*, 15. st., Državna javna biblioteka, Sankt Peterburg, sign. Bč5, fol. 41v–43v (izd. Mladineo 2015: 53–56); 5) *Čtenie ot bl(a)ž(e)noga Avrama*, tekst iz *Tkonskoga zbornika*, prva četvrt 16. st., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, sign. IV. a. 120, fol. 49v–54r (izd. Sambunjak 2001: 98–102; popravljeno izdanje Mikecin 2013: 279–283). OxfTA i SiTA sadrže potpunu verziju, a TkTA, PeTA i BerTA nepotpunu verziju *Abrahamova zavjeta* (vidi Mikecin 2013: 257–260; Mladineo 2016: 16–33).

Preostale dvije skupine obuhvaćaju tekstove koji sadrže apokrif *Pripovijest o Abrahamovoj smrti*. Treća skupina sadrži prvu verziju toga

apokrifa, a pripadaju joj sljedeći tekstovi: tekst *sl(o)vo ō smr(ь)ti avramovê* iz zbornika iz manastira Savina, Crna Gora, 1380., sign. Ms 29, fol. 23v–29v (izd. Јовановић 2020: 19–25); tekst *o smr(ь)ti avraamovê* iz zbornika iz manastira sv. Pavla na Atosu, 15. st., sign. Ms 109, folije nepoznate (izd. Лавров 1899: 78–81; rukopis izgubljen); izgubljeni tekst *sl(o)vo ō smrty avramove*, *Pribilov zbornik*, 1409., Narodna biblioteka Srbije, Beograd, sign. Ms 828, fol. 17r–20v; tekst iz *Hludovljeve zbirke*, 15. st., Državni povijesni muzej, Moskva, sign. Ms 241, 70r–73v, i nepotpuno sačuvani tekst *slovo ō smr̃ti avramove* iz *Zbornika o sv. Nikoli*, 16. st., Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, sign. II 66, fol. 136r–137r (opis: Васиљев, Грбић, Шкорић 2006: 75–82). Toj skupini pripada i hrvatskostaroslavenski ćirilčni tekst *ōd smarti abramove* iz *Libra od mnozijeh razloga*, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. IV. a. 24, fol. 39a–41a (izd. Jagić 1868: 86–88, Rešetar 1926: 57–59, Žagar 2020: 177–181). Među tekstovima treće skupine izgubljeni tekst iz *Pribilova zbornika* imao je najstariji oblik i vjerojatno se ostali srpskostaroslavenski tekstovi svode na njega. Od bugarskostaroslavenskih tekstova srodan im je osobito tekst iz zbornika iz Državnog povijesnog muzeja, Moskva, sign. Ms 241, 15. st., a od ruskostaroslavenskih tekstova tekst iz zbirke 304 iz Ruske državne biblioteke, Moskva, sign. Ms 794, 16. st., i tekst iz zbornika iz *Pogodinove zbirke*, 17. st., Ruska nacionalna biblioteka, Sankt Peterburg, sign. Ms 1938 (Miltenova 2018: 187–188).

Četvrtoj skupini pripadaju tekstovi druge verzije *Pripovijesti o Abrahamovoj smrti* iz sljedećih zbornika bugarske, srpske, vlaško-moldavske i ukrajinske redakcije: *Tikveški zbornik*, Nacionalna biblioteka svetih Ćirila i Metoda, Sofija, sign. Ms 677, konac 15. st. (izd. Начов 1892: 406–410), zbornik iz Nacionalnog državnog arhiva, Bukurešt, sign. Ms 740, 16. st. (izd. Hasdeu 1879: 189–194); zbornik iz Biblioteke Ruske akademije znanosti, Sankt-Peterburg, sign. 13.2.25, 16. st.; zbornik iz Narodne biblioteke Srbije, Beograd, sign. Ms 198 (1.221), 1787.; zbornik iz Državne biblioteke Lavov, *Petruševićeva zbirka*, sign. Ms 213, 18. st.; zbornik iz *Frankove zbirke*, Institut za književnost Kijev, sign. Ms 476, 18. st. (izd. Франко 1896: 1.80–90; 330–333).

Pripovijest o Abrahamovoj smrti, koju sadrže tekstovi treće i četvrte skupine, nije skraćena verzija apokrifa *Abrahamov zavjet*, nego je zaseban spis koji se s njime u osnovnim crtama sadržajno poklapa.

7. TEKSTOLOŠKA USPOREDBA ABRAHAMOVA ZAVJETA I PRIPOVIJESTI O ABRAHAMOVOJ SMRTI

Izvorni grčki tekst apokrifa *Abrahamov zavjet* (CAVT 88: *Testamentum Abrahae*) nastao je u 2. ili 1. stoljeću pr. Kr. kod aleksandrijskih Židova. Sačuvan je u dvjema različitim recenzijama, u dugoj recenziji A (BHG 2001) i kratkoj recenziji B (BHG 2002), koje su tijekom stoljetne predaje svaka na svoj način kršćanski prilagodile izvorni pretkršćanski židovski tekst. Tekst kratke recenzije u najstarijem sačuvanom obliku uspostavljen je do 3. st. po Kr., a tekst duge recenzije do 6. st. po Kr. (Sanders 1983: 874–875; Allison 2003: 28–40). Prvobitni slavenski prijevod *Abrahamova zavjeta* nastao je na području Bugarskoga Carstva vjerojatno u makedonskoj redakciji u 10. stoljeću na osnovi kratke recenzije grčkoga apokrifa.

Abrahamov zavjet dijeli se u dva glavna dijela: prvi u kojem se u susretu Abrahama i arkanđela Mihaela, koji je poslan od Boga da mu navijesti smrt kako ga ona ne bi zatekla nesprijetna, pokazuje Abrahamova pravednost i gostoljubivost, i drugi dio u kojem Bog uslišava Abrahamovu molbu da prije no što umre vidi Božja djela na zemlji i nebu (*visio*). Pod vodstvom arkanđela Mihaela Abraham putuje nebom i ondje otkriva sudbinu duša nakon smrti. Na koncu Bog šalje Smrt u lijepu liku da uzme Abrahamovu dušu i uvede ju u vječni život pravednika.

Apokrif se naziva zavjetom (διαθήκη, *testamentum*) jer kazuje o tome kako Abraham svojim obraćenjem i pobožnim životom ostavlja potomstvu svjedočanstvo vjere u istinskoga Boga. Unatoč tomu što sadrži elemente otkrivenja, ovaj se apokrif razlikuje od *Abrahamova otkrivenja* po tome što se ovdje Abrahamovo viđenje ograničava samo na viđenje posmrtno sudbine duša, tj. lučenje pravednih i grešnih duša na Božjem sudu, a ne uključuje viđenje Posljednjega suda.

Slavenska *Pripovijest o Abrahamovoj smrti* mogla je nastati u 11. ili 12. stoljeću na području Bugarskog Carstva. Od 14. stoljeća dolazi do miješanja pismene i usmene predaje te su u apokrif uneseni elementi narodnih pripovijesti koje sadrže i ovdje uspoređivani tekstovi srpske i hrvatske redakcije (usp. Miltenova 2018: 184–186).

Apokrifna *Pripovijest o Abrahamovoj smrti* iz slavenskoga ciklusa nema odgovarajuće ishodište u Bibliji osim spomena Abrahamove smrti u Post 25,7-9 i Sarine smrti i pogreba u Post 23,1-2,19. Pripovijest kazuje o događajima koji su prethodili Abrahamovoj smrti, o posjetu arkanđela

Mihaela Abrahamu, o njihovu putovanju nebom, gdje promatraju sud duša te susreću suce Abela i Enoha, o kažnjavanju grešnika i povratku s neba na zemlju, te naposljetku o Abrahamovoj smrti.

Grčki predložak slavenskoga teksta *Pripovijesti o Abrahamovoj smrti* nije poznat, a ne može se sa sigurnošću tvrditi ni u kojem je odnosu taj predložak stajao prema grčkim palejskim tekstovima o Abrahamu i objema recenzijama grčkoga *Abrahamova zavjeta*, s kojima je nedvojbeno bio povezan. Doslovno prevedene grčke riječi, koje se nalaze u TA i PH, svjedoče o tome da je u osnovi SsA morao stajati grčki izvornik: Adam, koji je pogreškom u LSsA zamijenjen s Abrahamom, označava se kao *parvo sazdanikъ* (LSsA), odnosno *prъvozdanny* (ASsA), a to su doslovne prevedenice grčkoga πρωτόπλαστος. Riječ *bezputne* (LSsA), odnosno *besplyt'no* (NSsA) doslovna je prevedenica grčkoga ἄσωματος. Doslovna prevedenica *bes'cen'no* (SSsA) za grčko ἀτίμετος izmijenjena je u hrvatskoj redakciji u *mnogo cienno* (LSsA). Zabilježen je i jedan grecizam: *trapezu* (SSsA) : *tarpezu* (LSsA) od grčkoga τραπέζα 'stol'.

Među hrvatskim glagoljičnim tekstovima TA s jedne su strane srodni potpuni tekstovi iz *Oxfordskog zbornika* i *Sienskog zbornika*, a s druge strane preostala tri nepotpuna glagoljična teksta. Dva potpuna teksta pripadaju istoj redakciji apokrifa i usporediva su s najstarijim slavenskim tekstovima TA prve skupine, primjerice sa SevTA, kao i s grčkim predloškom. Tekstovi iz *Tkonskog zbornika* i *Berčićeve zbirke* srodni su u tolikoj mjeri da se može pretpostaviti da oba potječu od zajedničkoga predloška. Njihov je tekst svojevrsni sažetak potpunih tekstova te im je u cjelini uzevši sadržajno srodniji nego tekst iz *Petrisova zbornika*. Hrvatski glagoljični tekstovi *Abrahamova zavjeta*, koji čine drugu skupinu slavenskih tekstova o Abrahamu i povezani su s tekstovima prve skupine, pripadaju drugoj redakciji za razliku od hrvatskog ćiriličnog teksta *Pripovijesti o Abrahamovoj smrti* iz *Libra od mnozijek razloga*, koji pripada trećoj skupini. Dok je apokrif *Abrahamov zavjet* sačuvan u više hrvatskih glagoljičnih zbornika, *Pripovijest o Abrahamovoj smrti*, koja se sadržajno velikim dijelom poklapa s tim apokrifom, sačuvana je samo u ćiriličnom zborniku *Libru od mnozijek razloga*.

Temeljeći se na grčkoj kratkoj recenziji slavenski TA počinje time da Bog šalje arkanđela Mihaela k Abrahamu da mu navijesti smrt (I). Mihael silazi na zemlju i kao putnik stranac susreće Abrahama u polju. Abraham poziva Mihaela u svoj dom nudeći mu da do tamo jaše konja, što Mihael odbija (II). Na putu k domu mamrijski hrast svojom krošnjom progovara Abrahamu, ali on ne razumije značenje toga govora. Kada dođu doma, Abra-

ham kaže Izaku da donese vode kako bi oprao Mihaelu noge. Na to Mihael zaplače i od njegovih suza nastane drago kamenje. Sara pripremi večeru (III). Mihael se vraća na nebo i kaže Bogu da je Abraham toliko krepostan da mu ne može navijestiti smrt. Bog obeća da će Izaku poslati san koji će navijestiti Abrahamovu smrt. Mihael poput svih anđela u suton uzlazi na nebo da bi slavio Boga (IV). Mihael se potom vraća na zemlju i večera s Abrahamom. Izak zatim odlazi na spavanje i sanja o Abrahamovoj smrti, nakon čega dotrči k ocu i zagrlji ga plačući, na što i Abraham i Mihael zaplaču. Sara ulazi i pita plaču li zato što je Mihael javio da je umro Lot (V–VI). Sara prepoznaje da je gost jedan od trojice koji su razorili Sodomu i Gomoru, a Abraham potvrđuje da ga je i on prepoznao perući mu noge (VI). Izak pripovijeda svoj san u kojem mu gost uzima sunce s glave. Mihael otkriva da je arkandeo i kaže da je sunce iz sna Abraham. Mihael zatim zapovjedi Abrahamu da dovrši svoje poslove (VII). Abraham zahtijeva da prije nego što umre vidi sva Božja djela na nebu i zemlji, što Bog prihvaća (VII–VIII). Mihael vodi Abrahama na nebo, gdje on vidi mala i velika vrata i Adama na zlatnom prijestolju kako sjedi između vrata. Mnoštvo duša grešnika prolazi kroz velika vrata u propast, a rijetke duše pravednika kroz mala u vječni život. Adam se raduje kada je neka duša spašena, a plače kada je osuđena na vječne muke (VIII). Abraham zatim ide na mjesto gdje se dušama sudi. Susreće dušu žene koja je posve u sredini između dobra i zla i gleda kako joj se sudi zato što je počinila preljub sa svojim zetom, ubila je kćerku i zatim sve zaboravila (IX–X). Abraham i Mihael susreću suca Abela i njegova pomoćnika Enoha. Abraham određuje kazne raznim grešnicima, a zatim se na zahtjev Boga zajedno s Mihaelom vraća na zemlju. Sara umire i Abraham ju sahrani (XI–XII). Bog šalje Smrt da uzme Abrahama, a on ju isprva ne prepoznaje jer je lijepa (XIII). Abraham razgovara sa Smrti i traži od nje da mu se otkrije u svojoj ružnoći. U tom trenutku Abrahamove slugue umru od straha (XIII–XIV). Smrt iščezne, Abraham preda Bogu svoju dušu kao u snu i nebeske sile odnose ju u vječni pokoj. Izak sahrani Abrahama pokraj Sare (XIV).

Slavenski se TA u nekim dijelovima oslanja više na dugu nego na kratku recenziju grčkoga apokrifa. Tako primjerice u poglavljima X–XI. prenosi mjesto iz duge recenzije na kojem Abraham vidi različite grešnike koji su počinili preljub, klevetu i razbojništvo. Kada ih ugleda, traži da ih se kazni na različite okrutne načine i njegov zahtjev bude uslišan.

Tekstovi prve i druge slavenske skupine, koji prenose TA, znatno se razlikuju od tekstova treće i četvrte skupine, koji sadrže SsA. Tekstovi SsA

su u odnosu na TA kraći i raspored motiva im je drukčiji, a neki se motivi znatno razlikuju. Tako TA uopće ne spominje da Abraham jede samo s gostima, a u SsA Abraham je toliko gostoljubiv da rado poziva goste u svoj dom i ništa ne jede dok s njim nije neki gost. Dok u SsA vrug (SSsA, ASsA) ili Židovi (LSsA) zatvaraju putove do Abrahamova doma pa on mora u potragu za gostom da ne bi umro od gladi te potom susreće arkandela Mihaela, u TA Mihael, poslan od Boga, susreće ostarjelog Abrahama u polju. Za razliku od SsA u TA Mihael pita Abrahama tko je on i kako se zove, a Abraham mu odgovara. Hrast do kojega Abraham i Mihael dolaze u SsA odmah se naziva mamrijskim jer je riječ o svetom hrastu iz gaja Mamra pokraj Hebrona, gdje je bio jedan od Abrahamovih žrtvenika i gdje mu dolaze tajanstveni posjetitelji (Post 18). U TA naprotiv ime hrasta otkriva se tek kasnije kada Sara prepozna gosta. U SsA Abraham pomisli da se riječi: *svetb svetb svetb*, koje se začuju iz hrasta, odnose na njega, a u TA Abraham im se samo začudi ne shvaćajući njihov smisao. U SsA Sara, a ne Abraham, prepoznaje Mihaela perući mu noge, a Abraham ju zbog toga prekorava. U TA Abraham pere noge gostu sluteći da mu je to zadnji put u životu da to čini. U SsA nema govora o Abrahamovu i Mihaelovu odlasku u nebo na oblacima, a u TA nema Abrahamova viđenja Boga na kerubinskom prijestolju i nebeskih sila koje se vesele Abrahamovu dolasku. SsA sadrži i kršćanski dodatak jer je duša neke žena osuđena zato što nije ispovjerala grijeh, dočim je u TA osuđena jer je grijeh koji je ona zaboravila zapisan u knjizi grijeha. U SsA se uz grijehe razbojništva, preljuba i klevete spominje još i grijeh nepoštenog stjecanja dobitka. Samo u SsA javlja se arkandeo Rafael, koji Abrahamu privodi Smrt, ali ga na kraju usmrćuje sam Bog dajući mu tri jabuke, dočim u TA Abraham kao u snu predaje svoju dušu koju nebeske sile odnose u vječni pokoj. U SsA Enoh je sudac, a Abel zapisuje grijehe, a u TA je obratno: Abel je sudac, a Enoh je *učitel' nebeski i knigočičê pravedni* (OxfTA).

Pripovijest o Abrahamovoj smrti u osnovi se sadržajno poklapa sa slavenskim apokrifom *Abrahamov zavjet*. S druge strane *Abrahamovu zavjetu* nedostaje sadržaj samoga početka *Pripovijesti o Abrahamovoj smrti*, naime opis Abrahamova gladovanja prije susreta s arkandelom Mihaelom. No unatoč navedenim sličnostima između SsA i slavenskog TA kako u ustroju teksta tako i razvoju pripovijesti, utvrđene razlike nedvosmisleno pokazuju da oni pripadaju različitim redakcijama apokrifa, nemaju zajedničku maticu i zasnivaju se na različitim grčkim predlošcima.

8. PRIPOVIJEST O ABRAHAMOVOJ SMRTI U *LIBRU* OD MNOZIJEH RAZLOGA I SRODNIM SRPSKOSTAROSLAVENSKIM TEKSTOVIMA

Libro od mnozijeh razloga ne sadrži potpun tekst SsA, nego završava s trostrukim *amen* u retku 41r12, a ostatak lista 41r je prazan, te sljedeći tekst zbornika počinje na listu 41v. LSsA prekida se na mjestu gdje Abraham između uskih i širokih vrata vidi dušu žene koja mora ići na Božji sud. To međutim ne znači da matica LSsA nije bila potpuna, nego samo da je neposredni predložak iz kojega je LSsA prepisan bio okrnjen.

Vatroslav Jagić prvi je utvrdio da LSsA nije blizak tekstu TA iz *Sevastjanovljeve zbirke*, kao i to da mu nedostaje velik dio radnje koju sadrži taj bugarskostaroslavenski tekst. Jagić nadalje u izdanju teksta LSsA iznosi i neke dijelove iz SevTA koji se razlikuju ili nadopunjuju LSsA te utvrđuje da se pripovijedanje prekida prije dijela koji govori o Abrahamovoj smrti, a potom uspoređuje LSsA s hrvatskostaroslavenskim tekstom *Abrahamova zavjeta iz Petrisova zbornika* (PetTA), koji je bliži SevTA. Jiří Polívka je u svojem izdanju SevTA naglasio ne samo razlike toga teksta u odnosu na LSsA nego i na PetTA (Polívka 1896).

Kao i u slučaju *Pripovijesti o pravednom Abrahamu* Milan Rešetar je utvrdio da se LSsA u velikoj mjeri podudara s tekstom *o smr(ь)ti avraamovē* iz srpskoslavenskog svetogorskog rukopisa iz 15. stoljeća, fol. 64r–68r (izd. Лавров 1899: 78–81), tj. da potječe od iste matice kao i on (Rešetar 1933: 51). I Rešetar je LSsA usporedio sa SevTA i PetTA utvrdivši velika odstupanja u odnosu na njih i potvrdivši Jagićev nalaz da se PetTA više slaže s SevTA nego s LSsA (Rešetar 1933: 49–50).

Usporedba ćirilicnoga teksta SsA iz *Libra* s tekstovima SsA iz južnoslavenskih zbornika, a ponajprije s tekstovima srpske redakcije, i to s tekstom u zborniku iz manastira Savina, Ms 29, 14. st., i tekstom u zborniku iz manastira sv. Pavla na Atosu, Ms 109, 15. st., pokazuje vrlo visok stupanj podudarnosti. No od svih poznatih sačuvanih tekstova srpske redakcije LSsA je najrodniji s nepotpuno sačuvanim tekstom *slovo o smrti avramove* iz *Zbornika o sv. Nikoli*, 16. st., Biblioteka Matice srpske Novi Sad, fol. 136v–137v (NSsA) (opis: Васиљев, Грбић, Шкорић 2006: 75–82). Sačuvan je samo dio cjelovite pripovijesti od početka do mjesta gdje arkandeo Mihael kaže Bogu da mu Abraham kani pripraviti jelo. Tomislav Jovanović je u svojem izdanju teksta iz manastira Savina naveo varijante iz toga teksta (vidi Јовановић 2020: 19–25). LSsA se može usporediti od riječi do riječi s

navedenim tekstovima srpske redakcije, s time da LSsA sadrži neke dodane i izmijenjene dijelove kojih u njima nema. Najviše se od njih razlikuje na početku (LSsA 39r17–39v9), koji je vjerojatno dodan prigodom hrvatske redakcije teksta. Prve dvije rečenice LSsA najavljuju da je u apokrifu riječ o tome kako je Bog poslao arkanđela Mihaela po Abrahamu da tri godine prije svoje smrti vidi kraljevstvo nebesko, gdje će prebivati poslije smrti. Zatim se pripovijeda o tome kako Abraham nikada nije jeo bez gosta u svojem domu, te su zato Židovi zatvorili sve putove koji vode k njegovu domu tako da je sedam dana gladovao jer ga nijedan gost nije posjetio. Tada zajedno sa svojim sinom Izakom pođe na put kako bi susreo nekoga gosta kojega bi priveo svojem domu i s njim blagovao. Za razliku od toga SsA u svojem izvornom obliku počinje time da Bog šalje arkanđela Mihaela k Abrahamu da mu navijesti blagu smrt. Kako je vrag zatvorio sve putove koji vode k Abrahamovu domu, Abraham tri dana ništa nije jeo jer nije imao gosta, a običavao je jesti samo s gostima. Kada je zajedno sa svojim sinom Izakom izašao iz doma da bi susreo nekoga gosta kojega bi priveo svojem domu, susreo je Mihaela, koji mu se pojavio kao nepoznati putnik. LSsA ne poklapa se dakle u cijelosti sa srpskostaroslavenskim tekstovima, nego tek od mjesta 39v9, tj. nakon što Abraham sretne arkanđela Mihaela. U dijelu teksta koji nije sačuvan u NSsA, nego samo u SSsA i ASsA, stupanj podudarnosti LSsA s njima osjetno je manji nego s NSsA, a oba su podjednako bliska i udaljena od LSsA. Prema jezičnim osobitostima NSsA je mlađi od SSsA i ASsA pa i time čini prijelaz prema LSsA. Slijedi prijeslov teksta iz *Zbornika o sv. Nikoli* i odgovarajućeg ulomka iz *Libra od mnozijek razloga*.¹¹ Podebljanim slovima označeni su dijelovi obaju tekstova koji se međusobno podudaraju, s time da je jezik dubrovačkog teksta gramatički znatno pomlađen, a podebljanim ukošenim slovima oni dijelovi u kojima je tekst u hrvatskoj redakciji leksički izmijenjen premda još uvijek doslovno prenosi smisao starijega teksta. Nepodebljani se dijelovi teksta ne poklapaju.

¹¹ Ulomak iz NSsA preslovlila je M. Mikecin iz fotografija rukopisa. LSsA navodi se prema izdanju Žagar 2020, ASsA prema izdanju Лавров 1899, a SSsA prema izdanju Јовановић 2020.

nepotpun tekst *slovo ō smrg̃ti avramove* iz *Zbornika o svetom Nikoli*, 16. st.,
Biblioteka Matice srpske Novi Sad, sign. II 66, fol. 136v–137v (prijeslov: Mikecin)

136v1

slovo ō smrg̃ti avramove

egda posla g(ospod)ь arhan'g(el)a mihaila
къ avraamu . i r(e)če emu idi въ
domь avraamovъ съ radostī
ju velikoju . i primi d(u)hъ vъz'
ljubnen'nago mi gosta avraa
ma . ar'hang(e)hъ že p̃iide pod
goru . i bys(tь) jako i put'nikъ . i
maše avraamъ vъsegda ōbičai
gostī p̃iimati vъ domь svoi .
i vъ to vr̃eme gosta ne imaše .
ponježe bē *zatvorilь* d̃iabolь
**vъse puti da ne pridetъ vъ do
mъ avraamovъ . i bys(tь) d(ь)hъ .e. [3] . i
ne sь(nē)de ničesože . i r(e)če къ s(y)nu svoe
mu isaaku izidetъ** eda vud(i)mъ
gde čl(ovē)ka da p̃ivedētmъ ego vъ
domь našь . **juže bo d(u)hъ moi
omalehъ es(tь) vъ mnē . takožde
izidosta i vidēsta ar'hang(e)a**

137r

mihaila . jako edi(no)go put'ni
ka *stran'na* . i vъprosiše ōtku
du esi ty . i *g(lago)la* imъ ōt[ь] gor'nīe
strani esmъ . Avraamъ r(e)če *pridē
mъ na snēdь* . Ar'hang(e)hъ r(e)če tru
d'nhъ esmъ i veliku *mlъvu* imamъ .
avraamъ r(e)če *pridētmъ ače ljubī
ši b(og)a tvoego* . ar'hang(e)hъ r(e)če *ne
moč'no mi jes(tь) nogy me bolētъ* .
avraamъ r(e)če isaaku idi vъ domь
i *p̃ivedi* mi konja da *vъvedētmъ*
gosta къ namъ . ar'hang(e)hъ r(e)če ne
trudi *ōtroka* . nъ *p̃riidētmъ sa*
mi lъko *g(lago)ljuče* . i *poidoše* къ
dubu anъvriskomu . i vъse *vē
t'vīe* duba togo pokloni se do
zemlje . *g(lago)ljuče s(ve)tъ s(ve)tъ s(ve)tъ*, къ
praved'niku . avraam' *že* mnēše
ego *radī* poklanjaet(ь) s(e) dr̃evo .
ponježe ne poznaše kto *idetъ*
съ nimъ . i *vъnidoše* vъ domь
ar'vaamovъ (!) . i posla a'vraamъ isaak[a]

137v

*privesti ōv'če . i reče sar'rê pri
 nesi ōmival'nicu . i ōmi gostu
 semu nozê ponježe trudnъ es(тъ)
 i priem'ši sar'ra umivalnicu
 miti nozê ego . i vidê jako
 besplyt'nъ sutъ . i r(e)če kъ avraa
 mu sĭe nozê jako ne čl(ovê)če sutъ .
 pod(o)bne sutъ ōnêhъ treh[ъ] mu
 ži . iže pogubiše s(o)domъ i go
 morъ . togda s(y)nъ ei r(e)če sъ gnêvōm .
 ō kako ne sъgoriši ōgnemъ . i
 jakože d(u)hъ tvoi ōt tebê isče
 znetъ, počo sъčetaeši stra
 n'na i nemoč'naa, kъ n(e)b(es)nomu
 c(a)ru . isaakъ sъtvori jasti vъ
 edinъ čas(ъ) . ar'hang(e)lъ ōtĭde
 na n(e)b(e)sa vъ edinъ čas(ъ) . bêše bo
 vъ zahodъ s(ъ)lncu . egda sъbira
 jut se ang(e)li kъ prêstolu g(ospod)nju
 poklanjajut se . i ar'hang(e)lъ po
 kloni se . i r(e)če g(ospod)i avraamъ hoče
 tь dati mi ōv'če jasty . čo ...*

Na kraju stranice 137v, koja je posljednja stranica cijelog zbornika, tekst se prekida.

**ulomak teksta ōd smarti abramove iz *Libra od mnogijeh razloga*, 1520., Arhiv
 HAZU, sign. IV. a. 24, fol. 39r17–40r11 (prijeslov: Žagar 2020: 2, 177–179)**

39r17

Počine ōd smarti abramove

Kako polubi abrama g(ospo)d(i)nъ bog i po nъ anjela posla
 da vidi kraljevstvo nebesko u tielu svomu za života svo
 ga .g. [3] godiĉa prieje smarti abramove posla arhanjela
 po nega da vidi pristolie nebesko i gdje će pribivati
 u vieke tui mu milostъ dopusti g(ospo)d(i)nъ bieše obiĉai abr
 amovъ da nikada bez gosta niĉa ne okusi u domu svomu
 i znahu toi židove i **zagradiše sve pute** koi biehu

39v

prieko tei planine koi dohojahu h kuĉi abramovi
da ne može nitko niōdkuda **doĉi k abramu izide seda**
mъ dana da **niĉesa ne okusi** abramъ zaĉo ne bi ni gos

ta u domъ negovъ kako i prie dohojahu potomъ **reče sinu svomu izaku** sinu moi oto viju da ie zlo naše st anie ovakoi **pojimo na putъ ieda** tko ōdkuda izide putemъ s kiem bismo blagovali u domu našemu **iere duhъ moi omalio iestъ u mene i tui takoi izidoše i vidieše arhanjela mihaila** kako iednoga putnika **kra sna i uprosiše** ga ōdkuda si i on imъ **reče ōd gorne samъ strane** i reče mu **abramъ da pojimo da blaguiemo** i a rhanjeo mu reče veliku **muku** imamъ **trudanъ iesamъ abramъ reče doji ako boga lubišъ tvoiega** i arha njeo mu reče **ne mogu** hoditi noge me bole i **abramъ reče sinu izaku idi domomъ i dovedi kona da do vedemo** gosta k namъ i arhanjeo reče ne trudi **di etića** nu da **pojemo** sami polahko **govoreće i pri doše** ka dubu anbriskomu i sve **grane** duba togai **pokloniše se do zemle govoreće svetъ svetъ svetъ ka pravednomu i abramъ mnaše nega ciećъ** poklana se darvo i govoraše **iere ne znaše tko š nimъ grede i dofoše u domъ abramovъ i posla abramъ sina izaka da dovede jagne** i reče abramъ ženi svoioi **sari do nesti umivaonicu da umie** gostu noge **iere iestъ trudanъ i uzamši sara umivaonicu i umi** gostu noge

40r

i vidie **iere** su bezputne i reče abramu **ove** noge **niesu ka ko** čoviečie nu su **prilične** onimietъ **triema mužemъ koino** pogubiše **sodomъ i gomogъ tada** izakъ **sinъ ne reče razsardiv se** kako ne izgorišъ **ognemъ i kako du hъ tvoi ōd tebe ne izčezne** čemu prilagašъ k **nebeskomu caru** božie sotone i tadai **izakъ ugotovi jiestivo u ied anъ časъ** i pakî **anjeo poje** na **nebesa začo** bieše **zahodъ sunčani kada se poklanahu anjeli ka pristolju božiemu** i kada doje na **pristolie** božie i ukaza se **anjelomъ** i pom oli se **g(ospo)d(i)nu** i **svetu pristolju i reče g(ospo)d(i)ne abramъ iestъ pri pravio jafne** **menie** dati **iesti** čo ...

Usporedba LSsA i NSsA moguća je do mjesta 40r11, a nakon toga se LSsA uspoređuje sa SSsA i ASsA. LSsA prekida se na mjestu gdje Abraham vidi dušu žene između uskih i širokih vrata, koja mora ići na Božji sud, dočim puni tekst SsA, koji je očuvan u SSsA i ASsA, pripovijeda kako arkandeo Mihael pokazuje Abrahamu sud te duše koja je obljubila svojega zeta, zatim susreće suca duša Enoha i zapisivača grijeha Abela, kao i druge grešne duše za koje zahtijeva okrutnu kaznu, nakon čega Bog traži od Mihaela da Abra-

hama zbog njegove nemilosrdnosti vrati na zemlju, gdje živi još trideset godina. Na kraju Bog nalaže arkandelu Rafaelu da pravednomu Abrahamu privede lijepu Smrt, no ni ona ne uzima Abrahama, nego sam Bog dolazi na zemlju i nudi mu tri jabuke, te potom on izdahne pružajući ruke za njima.

Čovjek kojega Abraham vidi kako sjedi na visokom prijestolju i čas plače, a čas se smije, jest Adam, što je vidljivo iz TA, a u LSsA pogrešno se imenuje Abrahamom. Adam se u nastavku zamjenjuje s Abrahamom na još jednom mjestu: *gledaše abramъ s pristolja visoka*. Nakon što je Sara zapažila da je gost kojemu pere noge jedan od trojice koji su razorili Sodomu i Gomoru, u LSsA pogrešno se navodi da se na nju rasrdio Izak, a ne Abraham, kako ispravno stoji u srpskostaroslavenskim tekstovima. U LSsA su Židovi, a ne vrag, zatvorili sve putove, što je daljnja kršćanska prerada pripovijesti.

Prvih 13 redaka LSsA podjednako se razlikuju od početka obaju tekstova srpske redakcije, a najviše se približavaju u rečenici: *da ne pride kь avramu nikъto i b(i)sy d(b)ne .ē. [3] i oñb ne snêdê nikako* (SSsA) : *da ne pridety vъ domъ avraamovъ . i bys(tb) d(b)nb .ē. [3] . i ne sv(ne)de ničesože* (NSsA) : *da ne može nitko niodkuda doći k abramu izide sedamъ dana da ničesa ne okusi abramъ* (LSsA). Prva polovica toga početnog dijela teksta donekle se poklapa s tekstovima TA, a druga polovica sadržajno je slična početku *Pripovijesti o Abrahamovu gostoljublju*, s tom razlikom da izvorno vrag zatvara putove k Abrahamovu domu a ne Židovi, te da Abraham gladuje tri a ne sedam dana. Od mjesta 39v7 nadalje sličnost LSsA sa NSsA nedvojbeno je veća nego sa SSsA i ASsA, tako da su veća ili manja odudaranja od njih primjetna gotovo u svakoj rečenici.

SsA se u osnovi sadržajno poklapa s grčkim tekstovima obiju recenzija *Abrahamova zavjeta* (izd. recenzije A: Vassiliev 1893: 292–308; Schmidt 1986: 46–95; izd. recenzije B: Schmidt 1986: 96–169), ali samo su rijetki izrazi u njemu slični ili istovjetni onima iz grčkoga teksta duge recenzije:¹² *εἶπεν δὲ Ἀβραὰμ πρὸς Ἰσαὰκ τὸν υἱὸν αὐτοῦ* (TA) : *i r(e)če kь s(y)nu svojemu isaku* (SSsA) : *potomъ reče sinu svomu izaku / i abramъ reče sinu izaku / i zapoviedie abramъ izaku sinu svomu* (LSsA); *καὶ ἔνεγκε ἡμῖν ἐπὶ τῆς λεκάνης ἕνα νίψωμεν τοῦ ἀνθρώπου τούτου τοῦ ἐπὶ ξένῃς τοῦς πόδας* (TA) : *prinesi oñival'nicu . i oñi gostu semu nozê* (NSsA) : *donesti umivaonicu da umie gostu noge* (LSsA); *τὰ δάκρυα τοῦ ἀρχιστρατηγίου ... ἐγένοντο λίθοι ἀτίμητοι* (TA) : *slъzii arhang(e)lovê stvoriše se*

¹² Grčki TA navodi se prema izdanju Schmidt 1986.

bes'cen'no kamenije (SSsA) : učiniše se suze arhandelove kakono kamenie mnogo cienno (LSsA); ὁ τι ἐὰν ἐσθίῃ ἔσθιε (TA) : č'to jast' avram' b' jažd' i ti (SSsA) : č'o ti postavi da blaguiš' b' iej' b' (LSsA) itd. Grčki predložak SsA nije pronađen.

SSsA pripada srpskoj redakciji raškoga tipa, a predloži su mu bugarskostaroslavenski. Srpska redakcija je najvjerojatnije provedena prema istočnim i jugoistočnim govorima nekadašnjeg istočnohumskeg dijalekta (vidi Богдановић – Милтенова 1987). NSsA pisan je srpskostaroslavenskim jezikom resavske redakcije. Jezik je nešto mlađi od jezika SSsA i ASsA. LSsA pisan je kao i LSpA jekavsko-štokavskim dubrovačkim dijalektom, kojemu su svojstvena i poneka obilježja čakavskoga jezika. Pomlađivanje jezika LSsA u odnosu prema srpskostaroslavenskim tekstovima primjetno je na svim područjima gramatike, od fonologije preko morfologije do sintakse. Unatoč nekim zaostalim staroslavenizmima, leksik je također osjetno pomlađen (vidi Rešetar 1933: 117–296).

9. ZAKLJUČAK

Apokrifni tekstovi o Abrahamu u srednjovjekovnoj slavenskoj književnosti prenošeni su u više različitih redakcija. Osim dvaju samostojnih apokrifa *Abrahamovo otkrivenje* i *Abrahamov zavjet* sačuvan je i o njima neovisan niz pripovijesti o Abrahamu u slavenskoj *Historijskoj Paleji* te ciklus apokrifnih pripovijesti o Abrahamu, koji je sadržan u južnoslavenskim zbornicima mješovitoga sadržaja od 14. do 18. stoljeća i izvorno obuhvaća šest tekstova: 1) *Pripovijest o pravednom Abrahamu*, 2) *Pripovijest o Melkisedeku*, 3) *Pripovijest o tome kako je Sara poučila Abrahama*, 4) *Pripovijest o Abrahamovu gostoljublju*, 5) *Pripovijest o Izaku* i 6) *Pripovijest o Abrahamovoj smrti*.

Postoje dvije verzije slavenskoga ciklusa. U svojoj prvoj verziji slavenski ciklus preveden je s grčkoga na području Bugarskog Carstva vjerojatno u makedonskoj redakciji na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće. Druga verzija ciklusa, koja se od prve razlikuje sadržajno i jezično, nastala je u 14. stoljeću kao prerada prve verzije. Obje su verzije uklopljene u zbornike koji pripadaju različitim tipovima s obzirom na to koju verziju apokrifnih tekstova sadrže.

Grčki predložak slavenskoga ciklusa nije poznat. Između grčke *Historijske Paleje* i prve verzije slavenskoga ciklusa mogao je kao njezin predložak postojati posrednički tekst u kojem je prerađena grčka *Paleja*. No da bi se objasnile razlike između slavenskoga ciklusa i slavenskih prijevoda *Paleje*,

može se pretpostaviti i postojanje nekog ranog grčkog teksta iz kojega su izvedeni kako grčka *Paleja* tako i grčki predložak ciklusa.

U hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti tekstovi slavenskoga apokrifnog ciklusa o Abrahamu očuvani su jedino u dubrovačkom ćirilicom zborniku *Libro od mnozijek razloga*. Taj zbornik pripada prvomu tipu južnoslavenskih zbornika, a sadrži dvije pripovijesti iz ciklusa apokrifnih pripovijesti o Abrahamu: *Pripovijest o pravednom Abrahamu* i *Pripovijest o Abrahamovoj smrti*. Oba teksta pripadaju prvoj verziji ciklusa te potječu od iste slavenske matice kao i ostali tekstovi južnoslavenskih zbornika prvoga tipa.

Među tekstovima grčke *Historijske Paleje* koji se odnose na Abrahama tekst pod naslovom *O Abrahamu* sadrži najviše podudarnih mjesta s *Pripovijesti o pravednom Abrahamu* iz *Libra*. *Pripovijest o Abrahamovoj smrti* iz *Libra* ne zasniva se na grčkom izvorniku *Abrahamova zavjeta*, kao što je to slučaj s hrvatskoglagoljskim tekstovima, niti ima podlogu u nekom od palejskih tekstova. No iako pripadaju drugoj redakciji nego svi dosad poznati grčki predlošci, oba teksta iz *Libra* zasnivaju se na slavenskom prijevodu izvornoga grčkoga teksta.

Kao i ostali tekstovi slavenskoga ciklusa o Abrahamu dvije pripovijesti iz *Libra* pripadaju zasebnoj redakciji apokrifnih tekstova o Abrahamu u odnosu na redakcije kojima pripadaju tekstovi *Abrahamova otkrivenja* i *Abrahamova zavjeta*, s time da je *Pripovijest o pravednom Abrahamu* u svojem prvom dijelu sadržajno povezana s prvim dijelom *Abrahamova otkrivenja*, a u svojem drugom dijelu, koji se zasniva na biblijskoj priči iz dvadesetog poglavlja *Knjige Postanka*, s tekstom *O Abrahamu* iz *Historijske Paleje*. *Pripovijest o Abrahamovoj smrti*, koja nema znatnijega uporišta u Bibliji, u osnovi se sadržajno poklapa sa slavenskim apokrifom *Abrahamov zavjet*, s tom razlikom da *Abrahamovu zavjetu* nedostaje sadržaj samoga početka pripovijesti iz *Libra*.

Apokrifne pripovijesti iz *Libra* tekstološki su podudarne s tekstovima srpske redakcije staroslavenskog jezika iz zbornika prvoga tipa. Među tekstovima te redakcije koji su srodni s tekstom *Pripovijesti o pravednom Abrahamu* ističu se najprije najstariji sačuvani tekst slavenskoga ciklusa iz manastira Savina pokraj Herceg Novog u Crnoj Gori iz 14. stoljeća, a zatim i tekst iz manastira sv. Pavla na Atosu iz 15. stoljeća. Veće razlike primjetne su u tekstu iz *Libra* samo na početku i svršetku teksta. Sve ostale razlike svode se na to da je u tekstu iz *Libra* dodana pokoja riječ ili dio rečenice, te na pogreške u prijepisu.

Tekst *Pripovijesti o Abrahamovoj smrti* iz dubrovačkog zbornika ne pripada istoj redakciji kao i tekstovi *Abrahamova zavjeta*, odnosno njihov je predložak potjecao iz neke druge matice. U okviru podjele svih slavenskih apokrifnih tekstova o Abrahamovoj smrti i viđenju Božjeg suda dušama pet sačuvanih hrvatskoglagoljičnih tekstova *Abrahamova zavjeta* pripada drugoj skupini, a hrvatskoćirilični tekst pripada trećoj skupini, u kojoj se prenosi prva verzija *Pripovijesti o Abrahamovoj smrti*. Kao i prvi tekst o Abrahamu iz *Libra* i on je srodan tekstovima iz dvaju spomenutih srpskostaroslavenskih zbornika raške redakcije iz manastira Savina i iz manastira sv. Pavla na Atosu, no najrodniji je s djelomično očuvanim mlađim srpskostaroslavenskim tekstom resavske redakcije iz *Zbornika o sv. Nikoli*, 16. stoljeće, s kojim se u jednom dijelu podudara od riječi do riječi. Najveće razlike u odnosu na prva dva srpskostaroslavenska teksta vidljive su na početku teksta iz *Libra*, koji jednim dijelom pokazuje sličnost s početkom slavenskih tekstova *Abrahamova zavjeta*, a jednim dijelom s početkom *Pripovijesti o Abrahamovu gostoljublju* iz slavenskoga ciklusa.

Tekstološka usporedba apokrifnih tekstova o Abrahamu u hrvatskoj i srpskoj redakciji potvrđuje da svi ti tekstovi pripadaju istoj južnoslavenskoj redakciji apokrifa i da potječu od iste matice. No u razlici prema svim tekstovima srpske redakcije, koji se međusobno podudaraju, tekstovi hrvatske redakcije sadrže neke dodatne i izmijenjene dijelove koji od njih odstupaju. U razlici prema apokrifnim tekstovima raške i resavske redakcije, koji su pisani srpskostaroslavenskim jezikom, tekstovi hrvatske redakcije iz *Libra* pisani su narodnim jezikom, tj. štokavsko-jekavskim dubrovačkim dijalektom, te su pretrpjeli znatna jezična pomlađivanja u odnosu na srpskostaroslavenske tekstove, zadržavši samo rijetke gramatičke i leksičke staroslavenizme.

IZVORI I NJIHOVE KRATICE

- AA Abrahamovo otkrivenje
 TA Abrahamov zavjet
 SpA Pripovijest o pravednom Abrahamu
 SsA Pripovijest o Abrahamovoj smrti
 PH Historijska Paleja
 SevTA tekst u zborniku iz Sevastjanovljeve zbirke, 13. st., Ruska državna biblioteka, Moskva, sign. II. 41 (M 1467), fol. 1r–6r (nedostaje početak teksta)
 SilvAA *knigy ōtkrovenija avramê*, Silvestrov zbornik, 14. st., Ruski državni arhiv, Moskva, sign. Ms 53
 OxfTA *Čtenie Avrama*, Oxfordski zbornik, 15. st., Bibliotheca Bodleiana, Oxford, sign. Canon. lit. 414, fol. 13c–16a
 SiTA *Čtenie oď Avraama k(a)ko bi vzetъ na nebo*, Sienski zbornik, prva četvrt 17. st., Biblioteca comunale Siena, sign. F. V. 6, fol. 150r–155r
 PetTA tekst iz Petrisova zbornika, 1468., NSK, Zagreb, R 4001, fol. 241r–243r
 TkTA *Čtenie ot bl(a)ž(e)nogo Avrama*, Tkonski zbornik, prva četvrt 16. st., Arhiv HAZU, Zagreb, sign. IV. a. 120, fol. 49v–54r
 BerTA tekst iz Berčićeve zbirke br. 5, 15. st., Državna javna biblioteka, Sankt Peterburg, sign. Bč5, fol. 41v–43v
 LSpA *čtenje ōd abrama*, Libro od mnozijeh razloga, 1520, Arhiv HAZU, sign. IV. a. 24, fol. 37v–39r
 LSsA *ōd smarti abramove*, Libro od mnozijeh razloga, 1520, Arhiv HAZU, sign. IV. a. 24, fol. 39r–41r
 SSpA *sl(o)vo pravêdnago avr(a)ma*, zbornik iz manastira Savina, Crna Gora, 14. st., sign. Ms 29, fol. 13v–15r
 ASpA *slovo pravednago avraama*, zbornik iz manastira sv. Pavla, Atos, 15. st., sign. Ms 109 (rukopis izgubljen)
 BSpA fragment teksta *slovo praved'nago avraama*, zbornik iz Narodne biblioteke Srbije, Beograd, sign. Ms 104, treća četvrtina 14. st., fol. 57r–57v (rukopis izgubljen)
 SSsA *sl(o)vo ō smr(b)ti avramovê*, zbornik iz manastira Savina, Crna Gora, 14. st., sign. Ms 29, fol. 23v–29v
 ASsA *o smr(b)ti avraamovê*, zbornik iz manastira sv. Pavla, Atos, 15. st., sign. Ms 109 (rukopis izgubljen)
 NSsA *slovo ō smr(b)ti avramove*, Zbornik o sv. Nikoli, 16. st., Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, sign. II 66, fol. 136v–137v

LITERATURA

IZDANJA TEKSTOVA O ABRAHAMU IZ *LIBRA OD MNOZIJEH RAZLOGA*

- Jagić, Vatroslav. 1868. Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 9, 83–85, 86–88.
- Libro od mnozijeh razloga: dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520.* 1926. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda I, Spomenici na srpskom jeziku XV, Srpska kraljevska akademija, izdao Milan Rešetar. Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 55–57, 57–59.
- Libro od mnozijeh razloga*, 2020. 2 knjige: 1. Preslik izvornika. 2. Latinički prijepis s komentarima [prir. Mateo Žagar]. Zagreb: Matica hrvatska, 2. 174–177, 177–181.

IZDANJA OSTALIH TEKSTOVA SLAVENSKOG CIKLUSA PRIPOVIJESTI O ABRAHAMU

- Böttrich, Christfried. 2009. Die Geschichte Melchisedeks (*HistMelch*) im slavischen Kulturkreis. *The Old Testament Apocrypha in the Slavonic Tradition* [ur. Lorenzo DiTommaso i Christfried Böttrich] (Texte und Studien zum antiken Judentum 140). Tübingen: Mohr Siebeck, 163–207.
- Франко, Иван. 1896–1910. *Апокрифи і легенди з українських рукописів* 1–5. Львов: Шевченко, 1.80–90; 1.330–333.
- Hasdeu, Bogdan-Petriceicu. 1879–1880. *Cuvente den bătrîni*. Vol. 1. *Limba română vorbită între 1550–1600*. București: Noua Tipografie Națională, 1879. Vol. 2. *Cărțile pororane ale Românilor în Secolul XVI în legatură cu literatură pororana cea nescrișă*. București: Noua Tipografie Națională, 1880: 189–194.
- Јовановић, Томислав. 2020. Варијанта апокрифа о Авраамовој смрти према српском препису XIV века. *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима* 15. Београд: Филолошки факултет Београд, 11–25.
- Лавров, Пётр Алексеевич. 1899. Апокрифические тексты. *Сборник Отделения Русского Языка и Словесности Императорской академии наук*, 67/3, Санкт-Петербург, 70–81.

IZDANJA *ABRAHAMOVA OTKRIVENJA*

- Новицкий, П. П. [ред.]. 1891. Откровение Авраама, *Общество любителей древней письменности* 99.2. Санкт-Петербург: Марков.
- Philonenko-Sayar Belkis i Marc Philonenko. 1981. *L'Apocalypse d'Abraham*, Introduction, texte slave, traduction et notes, *Semitica*, 31, Paris, 36–105.
- Пыпин, Александр Николаевич. 1860–1862. Ложные и отреченные книги славянской и русской старины. *Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко*, Том 3, Санкт-Петербург: Тип. Кулеша, 24–36.

- Порфирьев, Иван Яковлевич. 1877. *Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям соловецкой библиотеки*. Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук 17.1. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 111–130.
- Rubinkiewicz, Ryszard. 1987. *L'Apocalypse d'Abraham en vieux slave. Édition critique du texte, introduction, traduction et commentaire*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 98–256.
- Срезневский, Измаил Иванович. 1861–1863. Книги Откровения Авраама, *Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности*, Том 10. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 648–645.
- Срезневский, Измаил Иванович. 1863. *Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.)*, Том 1. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 247–256.
- Тихонравов, Николай Саввич. 1863. *Памятники отреченной русской литературы*, 2 тома, Санкт-Петербург – Москва: Общественная польза, 1, 32–53, 54–78 [repr. *Slavic Printings and Reprintings*, 184/1–2, Haag – Pariz, 1970.]

IZDANJA HRVATSKOGLAGOLJSKIH TEKSTOVA ABRAHAMOVA ZAVJETA

- Jagić, Vatroslav. 1868. Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, 9, 89–91 (izdanje teksta iz *Petrisova zbornika*).
- Mikecin, Milica. 2013. Hrvatskostaroslavenski prijevod starozavjetnoga apokrifa Δαθήκη Αβραάμ. (*Testamentum Abrahæ*) u *Tkonskom zborniku. Zadarski filološki dani IV* [ur. Rašela Božić i Slavomir Sambunjak]. Zadar: Sveučilište u Zadru. 257–284 (izdanje teksta iz *Tkonskoga zbornika*, popravljeno u odnosu na izdanje Sambunjak 2001).
- Mladineo, Nikola. 2015. La versione croata glagolitica del *Testamento di Abramo* (1): stato della ricerca e pubblicazione dei manoscritti inediti. *Slovo*, 65, 47–56 (izdanje teksta iz *Oxfordskoga zbornika* i teksta iz *Berčićeve zbirke br. 5*).
- Mladineo, Nikola. 2016. La versione croata glagolitica del *Testamento di Abramo* (2): studio sinottico dei mss e confronto con il testo greco. *Slovo*, 66, 3–12, 17–29 (ponovni otisak izdanja teksta iz *Oxfordskoga zbornika* i teksta iz *Berčićeve zbirke br. 5*; tekst iz *Sienskoga zbornika* preuzet iz Nazor 1990: 57–63, tekst iz *Petrisova zbornika* preuzet iz Jagić 1868: 89–91, tekst iz *Tkonskoga zbornika* preuzet iz Sambunjak 2001: 98–102).
- Nazor, Anica. 1990. Još jedan glagoljski tekst apokrifa o Abrahamovoj smrti. *Filologia e letteratura nei paesi Slavi. Studi in onore di Sante Graciotti* [ur. G. Bercoff-Brogi i sur.]. Roma: Canicci, 55–63 (izdanje teksta iz *Sienskoga zbornika*).
- Sambunjak, Slavomir. 2001. *Tkonski zbornik: hrvatskoglagojski tekstovi iz 16. stoljeća*. Tkon: Općina Tkon, 98–102 (izdanje teksta iz *Tkonskoga zbornika*).

IZDANJA OSTALIH SLAVENSKIH TEKSTOVA ABRAHAMOVA ZAVJETA

- Јовановић, Томислав. 2016. Апокриф о Авраамовој смрти према српском препису из 1618. године. *Vis et sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova. Нови извори, интерпретацији и подходи в медиевистиката* [ред. Аделина Ангушева-Тиханова]. Софија: Боян Пенев – Институт за литература, 149–164.
- Лалева, Татјана. 2004. *Севастияновият сборник в българската ръкописна традиција*. Софија: Полис.
- Polívka, Georg. 1896. Die apokryphische Erzählung vom Tode Abrahams. *Archiv für slavische Philologie*, 18, 112–125.
- Тихонравов, Николай Саввич. 1863. *Памятники отреченной русской литературы*, 2 тома. Санкт-Петербург – Москва: Обществена полза, 1.79–90 [repr. *Slavic Printings and Reprintings*, 184/1–2, Haag – Paris, 1970.]
- Тихонравов, Николай Саввич. 1894. *Апокрифически сказания*, Сборник Отделения русскогo языка и словесности Императорскогo академии наук 58. 4. Санкт-Петербург: Типография Императорскогo академии наук, 1–14.

IZDANJA GRČKIH TEKSTOVA APOKRIFA O ABRAHAMU

- Schmidt, Francois. 1986. *Le Testament grec d'Abraham: Introduction, édition critique des deux recensions grecques, traduction, Texte zum antiken Judentum 11*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Vassiliev, Athanasius. 1893. *Anecdota graeco-byzantina I*. Mosquae: Sumptibus et typis Universitatis Caesareae.

OSTALA LITERATURA

- Allison, Dale Clifford. 2003. *Testament of Abraham. Commentaries on Early Jewish Literature*. Berlin – New York: De Gruyter.
- Бадаланова, Флорентина; Милтенова, Анисава. 1996. Апокрифният цикл за Авраам във фолклора и в средновековните балкански литератури. *Етнографски проблеми на народната духовна култура*, 4, 203–251.
- BHG *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. 1969. [ed. François Halkin]. Bruxelles: Société des Bollandistes.
- Богдановић, Димитрије и Анисава Милтенова. 1987. Апокрифният сборник от манастира Савина XIV в. във сравнение с други подобни јужнославјански ръкописи. *Археографски прилози*, 9, 7–30.
- Box, George Herbert. 1919. *The Apocalypse of Abraham, with a Translation from the Slavonic Text and Notes*. New York: The Macmillan Company.
- CAVT *Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti*. 1998. [ed. Jean-Claude Haelewyck]. Turnhout: Brepols.
- Истрин, Василий Михайлович. 1896. Отчет командированного за границу приват-доцента Московского университета Василия Истрина за вторую половину 1894 года, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 305, 1–86.

- Яцимирский, Александр Иванович. 1921. *Библиографический обзор апокрифовъ въ южнославянской и русской письменности* (Списки памятниковъ), Выпускъ I. Апокрифы ветхозавѣтные. Петроградъ.
- Kulik, Alexander. 2004. *Retroverting Slavonic Pseudepigrapha: Toward the Original of the Apocalypse of Abraham*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Милтенова, Анисава. 1992. *Апокрифи за Авраам*, Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София: Петър Берон.
- Miltenova, Anissava. 2006. The Apocryphal Series about Abraham. *Studia Caroliensia: Papers in Linguistics and Folklore in Honor of Charles E. Gribble* [ur. R. A. Rothstein, E. Scatton i C. E. Townsend]. Bloomington, Ind.: Slavica, 189–208.
- Miltenova, Anissava. 2018. *South Slavonic Apocryphal Collecitons*. Sofia: Bojan Penev.
- Mošin, Vladimir. 1952. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije I*. Zagreb: JAZU.
- Начов, Никола Анастасов. 1892. Тиквешки рукопись или сборник от апокрифни сказания, легенди, повести и пр. *Сборник за народни умотворения, наука, и книжнина*, 8, 406–410.
- Орлов, Андрей Александрович. 2020. *Ветхозаветные псевдоэпиграфы в славянской традиции*. Москва: Институт св. Фомы.
- Попов, Андрей Николаевич. 1881. *Книга бытия небеси и земли (Палея историческая)*. С приложением Сокращенной палеи русской редакции, Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете 1. Москва.
- Reinhart, Johannes. 2007. Die älteste Bezeugung der Historischen Paläa in slavischer Übersetzung (Cod. Slav. Vindob. 158). *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 73, 45–75.
- ROBLL *Repertorium of Old Bulgarian Literature and Letters* [ur. David J. Birnbaum, Andrej Bojadžiev, Anisava Miltenova i Diljana Radoslavova]. <http://repertorium.obdurodon.org> (pristupljeno 22. ožujka 2021.).
- Rešetar, Milan. 1933. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. Posebna izdanja Srpske kraljevske akademije, Filozofski i filološki spisi, knjiga 24. Beograd: Zadužbina Ljubomira Radivojevića.
- Рождественская, Милена Всеволодовна. 1987. *Апокрифы о Аврааме*, Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. I, АН СССР, Институт Русской литературы (Пушкинский дом). Ленинград: Наука.
- Rubinkiewicz, Ryszard. 1983. Apocalypse of Abraham. *The Old Testament Pseudepigrapha* 1, [ur. James Hamilton Charlesworth]. Garden City, NY: Doubleday, 681–705.
- Sanders, Ed Parish. 1983. Testament of Abraham. *The Old Testament Pseudepigrapha* 1 [ur. James Hamilton Charlesworth]. Garden City, NY: Doubleday, 871–902.
- Skowronek, Małgorzata. 2008. Pseudokanoniczny cykl o patriarsze Abrahamie (w kontekście słowiańskich kodeksów o treści mieszanej). *Południowosłowiańskie zeszyty naukowe: Język – Literatura – Kultura*, 5, 153–166.
- Skowronek, Małgorzata [ur.]. 2016. *Palaea Historica: The Second Slavic Translation. Commentary and Text*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Соколов, Матвей Иванович. 1888. *Материалы и заметки по старинной славянской литературе I*. Москва: Университетская типография, 72–211.
- Сперанский, Михаил Несторович. 1960. *Из истории русско-славянских литературных связей: сборник статей*. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство.
- Turdeanu, Émile. 1972. L'Apocalypse d'Abraham en slave. *Journal for the Study of Judaism*, 3, 153–180.
- Turdeanu, Émile. 1981. *Apocryphes slaves et roumains de l'ancien testament*. Leiden: Brill.
- Васильев, Љупка, Душица Грбић и Катица Шкорић. 2006. *Тирлске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књига XI: *Зборници*. Нови Сад: Матица српска, 75–82.
- Wittkowsky, Vadim i Maria Vitkovskaya. 2018. Neither Pseudo-Athanasius nor Palaea: Historia de Melchisedech as a Part of the Slavonic Abraham's Cycle. *Scrinium*, 14, 351–368.

SUMMARY

АПОКРИФАЛ ТЕКСТОВИ АБРАХАМУ У *LIBRO OD MNOZIJEH RAZLOGA*

Besides the two major apocrypha about Abraham – *Apocalypse of Abraham* (*Apocalypsis Abrahae*) and *Testament of Abraham* (*Testamentum Abrahae*) – the Slavonic medieval literature also preserves a cycle of apocryphal stories about Abraham, which originally contains six texts: 1. *Story about Righteous Abraham*, 2. *Story about Melchizedek*, 3. *Story about how Sarah Instructed Abraham*, 4. *Story about Abraham's Hospitality*, 5. *Story about Isaac*, and 6. *Story about Abraham's Death*. The Dubrovnik Cyrillic miscellany written in the Croatian redaction of the Old-Church Slavonic, *Libro od mnozijeh razloga* (1520), contains two stories from that cycle. The first text, entitled *čtenje ōd abrama*, relates the *story of a righteous Abraham* who rejects idolatry, while the second text, entitled *ōd smarti abramove*, contains the *story about Abraham's death*, describing Abraham's vision of God's judgment of souls. A textual comparison of the *Story about Righteous Abraham* from *Libro* with the oldest preserved Slavonic text of the apocryphon *Apocalypse of Abraham* – a Russian-Old Slavonic text from *Sylvester's Miscellany* (14th century), as well as comparisons of the *Story about Abraham's Death* from *Libro* with the oldest preserved Slavonic text of the apocryphon *Testament of Abraham* – a Bulgarian-Old Slavonic text from the *Sevastyanov's Collection* (13th century), and with Croatian Glagolitic texts of the apocryphon *Testament of Abraham* from the *Oxford Miscellany* (15th century), *Petris Miscellany* (1468), *Siena Miscellany* (16th century), *Tkon Miscellany* (16th century) and *Berčić Collection* no. 5 (15th century), show that the texts of the Slavonic cycle of apocryphal stories from *Libro* do not belong to the same redaction. Based on a comparison with the Serbian-Old Slavonic texts written in

the orthography of the Raška and Resava schools – especially with the corresponding texts in the miscellany from the Savina monastery (14th century), in the miscellany from the monastery of St. Paul on Athos (15th century) and in the *Miscellany of St. Nicholas* (16th century) – it has been established that the Cyrillic texts of the cycle of apocryphal stories about Abraham in the Croatian and Serbian redactions belong to the same manuscript tradition and that they originate from a common source. Furthermore, the textual differences between these two redactions have been identified and explained.

Keywords: Old Testament apocrypha, *Story about Righteous Abraham*, *Story about Abraham's Death*, Slavonic cycle of apocryphal stories about Abraham, *Testament of Abraham*, *Apocalypse of Abraham*, *Libro od mnozijek razloga*, comparative textual analysis, medieval South Slavonic miscellanies of mixed content

Rad je otvorenog pristupa i može se distribuirati sukladno s međunarodnom javnom licencom CC BY-NC-ND 4.0 HR.

This paper is open access and may be further distributed in accordance with the provisions of the CC BY-NC-ND 4.0 HR.

Izvorni znanstveni rad
DOI: 10.17234/Croatica.65.4
UDK: 821.163.42.09-3''15''
811.163.42:801.7
Primljen: 2. VI. 2020.
Prihvaćen: 7. XI. 2020.

SKAZANIJE I PRIPOVIDJENIJE OD SUDA VELIKOGA (LIBRO OD MNOZIJEH RAZLOGA 49-56)

Lejla Nakaš

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

lejla.nakas@ff.unsa.ba

U radu se istražuju tekstualne podudarnosti eshatološke pripovijesti iz *Libra od mnozi-jeh razloga* s primjerkom srodnog teksta iz *Plovdivskog zbornika* 116(54) *Čudesa jako hote priti na zemlju ka sudnjemu dnevi* 101a–108b Oba su zbornika iz istog vremena, oba pisana ćirilicom, ali prvi potječe iz katoličkog, a drugi iz pravoslavnog ambijenta. Po svojoj kompoziciji ovi tekstovi otkrivaju bliskost sa spjevom *El giudicio generale* koji je 1537. godine izdao Francesco Benvenuto, ali koji ima stariju tradiciju nego što su njegove najstarije sačuvane tiskane verzije. Događaji posljednjeg vremena u sva tri teksta prikazuju se kroz petnaest dana, a već od prvog dana *Libro od mnozijeh razloga* i *Plovdivski zbornik* pokazuju tekstualna preklapanja [*kako jedan mir sazidan 52b : jako mir zidan 101b*]. Otkriće ovih podudarnosti ima prvorazredan značaj za razumijevanje ambijenta u kojem je pisan *Plovdivski zbornik* jer bi to bila druga potvrda za mogućnost da su u ovaj zbornik ušli tekstovi koji su tradirani u zaleđu Dubrovnika. Naime u dosadašnjem istraživanju *Plovdivskog zbornika* istaknuto je kako dio hronografa čiji se sadržaj odnosi na zidanje Dubrovnika govori za tu mogućnost [120a: od Adama ljeta 620 poče se graditi Dubrovnik od Cavtata].

Ključne riječi: apokrifna književnost, Sud veliki Gospodinov, Petnaest znakova Sudnjega dana, Vinodolski zbornik, Plovdivski zbornik

I.

Tekstualne podudarnosti eshatološke pripovijesti iz *Libra od mnozijek razloga* na listovima 49a–56b s primjerkom srodnog teksta iz *Plovdivskog zbornika* 116(54) *Čudesa jako hote priti na zemlju ka sudnjemu dnevi* na listovima 101a–108b povod su za konstataciju da tekst tog odlomka *Plovdivskog zbornika* predstavlja dio tradicije legende o *Petnaest znakova Sudnjeg dana*, veoma raširene na području zapadnog kršćanstva.¹ Najstariji latinski primjerci zalaze u 12. stoljeće, kao npr. tekst *De signis quindecim dierum ante iudicium*.²

Iako su oba zbornika iz približno istog vremena, i oba pisana ćirilicom, prvi potječe iz katoličkog, a drugi iz pravoslavnog ambijenta. Podatak ima prvorazredan značaj za razumijevanje mjesta na kojem je pisan *Plovdivski zbornik* jer bi to bila druga potvrda za mogućnost da su u ovaj zbornik ušli tekstovi koji su tradirani u zaleđu Dubrovnika. Naime u dosadašnjem istraživanju *Plovdivskog zbornika* istaknuto je kako dio hronografa čiji se sadržaj odnosi na zidanje Dubrovnika govori za tu mogućnost [120a: *od Adama ljeta 620. poče se graditi Dubrovnik od Cavtata*].³

Zbornik plovdivske Biblioteke „Ivan Vazov”, s kataloškom oznakom *Bosnensko sborniče* 116(54), čuven je po apokrifu Početije svijeta koji je već bio predmetom analize istraživača, te je i cijeli zbornik, prema tom odlomku sadržaja, određivan kao apokrifni. Njegov je puni sastav pak poznat tek odnedavno. Na osnovi znatnijeg dijela sadržaja zbornika razvidno je da je rukopis priređen za pravoslavnu sredinu.⁴ Na samom početku nalazi se

¹ U vrijeme priređivanja izdanja teksta *Plovdivskog zbornika* ova mi legenda nije bila poznata. Pretraga najvažnijih izdanja srednjovjekovne apokrifne književnosti, Vasileva (*Anecdota graeco-byzantina*), Tihonravova (*Pamjatniki otrečennoj literatury*), Kostomarova (*Pamjatniki starinnoj ruskoj literatury*), Pypina (*Lož'nie i otrečenyje knigi ruskoj stariny*) i drugih, vodila je zaključku da je ova pripovijest nepoznata bizantskoj književnosti. Na skupu posvećenom *Libru*, održanom u Zagrebu 2020. godine, kolega Josip Vučković me upozorio na Heistova istraživanja zasnovana na 96 svjedočanstava teksta o *Petnaest znakova Sudnjeg dana* sačuvanih na raznim europskim jezicima, kao i na Hawkov članak u kojem se navodi podatak da je dosad identificirano blizu 500 svjedočanstava, ali ne isključivo srednjovjekovnih.

² Petrus Comestor, *Historia scholastica*, PL 198, col. 1611.

³ Takva bilješka sačuvana je i u hronografu na listu ispred početka mlađeg primjerka Gajeve Aleksandride (1659): *Na 626. godiča Isusova porojaia poče se graditi Dubrovnik na Captatu* (Kosić 2018: 138). Za *Plovdivski je zbornik* na osnovu ortografije i paleografskih karakteristika, te na osnovu bilješki u hronografu, kao mjesto pisanja pretpostavljeno područje između Novog i Dubrovnika (Nakaš 2016: 323)

⁴ Prije svega kalendar koji sadrži svece što se izravno povezuju sa srpskom pravoslavnom tradicijom, praznične dane kao što su: 14. 1. Sveti Sava, 9. 5. Sveti Nikola [Ljetni], te općenito

kalendar posvećenih dana, a najobimniji dio rukopisa, koji opseže gotovo polovinu zbornika, jesu psalmi i molitve. Zatim slijede Gromovnik, legenda Početije svijeta, eshatološka pripovijest koja opisuje 16 dana pred drugi Kristov dolazak, devetodijelna kantika Blagoroditeljnici Djevi, hronograf od vremena Davida pa do 1539. godine, Skazanije o danima koji su zli, jedan tekst iz Fiziologa – Skazanije o zmiji i na kraju apokrifna Epistola za Svetu nedjelju. Na osnovi vrste pisarskih grešaka da se zaključiti kako kompilator nije bio posve upućen u kulturološki bitne elemente za sredinu za koju sastavlja svoju knjigu. Jedna je od zagonetnih omaški njegovo bilježenje imena cara Uroša kao Juroš, a tome treba dodati i individualna varijantna čitanja koje je napravio u psalmima.

Druga enigma, koja se tiče predložaka kojima je pisar raspolagao za apokrifni dio knjige, sastoji se u tome da su oni ili nepoznati istočnoj tradiciji (eshatološka pripovijest) ili pokazuju daleku vezu sa sasvim izuzetnim primjercima apokrifa kao Interrogatio Iohannis (Početije svijeta) ili predstavljaju mnogo starije recenzije teksta nego što bi se moglo očekivati za 16. stoljeće (Skazanije gromovnika).⁵ U vezi s ovim posljednjim odlomkom rukopisa treba podcrtati da je to još jedno mjesto po kojem se *Plovdovski zbornik* slaže sa sadržajem *Libra od mnozijek razloga*, ali ta tekstualna podudarnost između gromovnika nije toliko upadljiva (s obzirom na frekventnost ovakvih tekstova u sličnim zbornicima), koliko je bitna tekstualna paralela eshatološke pripovijesti *Zbornika* i *Libra*. Izbor tog teksta, koji koliko je do danas poznato nije imao bizantski predložak, pokazuje da se pisar nalazio na razmeđu tradicija te da u svoju knjigu posuđuje sadržaje koje je ondje imao priliku upoznati.

II.

Dok *Skazanije* iz *Libra* otkriva potpunu tekstualnu podudarnost sa spjevom *El giudicio generale*, kojega je 1537. godine izdao Francesco Benvenuto,⁶

s istočnom tradicijom: 24. 2. Obretenije, 25. 5. Treće obretenije, 31. 8. Položenije časne rize i pojasa Presvete Bogorodice. Druga svjedočanstva koja potvrđuju da je zbornik pisan u pravoslavnom miljeu jesu njegov hronograf (bilježi Stefana Nemanju, Uroša i despota Lazara), sadržaj molitvenog dijela i, naročito, Nicejsko-carigradski simbol vjere (dio o Duhu Svetom).

⁵ Usp. Nakaš 2016: 326–327.

⁶ U svom prikazu Rešetarova izdanja *Libra*, A. Cronia (1934: 209) prvi je zapazio podudarnost teksta *Skazanija* i *pripovijedjenija od Suda velikoga* u *Libru s El giudicio generale*, za koji spominje jedan primjerak tiskanog izdanja u Marciani u Veneciji, ocjenjujući da je, koliko se tiče *Skazanija*, riječ o izravnom prijevodu toga teksta. Sada je teško utvrditi je li Cronia mislio

ali koji ima stariju tradiciju nego što su njegove najstarije sačuvane tiskane verzije,⁷ *Čudesa iz Plovdivskog zbornika* (kasnije u tekstu *Plovd.*) pokazuju brojne značajne paralele sa starijim hrvatskoglagoljskim varijantama u zbornicima iz 15. stoljeća – *Zborniku duhovnog štiva IVa* (kasnije u tekstu *Zb. IVa*) 48,⁸ *Berčićevo*⁹ (kasnije u tekstu *Berč.*) i, naročito, *Vinodolskom*¹⁰ (kasnije u tekstu *Vinod.*). Odnos pak između teksta iz *Libra* i tiskanog *El giudicia* F. Benvenuta nije i ne može biti izravan, najprije zato što je *Libro* stariji, a zatim i zbog toga što je u početku njegova teksta pokazatelj da je tradiran iz grane čija su svjedočanstva iz 12. stoljeća. Riječ je o podatku iz uvoda u kojem je ova legenda pripisana sv. Jeronimu (PL 198, kol. 1611), a tako je i u *Libru* i u *Zborniku duhovnog štiva IVa* 48.¹¹ Za razliku od toga *Giudicio* ne sadrži podatak o autorstvu legende. Zanimljivo je da u *Plovd.* na tom mjestu dolazi referenca na Viđenje proroka Danila (*toi obliči Danilь prorokъ*), jer je za sredinu kojoj je zbornik namijenjen ta verzija priče o kraju svijeta svakako bila poznatija.

Događaji posljednjeg vremena u legendi se tradicionalno prikazuju kroz petnaest dana, dok *Vinod.* i *Plovd.* imaju zajedničko kompozicijsko odstupanje po tome što je njihov tekst podijeljen u 16 dana. Međutim u opisu događaja prvog dana verzije iz *Libra od mnogijeh razloga* i *Plovd.* pokazuju tekstualnu paralelu koja ili izostaje u hrvatskoglagoljskim zbornicima [*kako jedanь mirь sazidanь* 52b : *jako mirь zidanь* 101b], ili je naveden slavenski ekvivalent riječi *mir* – *zid* (*Vinod.*) Ovaj romanizam u *Plovd.* upućuje na zapadno porijeklo predložka za ovaj odlomak sadržaja zbornika.

na primjerak teksta Francesca Benvenuta ili je, ipak, računao na neki talijanski tekst koji bi bio stariji od *Libra*.

⁷ Izbor istovrsnih, ali uglavnom nešto mlađih tekstova Nacionalne biblioteke u Firenci dostupan je na stranici ICCU [Istituto centrale per il catalogo unico delle biblioteche italiane] http://edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu_ext.dll?fn=44&i=75159&fz=1.

⁸ O sadržaju *Zbornika duhovnog štiva IVa* 48 v. u Štefanić (1970: 23–28).

⁹ Najvažnije podatke o Berčićevo zborniku donosi Galić (2018: 99–169).

¹⁰ U skorije vrijeme o ovoj legendi u hrvatskoglagoljskoj književnosti pisao je Josip Vučković (2019: 317–340). Tekst iz *Vinodolskog zbornika* koji sam koristila u ovom radu Vučkovićevo je transkripcija koju mi je, zajedno s nekoliko latinskih paralela, ustupio na Marulićevim danima 24. 10. 2020. Na tome sam mu veoma zahvalna.

¹¹ Pripisivanje legende sv. Jeronimu navodi se u djelu *Historia scolastica* Petra Comestora. Između *Libra* i *Zbornika duhovnoga štiva* (sign. IV a 48) postoji više sadržajnih sličnosti, tj. verzija istih ili sličnih tekstova (usp. Štefanić 1970: 23–28).

U *Plovd.* nedostaju listovi na kojima je bio početak i kraj teksta *Skazanija*. Sveščice rukopisa bile su kvinioni, kako se vidi po sačuvanim oznakama: kraj 8. kviniona označen je na l. 62b, kraj 9. na 72b, kraj 10. na 82b, kraj 15. na 118b. Proračun pokazuje da je u dijelu rukopisa u kojem se nalazi *Skazanije* izgubljeno 14 listova, ali nije moguće odrediti koliko listova nedostaje na početku i na kraju ove legende. Može se samo reći da su izgubljeni listovi bili sastavni dio 12, 13, 14. i 15. kviniona.

Skazaniju o posljednjim događajima pred drugi Kristov dolazak poslužili su kao osnovica teksta citati iz Evanđelja, mjesta na kojima sam Isus otkriva „znamenja svojega prišastvija”. Struktura teksta u *Plovd.* obogaćena je stalnim ponavljanjem rečenice: *kako kaže Sin Božiji u svetom Evanđelju* (105a, 107a, 101b). Za neke od tih citata postoje paralele u kanonskom tekstu Novog zavjeta, jedan je dio njih podudaran s apokrifnom Ivanovom apokalipsom, a nesumnjivo su na glavni dio teksta utjecala sva mjesta iz Svetog pisma koja opisuju posljednja vremena.¹²

Među događajima prvoga dana proročanstva su iz Evanđelja po Luki 21,25–26, Mt. 24,40–41; Lk. 17,34–36. U ovom odlomku *Plovd.* se podudara sa *Zb.* IVa 48, *Berč.* i *Vinod.* jer svi oni navode mjeru do koje će se more podići (16 sežanja, odnosno 15 lakata). S druge strane, *Plovd.* se slaže s *Librom* i *Vinod.* kada opisuje more kao zid.

U događajima drugoga dana *Plovd.* se slaže s *Berč.* v' bez'nu i *Vinod.* *въ bezdnъ*, dok *Libro* i *Zb.* IVa 48 tu imaju *nizdolie*, odnosno *nizinu*. Također završna klauza u *Plovd.* – *teško će tada biti očima gledati* – slaže se s *Vinod.* i *Berč.* – *da teško bude viděti očima*.

Treći dan inspiriran je stihom Lk. 21,25, a tekstovi *Libra* i *Giudicia*, kao i hrvatskoglagojski tekstovi i *Plovd.*, predstavljaju iznenadni i zastrašujući morski šum (ἤχος) kao riku morskog živog svijeta. U tekstualnom pogledu *Plovd.* se najbolje slaže sa *Berč.* i *Vinod.* – *ere su ostale na suhu; Plovd.: začь hote os'tati na susê bez' mora; Berč., Vinod.* Značajno je da *Vinod.* i *Plovd.* imaju istu leksemu *zuckъ*, odnosno *zuku*, dok *Berč.* tu ima *rukъ*, a *Zb.* IVa 48 *krič*.

Četvrtoga dana hrvatskoglagojski zbornici pripovijedaju o krvavoj rosi koja će pasti na sve bilje, dok *Libro* i *Giudicio* na peti dan govore o

¹² Usp. i: *toi oblič Danil prorok* 101a, *kako se piše u Svetom pismu* 101a, *kako piše Sveto pismo* 103a, *kako kaže Sveto pismo* 107b, *kako svedoči Sveto pismo* 108a, *kako svedoči Sveti Petar* 105b. Petar je u *Plovd.* nazvan vrhovnim anđelom vjerojatno pod pritiskom konteksta stiha Dj. 12,15, inače *Skazanije* ovdje referira na Petrova proročanstva pred Sudnji dan u 2. Petr. 3.

tom da će se bilje znojiti krvavim znojem. *Plovd.* se po sadržaju slaže s hrvatskologoljskim tekstovima, ali taj događaj stavlja u sedmi dan.

Petoga dana hrvatskologoljski zbornici najavljuju žalosni glas svih životinja, dok *Plovd.* i *Libro* govore o žalobnom zvuku ptica, s tim što *Plovd.* opet ima isti leksički izbor kao *Vinod.* – *satvoriti će zuku*, odnosno *zuck ote s'tvoriti*, za razliku od *Berč. vapai* i *IVa48 rut'e*. Poseban odjeljak za žalost ptica imaju Zb. *IVa 48, Berč.* i *Vinod.* na 6. dan. Žalost svih životinja *Plovd.* stavlja na četvrti dan, a u *Libru* i *Giudiziu* taj je odlomak pripojen događajima jedanaestoga dana.

Šestoga dana *Libro* i *Giudicio* govore o rušenju i o ognjenom dimu, dok *Plovd.* samo govori o tami, gustim oblacima magle i pomrčini. Hrvatskologoljski rukopisi, kako je već rečeno, na ovaj dan govore vapaju ptica.

Sedmoga dana u hrvatskologoljskim zbornicima govori se o potresu, i ponovo, na deveti dan, o rušenju uzrokovanom potresom, dok u *Libru* i *Giudiciu* potres pada na osmi dan, a u *Plovd.* na deveti. Značajno podudaranje između hrvatskologoljskih zbornika i *Plovd.* tiče se ovaj put izbora riječi – *rukotvorenje*, koja je sigurno iz slavenskog prijevoda Evanđelja. Cijeli je pasus kontekstualno vezan za stihove Mk. 13,2 i Mk. 14,58, ali i za Dj. 17,24 upravo zbog prisutnosti riječi *rukotvorenje*.

Osmoga dana hrvatskologoljski rukopisi i *Plovd.* najavljuju da će svi ljudi postati nijemi, a slažu se i u izboru formulacija: *hoditi će niemi Plovd.*, *kako nêmi ote hoditi Vinod.*, dok *Libro* i *Giudicio* govore o tom događaju na deseti dan nadovezujući se na tekst prethodnog dana u kojem su objavili da su ljudi pošli u spilje, a sada su, nakon izlaska, postali nijemi i neosjetljivi.

Kako je već spomenuto na deveti dan hrvatskologoljski rukopisi nastavljaju s pričom o velikom rušenju, koje je u *Plovd.* povezano s velikim potresom o kojem ovi zbornici govore sedmog, a *Plovd.* samo devetoga dana. O ravnanju zemlje na deveti dan govore *Libro* i *Giudicio*, na kraju pasusa oni najavljuju odlazak ljudi u spilje. Odlazak ljudi u pećine bilježi *Plovd.* na deseti dan, jače se oslanjajući na stihove Evanđelja nego svi ostali analizirani tekstovi, posebno na puni citat stiha Lk. 23,30.

Desetoga dana hrvatskologoljski zbornici govore o ravnanju zemlje, dok su *Libro* i *Giudicio* taj događaj već opisali devetog dana, a *Plovd.* nema takvog sadržaja.

Na jedanaesti dan u hrvatskologoljskim zbornicima i u *Plovd.* najavljuje se smrt svih ljudi, dok u *Libru* i *Giudiciu* taj događaj pada na 13. dan.

Dvanaestoga dana hrvatskologoljski tekstovi, kao i *Libro* i *Giudicio* govore o ustajanju čovječjih kosti iz grobova. *Libro* i *Giudicio* imaju širu

verziju teksta koja je nadahnuta stihovima Ezekielia 37,1–14. U *Plovd.* nema paralele ovom odlomku sadržaja, jedino je na samom kraju teksta spomenuto ustajanje mrtvih na Sud, ali bez sličnosti s ovim opisom dvanaestoga dana u drugim analiziranim tekstovima.

Trinaestoga dana tekstovi hrvatskoglagoljskih zbornika opsuju uzimanje nebeskih sila, znakove u suncu, mjesecu i zvijezdama. Tekst *Plovd.* s njima se gotovo sasvim slaže u formulacijama (*tamne trake pustiti*), ali je sadržaj prikazan u okviru desetog dana. Odjeljak je inspiriran stihovima Mt. 24,29; Mk. 13,25, a u *Plovd.* i stihom 2Petr. 3,10. U *Libru* i *Giudiciu* taj je događaj nešto drukčije predstavljen, uneseni su subjektivni žalosni tonovi pisara, a sve se odvija na dvanaesti dan. S druge strane događaj trinaestog dana, koji bilježi *Plovd.* – podizanje velikog vjetera – ne nalazi se u ostalim ovdje analiziranim tekstovima. Ovaj sadržaj u *Plovd.* možda stoji u vezi s apokrifnom Apokalipsom Ivana Bogoslova.¹³

Četrnaestoga dana zemlja će izgorjeti, navodi se u hrvatskoglagoljskim zbornicima, u *Libru* i u *Giudiciu*, kao i u *Plovd.*, samo je u tom zborniku ovaj događaj stavljen na dvanaesti dan.¹⁴

Pojavljivanje nove i bijele zemlje događaj je petnaestoga dana u *Libru* i *Giudiciu*, dok u *Plovd.* ovaj odjeljak, koji je inspiriran stihom Apokalipse 21,1, stoji u četrnaestom danu. Hrvatskoglagoljski zbornici za ovaj dan samo kažu da tada ima biti Sud, a među njima jedino *Vinod.* govori o novoj zemlji, i to u 16. danu. Šesnaesti dan je u *Plovd.* opisan u skladu sa stihom Mt. 26,64. Dolazak Krista opisan je puno šire u *Libru* i *Giudiciu*, uz isticanje simbola stradanja i slave.

III.

Usporedba pokazuje da je tekst iz *Libra* u slabijoj vezi s tradicionalnim hrvatskoglagoljskim tekstom nego tekst iz *Plovd.* Međutim zapažena su nje-gova pojedinačna odstupanja od talijanskog teksta. Takav je slučaj s jednim

¹³ *Togda otvrznut se 4 dveri v̄stoč'ni, nizydut(b) 4 vetri velici i razv̄juty v̄ se gr̄ehy ot(b) zemlje (Beljakovski zbornik, f. 143a r.17 i d.)*

¹⁴ Ovaj odlomak teksta *Skazaniya* vjerovatno je nadahnut Apokalipsom Ivana Bogoslova: *Togda poš'lu agg(e)li moe izažegut(b) v̄su zemlju i izgorit(b) zem'lja gl̄boče ostm̄ tysuč(b) l̄k'ti, is̄goret(b) h̄l̄mi i gori velikye i kamenie budet(b) jako prah(b), i s̄gorit(b) v̄sa dvižuča se po zemli i v̄se p'ticē parečia po v̄zduhu i ne budet(b) ničeož(e) na licē v̄se zemlje dvižuča se (Beljakovski zbornik, f.143a).*

izrazom u prvom danu – *kako jedan mir sazidan*, kojeg nema u *Giudiciu*, a ima u *Plovd.* i također u varijanti sa slavenskom riječi *zid*, u *Vinod*. Ovo može biti potvrda da je pisaru *Libra* bila poznata hrvatska verzija teksta i da je odatle u svoj tekst unio ovaj izraz. Jedno drugo neslaganje između *Libra* i *Giudicia* ukazuje na prevodilačku pogrešku, koja zaista može značiti da se radi o prijevodu s talijanskog. U dvanaestom danu tekst se oslanja na stih Djela 2,20, ali to pisar *Libra* ne prepoznaje i vjerojatno zamjenjuje riječi *la Luna* i *l'anima*:¹⁵ *duša će biti učinena na priliku od karvi (Libro) : la Luna fuedra tucta di fangue (Giudicio)*.

U ocjeni koliko se pisar *Libra* udaljio od talijanskog predloška i kakve su njegove prevoditeljske finese, čini se da je sasvim utemeljena konstatacija S. Damjanovića (2020) kako se za Sud veliki Gospodinov ne može reći da je preveden bez pomoći starijih prijevoda, te da bi se moglo „uspješno dokazivati da je dubrovačkom prevoditelju od pomoći bila jedna glagoljično-čakavska prerada starijega crkvenoslavenskog ćiriličnoga teksta”.

Međutim ni stariji crkvenoslavenski ni bizantski tekst ove legende dosad nisu pronađeni, a osnovica teksta iz *Plovd.*, koji bi u ovom trenutku bio jedini putokaz k istočnoj tradiciji *Skazanija*, ima zapravo romansko porijeklo.¹⁶ Izgleda čak da je kod uređivanja teksta pisar u *Plovd.* umetnuo izraze koji upućuju na svetopisamske citate na svakom mjestu legende koje je sam mogao identificirati kao biblijsko mjesto. Tako inventivan postupak moguće je očekivati samo u slučajevima kada je pisaru nepoznata tradicija prepisivanog teksta, pa je ovakvim referencama želi približiti i sebi i onima kojima je zbornik namijenjen.

S obzirom na sve analizirane karakteristike na uzorku nekoliko slavenskih tekstova može se zaključiti da je postojala glagoljično-čakavska prerada koja je bila romanskoga izvora (talijanskog ili latinskog). Ona je vjerojatno prvobitno bila tekstualno bogatija, ali su njene varijante u hrvatskoglagoljskim zbornicima iz 15. stoljeća svedene samo na osnovne prizore smaka svijeta, tako da se tekst zadržava na dojmljivoj slici i ostaje uzdržan u komentaru. Varijanta iz 16. stoljeća očito je iznova usmjerena romanskom predlošku koji je u razdoblju od 12. st. dotad znatno proširio sadržaj unosom

¹⁵ U tiskanom tekstu ranog 16. st. to dvoje moglo je izgledati slično napisano. U tiskanom tekstu Francesca Benvenuta član je napisan najčešće sastavljeno s imenicom, a također u tiskarskom slogu u tom tekstu ponekad se teško razlikuju kombinacije slova *un* i *im*.

¹⁶ Na to upućuje izraz *jako mir* u čudesima prvoga dana, koji odgovara najstarijem sačuvanom svjedočanstvu latinskog teksta legende (PL 198: kol. 1611) *quasi murus*.

čitavog niza kršćanskih simbola u završnoj dionici, a u osnovnu strukturu dodao i subjektivne emocionalne tonove.

IV. PRILOG (PARALELNI TEKST PRIPOVIJESTI IZ LIBRA, PLOVD. I GIUDIZIA)

<p><i>Počine skazanie i pripovidienie od suda velikoga kako hoće gospodinъ Bogъ suditi narodъ</i> (Libro od mnogijeh razloga 49a–56b; dani 52a–54a, 1520.) Arhiv HAZU IV a 24</p>	<p><i>Skazanije o posljednjem vremenу, od 1. do 16. dana</i> (Plovdivski zbornik, 101a–108b, oko 1539.) Plovdivska biblioteka “Ivan Vazov”, Bosnensko sborniče 116(54)</p>	<p>Francesco Benvenuto, <i>Il Giudicio generale</i>, 1537.</p>
<p>/52a/ ... Ja vamъ govoriмъ moiemъ iezikomъ kako piše sveti Ieronimo doktorъ i pravi da prie Suda toga osuđenja petnaiste biliega poslati će s veliciemъ gnievomъ da će staviti toliki strahъ i bojazanъ, činiti će tresti zloga i dobroga. Od oviehъ biliega svaki danъ biti će iedanъ iere čuditi hoće činiti svakoga.</p>	<p>...] doći. I biti će predъ Sudni danъ straha velika ezikomъ i narodomъ, kako se piše u Svetom pismu, kako imaju priti i svršiti ovaj znamenija i vele muke. Toi obliči Daniļ prorokъ, ere vide na nebesiehъ strahu veliku i ukaza grešnikomъ i narodomъ da veru imaju, /101b/ eda bi se tko pokajao za života i za vremena oveme veku. Čudesa jako hote priti na zemlu ka Sudnemu dnevi ~ gl(agol)i S(ve)ti Sinъ Boži u svetomъ Evandeljju:</p>	<p>Vedendo Christo tanto difpiacire che fara facto allui :& a suo Sancti giudicare il mondo uol uenire quindici fegni mandera innanti iho speranza in Dio di non fallire fiche io gli diro qui tucti quanti Je ci penfate pianger ne douete di quefti fegni che uoi udirete</p>
<p>Parvi danъ dvignut se će more četardesti lakatъ /52b/ svarhu svake gore ovdie odzдала pukъ trieba ie da stoi kakono stoi voda pod mostomъ ma siećъ ovoga neće se potopiti, ma stati će z nizociemъ čelomъ; more biti će kako iedanъ miгъ sazidanъ i poslie vratit se će na svoje miesto.</p>	<p>1. danъ hoće ustati sve more u visinu ručinomъ vodenomъ suprotivu sviemъ goramъ /102a / i humovomъ i hoće stati više sviehъ gora i humova 16 sežani. I stati će krepko u sili, jako miгъ zidanъ podobno oblaka ne prelieve se ni tamo ni ovamo. Mnosi ezici i narodi umirajući padati će na zemlu mrtvi od straha velika ere će biti tadai velika /102b/ uzdiženija mora i vasehъ voda uzdiženie.</p>	<p>El primo fegno alzera › tanto il Mare che dieci braccia sopra il piu grā mōte la gente che e › difotto › hara a stare come che fta l’acqua focto dun ponte niun fara che fipoffa anneghare tucti fjaranno con lor baffa fronte poi tornera la fera nel suo ftato fi come Christo glihara comandato</p>

<p>Drugi danь poći će toliko nizdolie iere iedva se će moć vidieti zatoi puk stati će misleći od ovieh biliega koi im se ukažu kada bude drago Isukarstu slavnomu u negovo bitie kad htieti budu doći treti bilieg biti će drugi danь dake me slušajte svi koi ste okolo.</p>	<p>2. hoće ʳe upasti sve more u dubinu bezdanu, teško će tādai biti očima gledati.</p>	<p>Et altro giorno tanto andra ingiufo che con fatica fipotra uedere il mondo tucto fiftara penfofo di q̄fto fegno › ilqual debbe apparere fi come piacere a Dio gloriofo ritornera la fera al fuo piacere & laltro fegno fara il terzo giorno ciafcun m intēda che mi fta d'intorno</p>
<p>Treti danь ribe uzliesti će svarhu vode s veliciem gnievomь tolike glase i vikanija koja hoće činiti do nebesa otiti će glasь od trieske ribe s moremь hoće se biti. Самь Богь razumieti će onoi vikanie za veliko vikanie i bienie, svaka persona biti hoće pristrašena.</p>	<p>3. danь ribe morske i vaʳe živine morske koe živu u moru satvoriti će zuku veliciemь glasomь za gladь i za tugu, /103a/ ere su ostale na suhu, kako piše Sveto pismo, izamru vaʳe ribe i vaʳe živine morske.</p>	<p>El terzo giorno epefci monteranno sopra dell'acque › con un gran furore & per il gran cumulto che faranno infino al cielo andera il lor romore & tucte quefte cofe che faranno folo Dio inteuera › che n'e › Signore fara romore tanto grande & forte che ognun fpauētera › chieddēdo Morte</p>
<p>Četvarti danь more hoće prisahnuti takođe sa sviemi ostaliemi vodami. Rieke ni studenci neće se moći naći, zatoi plakati će vašь narodь. Milosardie neće valati da ga prosišь ovo ie naredio Isukarstь, blaženi i svemogući, da rieke i studenci budu susi, vodu činiti će želiet bogatiemь i uboziemь.</p>		<p>El quarto giorno s'ardera il Mare & tucte l'altre acque fimilmente fiumi & fontan › non fipotra trouare per quefto piangera tucta la gente mifericordia non uarra chiamare cofi ha ordinato Dio omnipotente efiumi & le fontane faran fecchi mancherà l'acqua a poueri & a ricchi</p>
<p>Peti danь dubie znoit se će sa sviemi ostaliemi travami karvaviemь znoiemь. Sve ptice skupit se /53a/ hoće kažući zajedno da imaju lutu bolestь kako ie nihь običaj da čine, kraguici sokoli s jastrebi neće se naći piti ni jiesti, dake mi ostali što ćemo učiniti.</p>	<p>7. danь hoće pasti krvava rosa po vaoi zemli na vasaki listi i na travu, kako kaže Sveto pismo, to će na grešnike /104b/ krvь i oganь, župele za nihь krivo čineneь.</p> <p>5. danь vaʳe ptice nebesne sabrati ʳe će i satvoriti će zuku svaka svoem glasomь /103b/ i žuberomь k G(ospod)u, kako kaže Sveto pismo, skotu i zveri i ptice nebesne samrtь svoju videti će.</p>	<p>El quinto giorno › lherbe fuderanno di fanguie gli arbergitteran liquore gli uccelli infieme firaghuneranno & mofterranno hauere afro dolore fecondo l'ordin loro n'anderanno Falconi infieme :& Afstor con Afstore ma non potranno bere ne mangiare dunque noi altri › che dobbiamo fare</p>

<p>Šesti danь hoće pasti svaka sagrađa što ie po meštru zidano, kuće, dvorovi, carkve, po zemli pasti, mostovi, kaštiele po svieħь stranaħь dimi ogneni hoće se ukazati od Levanta do Punenta, kako ja niesamь našao. I u tai danь biti će bolestь tolikai, mali i velici činiti hoće velikь plačь.</p>	<p>6. danь hoć(e) se dignuti tamne magle vele gusti oblaci pomračni s velikomь bukomь i vetromь od jama pomračnieħь, od skromešnieħь. /104a/ I hoće biti tma i mrakь po svoi zemli, ote tme oblaka hoće promicati iskre ogne i padati će goruće glavne na zemlu, prožižati će i drevo i kami.</p>	<p>Dipoi a'giorni fei debbe cadere ogni edifitio › ilquale fia murato Torri › Palazzi › Chiefe › belle & itere Ponti & Castel › cader per ogni lato fiamme di fuoco › uedraffi apparere dal Leuante › al Ponente l'ho trouato & in quel giorno fara il dolor tanto piccholi & grandi farāno grā pianto</p>
<p>Sedmi danь Bogь hoće ukazati iedanь bilieħь tolikoi čudanь, kamenie od zemle hoće se dvignuti, iedna z drugomь hoće se biti, tolikoi tvrdo svaka na četiri diele hoće se učiniti, iedna z drugomь takođerь bit se će, toliko tvrdo s velikomь trieskomь da do Isukarsta doći će onai luta trieska.</p>		<p>A septe giorni fidebbe moſtrare un'altro ſegno › affai grande & ſtupēte tucte le pietre ſiuedran leuare luna con l'altra urtarfi fortemente & tucte inſieme romperfi & ſpezare & queſto ſiuedra uifibilmente & ſia fi gran romore :& fi gran fuono ch'al mondo mai fu fi terribil tuono</p>
<p>Osmi danь zašto zemla se hoće tresti po svemь svietu, tresti se će tolikoi tvrdo da odzgara puokь neće moćь stati. Svi će govoriti: Bože, umori nas. Milosardie neće valati prositь u tai časь. Neće biti vriedni miri ni vrata, kako Sveto pismo govori, koje ne laže po svemь svietu tresti se će zemla.</p>	<p>9. danь hoć(e) ʳe tresti /105a/ vasa zemla pod nebomь i gradovi ʳe će sobomь, vele siono, koliko ć(e) ʳe udarati gora z goromь, a drevo sa drevomь. I hoć(e) ʳe razoriti svako rukotvorenje človečьe, kako kaže Sinь Boži u svetomь Evandeliju, za človeja huda dela koja čine na zemli.</p>	<p>L'octauo di › la terra hara atremare per tucto il mondo tremerra fi forte che huomo & dōna i pie nō potra ſtare tucti a un grido chiederanno morte & luno & laltro non potra aiutare & non ſi trouerra mura ne porte queſte cofe faran ſopra la terra cofi pon la ſcriptura › che non erra</p>
<p>Deveti danь sviet se hoće izravniti, barda i varsi, svi se hoće sniziti, neće se naći pobardica ni skala, Ovdie se će ubozi skupiti po jakosti Boga višnega sve ludctvo htieti će poći u spile, u spile poći će /53b/ da se skrivu, neće moći zvati ni odgovarati.</p>	<p>(usp. <i>Plovd.</i> 10. dan: kriti će se svi ljudi u pešteri...)</p>	<p>El nono giorno il mondo fara equale ualli con colli s'abbafferan tucte non ſi trouerra chi abſcenda › o chi fale in piano fian le montagne rioducte ſpauentera del mondo ogni animale ne di lamenti fien lor bocche afciucte & glihuomini uedendofi confondere andrannoſi nelle cauerne abſcondere</p>

<p>Deseti danь hoće izliesti oni koi u spilahь budu pošli svi, i neće moći govoriti, ni takođe čuti, iere nihь usta biti će niema, izgubiti će mudrost i znanie, iedanь z družiem neće se moći pozdraviti. Sinь neće poznati oca svoga, ni kći neće poznavati matere svoje.</p>	<p>8. danь svi hoće ludi oniemьeti, po svoi zemli, ezici svoemi. I hoditi će niemi ne mogući govoriti drugь sa drugomь, za strahь i za tugu koju će očima videti, i trpeti svoja dela.</p>	<p>A dieci giorni fi debbono ufcire quelli ch'alle cauerne fieno andati niuna parola non potranno dire come muti faranno diuentati perderanno lo intendere & l'udire & tucti staranno come infenfati efigluoli non guarderanno il padre & le figluole › la lor chara madre</p>
<p>Iedanaisti danь, kako govori Sveto pismo, hoće se otvoriti svaki grebь, sve kosti koje budu u groboviehь skupiti se će s veliciemь potežaniemь. Zvieri imati će velikь strahь svarhu ravnina, činiti će veliku tužbu, zvieri biežati će svaka od nihь koliko barže mogu, kako vamь govorimь.</p>	<p>4. danь vasi skoti zemalni i vasa zverь glasь satvore, svako svoiemь glasomь za gladь i za tugu veliku.</p>	<p>L'undecimo di › dice la scriptura fidebbe aprire › ciafcun munimento l'offa › che sono nella sepultura appariranno fuor con ifpauento & glianimali haranno gran paura sopra de campi faran gran lamento gran frepito fara per tucto il mondo che accio pensando tucto mi cō-fondo</p>
<p>Dvanaisti danь živo i liepo sunce hoće izgubiti svetlostь svoju, zviezde pasti će s veliciemь plačemь, po svemu svietu biti će tamnosti. Tamnostь biti će veće zimnia negoli ledь. Ništa nie vriedno naše bojanie kada ja pomislimь, moie sarce plače, duša će biti učinena na priliku od karvi.</p>	<p>10. danь hoće slunce i mesecь /105b/ potamnети i tamne trake pustiti i zviezde sve panuti na zemu, kako svedoči S(ve)ti Petarь, vrhovni angeo. I kriti *e će ludi u pečeri i u propastine, a govoriti će ludi: Dignit(e) *e gorie humovi, tere na ni panite, na ludi, da ne vidimo oganь /106a/ i gnievь očima svoemi. Tada će ludi željeti samrti kako sada žele životi svoga.</p>	<p>Alli dodici giorni › fo non ui celo chel Sole perdera il suo splendere le Stelle caderanno giu dal cielo il mondo fara fenza alchun chiarore la obfcurita fara con freddo gelo niente uarra inuocar l'alto Signore quando ci penso › il cor forte ne langue la Luna fuedra tucta di jangue</p>
<p>Trinaisti danь svietь ima učiniti svarhu umrieti će svako meso živuće liečnici š nihь liekarijami u tai časь neće biti vriedni ništa o koliko uboziehь duša nevolniehь poći će u luti oganь gorući i mnogo duša poći će u purgatorio, koje bitu će shranene po pomoženiju.</p>	<p>11. danь vasi ludi koi budu živi, panu mrtvi na zemlu, od straha velika i od tuge, krijuće očima videti. 13. danь ustati će velici vetri na svietь, sa sve četiri strane zemle, i hoće vazvijati pepeo po *voi zemli, i omesti će va'e lice zemli. /107a/ I obnoviti *e će zemla i vazv(e)*eliti *e će G(ospod)ь o deliehь svoiehь.</p>	<p>Alli tredici giorni fara il fine & morir debbe ogni carne uiuente emedici con le lor medicine in fu quel punto non uarran niente o quante pouere anime mefchine alhora n'anderanno al fuoco ardente & molte n'anderanno al purgatorio & falue effendo › ufciran di martoro</p>

<p>/54a/ Četarnaisti danъ Bogъ pravedni s nebesa na zemlu poslati hoće velikъ oganъ da požezhe vas svietsъ. Ništa neće ostaviti ni na iednom miestu. Četardesti tisućъ dana poći će u dno, dake dobri puče nemoi ti se mnieti malo sarčba biti će čudna i smartna s velikomъ sarčbomъ poći će na vrata paklena.</p>	<p>12. 4ni hoć(e) se užeci vaše lice zemli i goreti će drvo i kami i voda i vasaka /106b/ tvarъ i užeci e će nebo vidimo i pasti će vrhъ zemle na oganъ, i vaše izgori na strašnomъ sudiču.</p>	<p>A quattordici giorni Dio giocondo di cielo in terra lui mandera il foco abrucera alhora tucto il mondo niente non rimarra in alcun loco ma tucto abrucerassi atondo atondo questo a ognun parra un duro gioco & tal fuoco fara scuro & mortale & anderanno alle porte infernale</p>
<p>Petnaisti danъ iošte se nahodi po Svetomъ pismu, iere ne laže, da će biti nebo novo i zemla nova, bijla hoće biti negoli kniga po svetomu vandeljju. Iošte se nahodi da će doći Isukarstъ svemogući suditi dobriehъ od zliehъ s oniziemi ranami koje onъ iestъ primio od žudiela.</p>	<p>14. danъ hoće stati nova zemla, ukrašena, i ukazati će i otkriti će lice svoe, i hoće stati nova i biela jako i hartija, kako i govori Is(u)h(ris)тъ u svetomu Evangeliju, tada će biti nova žegoma /107b/ zemla.</p>	<p>Alli quindici giorni anchor fitruoua per la scriptura fanc-ta che non mente che fara nuouo cielo :& terra nuoua & questo siuedra uifibilmente p lo Euangelio fanc-to ancor sipruoua che uenir debbe Christo omnipotente a giudicare li buoni & li rei con qlle Piaghe c hebbe da Giudei</p>
<p>Kada dođe Svetъ od svetiehъ Kralъ od kraleva Gospodinъ od gospode, i <u>anđeli s nebesa svi kolicij</u> sa sviemi svetiem i čineći mu častъ, sveti karstъ poći će prid nimъ, gdje Isukarstъ pritarpie veliku bolestъ. Veću svetlostъ kazati će sveti karstъ negoli sunce kada daie svetlostъ svoju.</p>	<p>15. danъ vasi ludi koi su pčomrli od Pčotopa do Sudiča oganoga, od početka do sve toga, vaskrsnuti će na Sudъ, na zelu, i kako kaže S(ve)to pismo, hoće tada i voda i gora i more i jama dati človeka koga koe bude umorilo, kako svedoči S(ve)to /108a/ pismo, tada i će vaskrsnuti grešnici i pravednici na Sudъ. Sve će doći predъ B(o)ga, razma človek-oubica, tai človekъ neće doći nikada predъ G(ospod)a.</p>	<p>Quando uerra il fancto delli fancti Re delli Re :& Signor de Signori Gliangeli alhor del cielo tucti quanti uerranno tucti insieme a fargli honori la fancta Croce gliandera d’auanti la doue Christo fofstenne dolori piu splendor rendera la fancta Cruce che non fa il Sole quando rende luce</p>

Mnozi anđeli hoće ga akonpanati. U rukah hoće ga nositi sveti Mihajao...	16. danъ biti će Sudъ. I ta danъ sveti anđeli predati će glasъ trubni i tresti *e će v(a)*a zemla /108b/ i nebesa. Tada će strašno trepetati sudija predъ G(ospodo)мъ, ere će videti, sa desnu stranu Sile, človeka na oblaciehъ, sa glasomъ trubniemъ, ꙗѹ će G(ospod)ъ poslati, anđeli svoe, na tvoreče bezakonie grešnikomъ, i vrći_lh će va muku paklenu i ognanu. [...]	Molti Angeli faranno accompagnare la Croce portera Jancto Michele
A drugi spengu hoće nositi, pripravljen ocať z žučju. Lancu okrvavlenu hoće ukazati slavni anđeo Gabrielъ, čavle i krunu s tarniemъ koje probodoše onei svete žile. ...		la Spugna unaltro ĩ mano hara a porta apparecchiato l'aceto col fole la Lancia Janguinoĳa non fallare portera il glorioĳo Gabriele echiodi :& la Corona delle Spine che percoĳfen quelle membra diuine ...

IZVORI

- Beljakovski zbornik* Bugarska nacionalna biblioteka Kiril i Metodij, NBKM 309, 16. st., digitalno izdanje dostupno na www.europeana.eu; osnovni sadržaj zbornika dostupan je na obdurodon.org.
- Berč. hrvatskoglagoljski neliturgijski rukopis iz 15. st. u RNB Sankt-Peterburgu [Bč 5] *Predika o Sudnjem dnevi kako pravi sveti Erolim*, na listovima 15v-21v. *Monumenta glagolitica Archiodioecesis Iadertinae*, Glagoličeskij sbornik XV v. Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Sobranie Ivana Berčića, f. 67, Berčić No. 5, priredila S. O. Vialova, Sveučilište u Zadru – Stalna izložba crkvene umjetnosti, Zadar 2016, 67–221.
- Giudizio *El giudicio generale*, Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, talijansko tiskano izdanje iz 1537. godine, Francesco Benvenuto. <https://archive.org/details/ita-bnc-scr-0000310-023>
- IV a 48 *Zbornik duhovnog štiva*, hrvatskoglagoljski, Arhiv HAZU: IV a 48, kraj 15. st. tekst *Sud Gospodina Boga* na listovima 73a–78b. R. Strohal, *Stare hrvatske apokrifne priče i legende*, L. Weiss, Bjelovar 1917, na *Velikih čudesa i znamenija o Sudnjem dnevi* na str. 90. <https://library.foi.hr/knjige/knjiga1.aspx?B=1&C=X01648>
- Libro Arhiv HAZU IV a 24; *Libro od mnozijekh razloga: Dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*, izd. Milan Rešetar, Sremski Karlovci, SKA, 1926, *Skazanije i pripovidjenje*

od *Suda velikoga* na str. 69–78, odnosno na listovima 49a–56b.

- Plovd. *Plovdivski zbornik* 116(54), ćirilčni zbornik Biblioteke „Ivan Vazov” u Plovdivu, sredina 16. stoljeća; izd. L. Nakaš, *Plovdivska bosanska knjiga*, Forum Bosnae, 2016; *Čudesa jako hote priti na zemlju ka Sudnjemu dnevi* na listovima 101a–108b.
- Vinod. *Vinodolski zbornik*, hrvatskoglagoljski, prva polovica 15. stoljeća, HAZU, Zagreb, Cod. III a 15 (Kukuljevićeva zbirka, rukopis br. 351): korišteno je izdanje teksta iz prezentacije Josipa Vučkovića na Marulićevim danima 2020.

LITERATURA

- Cronia, Arturo. 1934. Milan Rešetar, *Dubrovački zbornik od god. 1520*, Belgrado, Srpska kraljevska akademija, Posebna izdanja, 1933, p. 296. *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Società dalmata di storia patria, 208–210.
- Damjanović, Stjepan. 2020. Važan izvor za razumijevanje hrvatske književne i jezične povijesti. *Vijenac* 688–690.
- Galić, Josip. 2018. Fonološke osobitosti Zbornika u *Berčićevoj zbirci* br. 5 i *Fatevićeva zbornika duhovnoga štiva*, *Slovo* 68, 99–169.
- Hawk, W. Brandon. 2018. The Fifteen Signs before Judgment in Anglo-Saxon England: A Reassessment. *Journal of English and Germanic Philology*, University of Illinois Press, 17 (4), 443–457.
- Heist, W. William. 1960. The Fifteen Signs before Judgement: Further Remarks. *Medieval Studies*, 22, 192–203.
- Kosić, Ivan. 2018. *Album hrvatske ćirilice*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.
- Migne, Jacques-Paul. 1855. *Patrologia latina* 198. Paris. https://books.google.ba/books?id=H_UQAAAAYAAJ&redir_esc=y
- Nakaš, Lejla. 2016. *Plovdivska bosanska knjiga*. Sarajevo: Forum Bosnae.
- Rešetar, Milan. 1933. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. Posebna izdanja SKA, Filozofski i filološki spisi, 24. Beograd: Narodna štamparija.
- Štefanić, Vjekoslav. 1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II. dio*. Zagreb, JAZU.
- Vučković, Josip. 2017. Srednjovjekovni itinerar po Svetoj zemlji iz *Vinodolskoga zbornika*, *Slovo* 67, 2017, 45–90.
- Vučković, Josip. 2019. Interpolacija stihova iz pjesme *Sivit se konča* u izlaganju o Posljednjem sudu iz *Berčićeva zbornika* br. 5. *Ricerche slavistiche*, 2 (62), 317–340.
- Žagar, Mateo. 2020. *Libro od mnozjih razloga; latinički prijepis s komentarima*, Zagreb, Matica hrvatska.

SUMMARY

THE STORY OF JUDGMENT DAY (LIBRO OD MNOZIJEH RAZLOGA 49A-56B)

The paper explores textual correlations between this eschatological narrative and a copy of a related text from the *Plovdiv Miscellany* 116(54) entitled *Čudesna jako hote priti na zemlju ka sudnjemu dnevi* (Miracles of Judgment Day) 101a-108b. Although the miscellanies are contemporaneous and both are written in Cyrillic script, the first hails from a Catholic region while the second hails from an Orthodox region. The structure of these texts reveals similarities to *El giudicio generale*, a text published in 1537 by Francesco Benvenuto, but it displays a tradition older than its earliest surviving printed copy. The events portrayed in all three texts depict the fifteen days of the end of times; both *Libro od mnozijeh razloga* and the *Plovdiv Miscellany* display textual correspondences from the first day [*kako jedanъ mirъ sazidanъ* 52b : *jako mirъ zidanъ* 101b].

The discovery of these correspondences is of exceptional significance for the understanding of the atmosphere in which the *Plovdiv Miscellany* was written, representing what would be the second confirmation of the possibility this miscellany contains traditional texts from the hinterland of Dubrovnik. Specifically, research on the *Plovdiv Miscellany* has noted that a part of the chronicle relates to the construction of Dubrovnik's walls [120a: *od Adama ljeta 620. poče se graditi Dubrovnik od Cavtata*

Keywords: apocryphal literature, *Miracles of Judgment Day*, *Plovdiv Miscellany*, *Vinodol Miscellany*

Rad je otvorenog pristupa i može se distribuirati sukladno s međunarodnom javnom licencom CC BY-NC-ND 4.0 HR.

This paper is open access and may be further distributed in accordance with the provisions of the CC BY-NC-ND 4.0 HR.

Izvorni znanstveni rad
DOI: 10.17234/Croatica.65.5
UDK: 091:003.349(497.5)
003.072:003.349(497.5)“15“
Primljen: 23. V. 2020.
Prihvaćen: 15. XI. 2020.

GRAFIJA PISARSKIH RUKU *LIBRA OD MNOZIJEH RAZLOGA*

Kristian Paskojević

Staroslavenski institut, Zagreb

kristian.paskojevic@stin.hr

Libro od mnozijeh razloga, rukopisna knjiga nastala u Dubrovniku 1520. g., karakteristična je po šarolikom sadržaju i izboru tema koje obuhvaća (dijelovi evanđelja, poučne legende, molitve, dijelovi horoskopa i sanjarice). Sastavljena je od pet dijelova naknadno povezanih u jednu cjelinu/zbornik, a pojedine su dijelove pisale različite pisarske ruke. Milan Rešetar, čije je paleografsko istraživanje poslužilo kao polazna točka članka, spominje tri glavne pisarske ruke i četvrtu koja je uglavnom dodavala naslove pisane crvenom tintom. Uz njih pojavljuju se još dvije mlađe ruke koje su dopunjavale prazan prostor na kraju pojedinih dijelova rukopisa. Glavna zadaća ovog paleografskog istraživanja jest analiza grafije navedenih pisara i komparacija slovničkih oblika s ciljem identifikacije razlika/sličnosti između njih, s naglaskom na njihovu morfologiju. Termin grafija širi je od grafomorfologije, pod njim se podrazumijeva način bilježenja fonema slovima ili grafemima, odnosno sustav slova kojim se pišu fonemi pojedinog jezika (Badurina 2012: 65). Jedan je od ciljeva istraživanja i prepoznavanje mogućih poveznica između pisara i različitih tipova pisma (primjerce kurziv).

Ključne riječi: srednji vijek, Dubrovnik, ćirilica slavenska paleografija, grafija, grafetika

1. UVOD

Paleografska istraživanja hrvatske srednjovjekovne ćirilćke pismenosti i dalje su vrlo rijetka i nedostatna s obzirom na bogatstvo kojim ova dionica hrvatske knjiŹevne kulturne baštine obiluje. Zamišljena grafijska raščlamba *Libra od mnozijeh razloga* (dalje u tekstu skraćeno *Libro*) prvi put je predstavljena na izlaganju u sklopu znanstvenog kolokvija održanog u Zagrebu povodom visoke obljetnice (500. godišnjice) spomenutog zbornika.¹ Činjenica kako je velik broj pisara (po Rešetaru njih čak šest, što je ovim istraživanjem i potvrđeno) zacijelo kroz duŹi vremenski period sudjelovao u stvaranju ovog sadržajno zanimljivog i složenog rukopisa ukazala je na potrebu detaljnijeg paleografskog istraživanja spomenutog djela. To nije bila isključiva motivacija jer je jedino donekle opširnije paleografsko istraživanje *Libra* proveo Rešetar (1933a) u svojoj studiji u kojoj je puno prostora posvećeno jeziku i sadržaju ovog knjiŹevnog spomenika. Paleografska raščlamba predstavljena ovim člankom u fokusu ima usporedbu slovne morfologije i slovnog sastava (razne varijante slova *i*, *o*, distribucija *jerova*, slova *f* i *ć* i sl.), posebice komparaciju morfologije samih slovnih oblika pojedinih pisara. S obzirom na važnost djela za hrvatsku, ali i znanost općenito, neupitna je potreba za provedbom nove, temeljitije raščlambe.

Govoreći o sadržajnom aspektu, spomenut ćemo kako je *Libro* zanimljiva kompilacija evanđelja, molitava, poućnih prića (od kojih posebno treba spomenuti priću o premudrom Akiru)², uputa za dobar i krepostan Źivot, pa i „puno svjetovnijih” tema kao što su horoskop i sanjarica. Jedan od prvih istraživaća koji se bavio *Librom* u cjelini jest Vatroslav Jagić. U svojoj raspravi *Prilozi k historiji knjiŹevnosti* (1868) izdao je nekoliko listova Zbornika. Osim njega Rešetar spominje i Danićića kao jednog od istraživaća koji se ovim zbornikom koristi u kontekstu izvora znanstvenog istraživanja. On navodi „vrlo ga³ je mnogo pak trebao Danićić 1874. za svoju *Istoriju oblika*” (Rešetar 1926: IX). Uz njih i Rešetara, *Libro* još spominje Mošin u svom katalogu ćirilskih rukopisa JAZU (1955), a u ostalim istraživanjima knjiŹevni povjesničari uglavnom su se referirali isključivo na poetološke i geneološke odrednice pojedinaćnih djela koja su u ovom zborniku uključena, kao što su

¹ Znanstveni kolokvij u organizaciji Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Ogranka Matice hrvatske u Dubrovniku održan je 23.10.2020.

² Kao polaznu toćku za ovu legendu u djelima hrvatske srednjovjekovne knjiŹevnosti v. Mitani 2017.

³ Pod „ga” Rešetar misli na *Libro* (op. a.).

i jezični povjesničari uglavnom citirali Rešetarove dosege (Žagar 2020: 13). Osim ovih, od stranih istraživača možemo spomenuti M. Speranskog (1931), koji u svojem kratkom radu upozorava kako je u tekstološkom smislu riječ o preplitanju istočne (bizantske) i zapadne (s temeljem u talijanskim uzorima) tradicije (isto: 16). Od novijih istraživanja treba spomenuti studiju koja je izašla skupa s latiničkom transliteracijom i faksimilnim izdanjem zbornika⁴, u sklopu već spomenute visoke godišnjice objave *Libra*. Ova opširna studija napisana kao predgovor latiničkim transliteracijama opisuje kodikološke, sadržajne, jezične i paleografske osnove ovog ćirilčkog zbornika.

2. OSNOVNI KODIKOLOŠKI OPIS *LIBRA*⁵

U uvodu navedena literatura već podrobno opisuje predmet našeg znanstvenog istraživanja, stoga ćemo na ovom mjestu navesti najbitnije kodikološke detalje proučavanog zbornika kako bi dobili bolju predodžbu o samom djelu. Bazu opisa čine podaci iz Rešetarove (1926, 1933a) i Žagarove (2020) studije, dopunjeni naknadnim uvidom u sami *Libro*.

Predmet našeg znanstvenog istraživanja dospio je u Arhiv HAZU-a (gdje se i danas nalazi) kao dio zbirke Ivana Kukuljevića. Iako bi netko mogao pomisliti kako se zbog bogatog sadržaja radi o nekom (dimenzijama) monumentalnom djelu, stranice *Libra* velike su tek 13,5 x 19 cm. Ukupno 183 folija rukopisno je pisano na papiru, i to talijanskog podrijetla. Na to upućuju četiri prepoznata vodena znaka – lovački rog, vrč, kardinalski klobuk, uteg u krugu (Mošin 1955: 71). Na prvome nenumeriranom listu od njih triju koje je dodao na početku Kukuljević je zabilježio latinicom sadržaj uz oznaku folija na kojima određena cjelina počinje. Drugi list koji spominje (Rešetar 1926: IX), s bilješkama Đure Daničića o pretpostavljenom mjestu te vremenu pisanja zbornika uz upute kako su u tekstu pisani neki brojevi, baš kao i preostali prazni listovi nakon posljednjeg uvezivanja više nisu sastavni dio zbornika. Također izostaje i nekad priključeni listić s kasnijim nepotpunim ćirilčkim zapisom (vjerojatno također dubrovačke provenijencije) koji je Rešetar također smatrao dijelom zbornika (Žagar 2020: 17–18). Kukulje-

⁴ Riječ je o prethodno citiranoj bibliografskoj jedinici.

⁵ U sklopu ovog paleografskog istraživanja bilo je zamišljeno i provođenje novog kodikološkog opisa koji bi obuhvaćao više podataka o samim marginama, preredu i sl. Nažalost, uslijed epidemiološke situacije nastale zbog pandemije virusa COVID 19 nismo bili u mogućnosti provesti planirana mjerenja jer je Arhiv HAZU-a u kojem se knjiga čuva bio zatvoren.

više pogrešna numeracija također je više puta spominjana. Listovi 84 i 134 dvaput su označeni, a zadnja numeracija 190 naknadno je ispravljena Jagićevom ili Daničićevom rukom u 180 (isto: 19).

3. O PISARIMA *LIBRA*

Rešetarovo imenovanje pisara/pisarskih ruku kao A, B, C, D, E i F, a također i autorstvo pojedinih sadržajnih cjelina koje je prepoznao, uvriježeno je u dosadašnjim istraživanjima, te ćemo ga i na ovom mjestu prenijeti, kao i sažeti opis njihovih rukopisa. Od šest pobrojanih pisara prva tri autori su najvećeg dijela same knjige. Osoba koja stoji iza pisarske ruke A autor je najvećeg dijela *Libra* – od 1 do 41 r, te 43–140 v, dakle otprilike tri četvrtine teksta. U predgovoru svoga prijepisa iz 1926. Rešetar pismo ruke A opisuje kao „sitno, tanko i uspravno, ali vrlo lijepo i pravilno” (1926: XIII). Uz ovaj prilično dobar opis pismo obiluje slovnim oblicima karakterističnim za diplomatsku minuskulu (poput udesno rotiranog slova *b* i „kvadratičnoga” *v*), uz prisutne široke razmake između redaka. Treba napomenuti kako je ovoj pisarskoj ruci (opravdano) pripisano i autorstvo Dubrovačkog dominikanskog lekcionara (Kapetanović 2014: 63, Rešetar 1933b: 23, 39)

Pisar B napisao je manji dio teksta, od f. 143 *recto* do 148 *verso* (prva četiri retka). U grafiji je prisutno češće probijanje linija retka slabijim slovnim dijelovima koji su naglašeno uvijeni („kovčravi” kako bi rekao Rešetar, isto: XIII), što predstavlja moguć odraz minuskulizacije pisma. Unatoč tome duktus i ritam pisma su pravilni, a generalni izgled pisma jako uredan.

Pisarska ruka C ispisala je listove od 149. do 179. Generalni izgled pisma nešto je neuredniji – „ružna, debela, nejednaka slova” (isto: XIII). Slabiji slovni dijelovi probijaju linijski sustav rjeđe nego kod ruke B, ali više nego kod ruke A.

Pisarska ruka D autor je crvenih naslova pojedinih molitava i samog pogovora u kojem se spominje datum i mjesto nastanka ovog djela (Dubrovnik, 20. 5. 1520.). Ovaj pisar svoje je naslove unosi naknadno u tekst što je vidljivo iz nekih slučajeva kad je zbog nedostatka mjesta morao naslove zbijati (stiskati) ili upisivati između već postojećih linija teksta (primjerice na f. 149 v „probudi se jure duše”). Zbog toga ga Rešetar smatra osobom koja je bila svojevrsan „kompilator” ovog zbornika (isto: XII–XV). Karakteristični minuskulni oblici (*a*, *b*, *v*, *k*, *h*, *c*, *č*) pojavljuju se i u pismu ruke D, iako zbog rjeđeg probijanja retka slabijim slovnim linijama pismo ostavlja manje

minuskuliziran dojam (vjerojatno i zbog činjenice kako su njime pisani uglavnom naslovi).

Od pisarske ruke E sačuvana je jedna pjesma na stranicama 41 *verso* i 42 *recto*, molitve na *ff.* 140 *verso*, 141 i 142 te pobožna pjesma na *f* 148. Samo je pismo teže čitljivo zbog blijedog mastila i zbijanja slova. Ovu ruku Rešetar smatra mlađom (skupa s rukom F), te ju bez nekog dodatnog objašnjenja smješta u sredinu XVII st. („obje nekako iz sredine XVII vijeka”). I u grafiji ruke E prisutno je češće izduživanje slabijih slovnih dijelova.

Pisarskom rukom F pisan je najmanji dio *Libra*, samo stranica *f* 42 *verso*. Generalni izgled pisma koji se duktusom, ritmom i uzusom približava minuskulnim, ali i kurzivnim ćirilničnim tipovima mogući su faktori maloprije spomenute Rešetarove datacije. Pojavljuju se karakteristični minuskulni slovni oblici koji se većinom podudaraju s ostalim pisarima *Libra*.

Dvije posljednje ruke (E i F) bitne su za ćiriličku pismenost Dubrovnika općenito, ali pitanje je koliko naknadni upisi pripadaju izvornoj knjizi kao cjelovitoj autorskoj namjeri.

Ovim kratkim pregledom predstavljene su pisarske ruke *Libra*, kao i opseg njihova autorstva u samoj knjizi. U ovom slučaju nismo sadržajno opisivali pojedine dijelove jer su već opsežno obrađeni u prethodno spominjanoj literaturi, a ta tematika i nije relevantna za pretpostavljeno paleografsko istraživanje.

4. METODOLOGIJA PALEOGRAFSKOG ISTRAŽIVANJA

U fokusu paleografskog istraživanja *Libra* nalazi se morfologija slovnih oblika azbučnih nizova pojedinih pisara (pisarskih ruku), kako bi se što preciznije identificirale grafijske posebnosti, sličnosti i poveznice s drugim pismima. Usmjerali smo se i na pitanja slovnog sastava (gdje god više slova mogu izraziti isti fonem), jer i takva prepoznata raznolikost može pridonijeti prepoznavanju razvoja dubrovačke ćirilice i posuđivanja rješenja sa susjednih prostora gdje se također pisalo ćirilicom. Za potrebe istraživanja korišten je metodološki aparat sličan nekim već provedenim paleografskim istraživanjima (Paskojević 2018), a baziran na materijalnoj realizaciji koja pripada isključivo vizualnom pismenom izrazu – grafetici (Žagar 2007: 31). U našem paleografskom istraživanju grafija pisara *Libra* bit će promatrana kroz ove kategorije:

1. stupnjevi slovne koordinacije (minuskulizacije) u linijskom sustavu i tragovi spajanja slova u tekstu,
2. prisutnost posebnih minuskulnih slovnih oblika,
3. usporedba slovnoga sastava.

Koordinacija u linijskom sustavu podrazumijeva proces pojednostavljenja i usklađivanja slovnih linija u centralnom dijelu retka i razvoja slovnih oblika unutar linijskog sustava sa svrhom postizanja optimalne brzine u pisanju i čuvanju jednostavne prepoznatljivosti slova prilikom čitanja (Paskojević 2018: 29). U ovoj kategoriji posvetit će se pozornost odnosu glavnih slovnih dijelova unutar linijskog ustroja, vrsti linijskog ustroja i slovnog modula i učestalosti probijanja crtovlja slabijim slovnim dijelovima. Obradit će se i sve posebnosti pisma vezane uz problematiku koordinacije i linijskog ustroja/slovnog modula. Spajanje slovnih oblika karakteristično je za kurzivno pismo, a eventualna identifikacija ove pojave u azbučnim nizovima pisara pokazala bi razvojnu tendenciju prema ovoj pismovnoj inačici. Kategorija posebnih slovnih oblika i njihova spajanja u tekstu zapravo je okosnica čitavog istraživanja. U njoj će se obraditi morfološke posebnosti slovnih oblika azbučnih nizova pojedinih pisara te potencijalno sličan sastav različitih azbučnih nizova – tipovi slova za glasove /o/ i /i/, distribucija *jero-va, jata* (ê) i njegovih odraza, *đerva* (koje se najčešće transliterira, u skladu s glagoljskom/čakavskom tradicijom kao *ĵ*) i *šta* (ĉ).

Osim ovih kategorija, kratko ćemo se osvrnuti na kratični i ligaturni inventar, pogotovo ukoliko postoje neka veća odstupanja ili posebnosti kod pojedinih pisara.

5. PALEOGRAFSKO ISTRAŽIVANJE

5.1. Slovna koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma

Fenomen koordinacije slova, ukratko objašnjen u prethodnom poglavlju, neizostavan je dio svakog procesa *pisanja*, koji je sam po sebi dinamičan. Takvo motrenje inzistira na živosti promjena, za razliku od promatranja pisma kao statičke kategorije (Paskojević 2018: 26; Žagar 2007). Koordiniranje slova ovisi o samom linijskom ustroju koji se pak razlikuje ovisno o vrsti pisma. Ovo je u suštini proces ujednačavanja središnjih dijelova slova s ciljem lakšeg ispisivanja, što podrazumijeva svojevrsno ujednačavanje i pojednostavljenje slovnog modula; a cilj je postići što veću jednostavnost prelaska iz prethodnog slova u konkretno, a zatim u sljedeće. U ćirilčkim pismovnim inačicama dominantna su dva linijska ustroja: dvolinijski (karakterističan za ustav) i četverolinijski (minuskula, kasnije i kurziv), od kojih oba imaju svoje pripadajuće slovne module (slika 1). U grafiji svih šest pisara

Libra prevladava upravo spomenuti četverolinijski ustroj. Upravo ove karakteristike krasi *diplomatičku minuskulu*, vrstu ćirilčkog pisma koja je zbog potrebe za bržim pisanjem u dokumentima i poveljama poslovnog karaktera razvila i specifične slovne oblike. Ti oblici nastavljaju „živjeti” i u tiskanim i književnim izdanjima, tako da možemo govoriti i o svojevrsnom prijelazu ove vrste pisma u *knjišku minuskulu*.⁶ Spomenuti linijski ustroj u svojoj srži ima jednostupnjevito podijeljen središnji dio retka sa slovnim modulom u obliku pravokutnika vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela (slika 2). U središnjem dijelu retka glavni se slovni dijelovi uredno (više-manje, ovisno o pisaru) koordiniraju, dok veće razlike postoje kod probijanja donje i gornje linije slabijim slovnim dijelovima što izravno utječe na duktus i ritam pisanja, ali i čitljivost samog teksta, jer spomenute linije (tzv. „slabiji slovni dijelovi”) pomažu vizualnoj fiksaciji/stabilizaciji pojedinih slova, a samim tim i lakšem čitanju.⁷

Iznesena definicija koordinacije može se najbolje prepoznati kod pisarske ruke A. U njenoj grafiji glavni slovni dijelovi uredno se nižu jedan za drugim unutar središnjeg dijela retka, a veći razmak između redaka ostavlja dojam imitiranja uzusa pisanja na pergamentu (Žagar 2020: 18). Štoviše, generalni dojam pisma čak podsjeća na azbuke nekih tiskanih ćirilčkih djela (*Ofičja*, pa i *Nauka karstianskoga*). Kao specifičnost može se izdvojiti slovni oblik *a*, koji u ovom slučaju svojom vertikalom uglavnom ne probija crtovlje, a kad to i čini vertikalno stablo je minimalno izduženo. U grafiji ćirilčke minuskule stablo slova *a* obično je jače izraženo i gotovo uvijek obostrano probija linijski ustroj retka. Zanimljivo je i rješenje s koordiniranjem slova *d* – ono svojim glavnim slovnim dijelom probija gornju liniju, dok se repići koji inače „vise” s donje linije uredno koordiniraju unutar središnjeg dijela retka s ostalim glavnim slovnim oblicima.

Duktus pisma pisara B zbog učestalosti izduživanja i uvijanja slabijih slovnih linija ostavlja pojačani „kurzivni” dojam. Od posebnosti ističe se slovo *i* koje obostrano probija linijski ustroj. Ovakvo je probijanje često u srednjovjekovnim ćirilčkim dokumentima i poveljama (Paskojević 2018: 100–134, 236–255), ali ipak je češća verzija slova koje se uredno koordinira unutar središnjeg dijela retka. Karakteristično je i slovo *n*, čiji gornji desni kraj prelazi liniju retka.

⁶ Ovakva tranzicija definirana je u samom predgovoru novog izdanja *Libra* (Žagar 2020: 68).

⁷ Na ovom mjestu može se povući paralela s uglatom glagoljicom, u kojoj je specifikum bogatstva ligaturnog pisanja još T. Eckhardt povezala s istim fenomenom uspoređujući pravokutna slova oka s „plotom vertikalnih paralela” (Eckhardt 1955: 70).

Izduživanja slabijih slovnih dijelova/linija pojavljuju se i u grafiji pisara C. Ona svojim izgledom doprinose generalno „neurednom” dojmu pisma spomenutom u uvodnim razmatranjima. Pojedinačne karakteristike vezane uz koordinaciju izostaju iz grafije pisarske ruke C. Možemo samo napomenuti kako ravniji potezi slabijih slovnih linija/dijelova ostavljaju dojam bržeg ritma pisanja i „ispisanijeg” rukopisa.

Promatranje koordinacijskih procesa djelomično je otežano kod pisara D zbog toga što je on pisao samo naslove koji su ponekad doslovce „ugurani” između redaka. Iznimku predstavlja pogovor na kraju knjige koji iznosi informacije o mjestu i nastanku *Libra*, a i titulira samo djelo. Uvidom u dostupan materijal može se vidjeti kako se glavni slovni oblici, vrlo često morfološki karakteristični za pismo diplomatske minuskule, nižu u središnjem dijelu crtovlja. Ipak, to koordiniranje ima svojih nedostataka, tako da se nekad čini kao da glavni slovni dijelovi prelaze donju liniju, tj. smjer pisanja „leluja” (Tablica 1). Ovakva koordinacija često zbunjuje. Primjerice teško je razabrati probija li slovo *d* svojim jezičcima donju liniju ili pak trokutom gornju. Ovisno o primjeru u tekstu može se zaključiti kako se pojavljuju oba slučaja, a također se čini da se nekad i čitavo slovo koordinira unutar središnjeg dijela retka. Osim minuskula pisar D piše i mnogobrojne majuskule koje također probijaju linijski ustroj. Dakle nije riječ o „ustavnim” slovima, nego o uvećanim minuskulnim slovima. Upravo je to čvrst dokaz kako je knjiška minuskula postigla svoju individualizaciju kao poseban tip ćirilčkoga pisma.

Koordinacija karakteristična za minuskulna pisma manifestira se i u grafiji pisarske ruke E. Sitnije dimenzije slova, manji razmaci između riječi, stisnutost slova i često izduživanje slabijih slovnih dijelova/linija ostavljaju dojam teže čitljivosti, odnosno također određene „neurednosti” pisma.

Na prvi pogled generalni izgled pisma pisara F također odražava svojevrsnu „neurednost”. Tome prvenstveno pridonose krupnija slova pisana debljim linijama čiji se glavni slovni dijelovi neravno koordiniraju, tako da cijeli redak zna „plesati”. Minuskulni koordinacijski uzusi jasno se ocrtavaju u grafiji pisara F, prvenstveno kroz prepoznatljivu morfologiju pojedinih slovnih oblika, ali također i kroz već spominjano probijanje/izduživanje slabijih slovnih dijelova/linija. Potrebno je još napomenuti kako zbog malenog uzorka (samo jedne stranice) izostaju neki slovni oblici (*ž, č, c*) kod kojih bi probijanje inače bilo očekivano, pogotovo kod grafije kao što je ova.

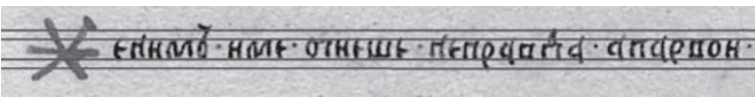
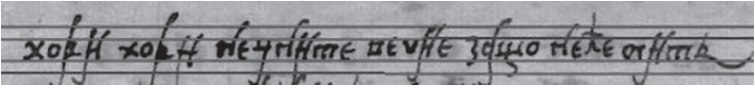
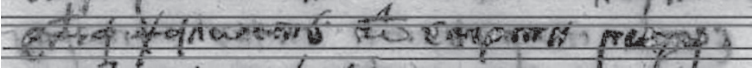
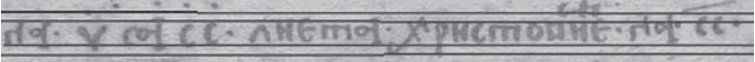
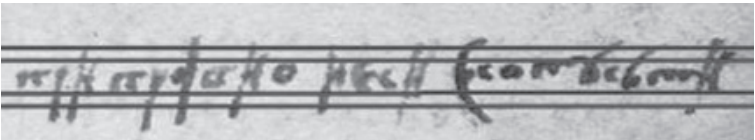
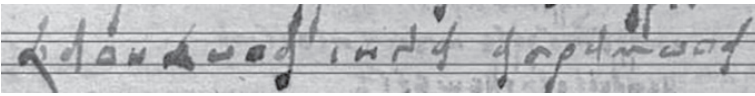
Situacija u kategoriji koordinacije u linijskom ustroju prati procese koji se odvijaju u pismu diplomatske minuskule, verzije ćirilčkoga pisma

karakteristične za dokumente i povelje diplomatskog, trgovačkog i pravnog (poslovnog) karaktera. Sve grafije imaju pripadajući četverolinijski ustroj i pripadajući slovni modul. Probijanja linijskog ustroja generalno su ujednačena u prosjeku se radi o brojci od 11 do 14 slova, a pojedine specifičnosti rukopisa vezane su uz ritam i duktus koji zna varirati. Slovni oblici koji probijaju linijski ustroj jesu sljedeći:

- donju liniju probijaju *g, ž, z, r, h, ê, c;*
- gornju liniju probijaju *ŷ, u, n, ê;*
- obje linije probijaju *a, d, i, f, ja.*

Naravno, slova znaju varirati ovisno o pisaru; primjerice *d* može probijati i samo donju liniju, isto kao *a* i *f*, ali generalno gledajući situacija je takva.

Tablica 1. Primjeri rukopisa pisarā *Libra*

Pisar A	
Pisar B	
Pisar C	
Pisar D	
Pisar E	
Pisar F	

5.2. Posebni slovni oblici

Najupečatljivija karakteristika svakog pisma jest grafomorfologija (oblik) slova koja čine njegovo grafijsko „tkivo”. Stoga je kategorija morfoloških posebnosti grafija *Libra* glavni dio ovog paleografskog istraživanja. Kao što ćemo u pregledu vidjeti, činjenica je kako se grafija pisarskih ruku *Libra* najbolje karakterizira kao pismo diplomatske minuskule, odnosno, kako smo ranije spomenuli, *knjiške minuskule*. Neke od prepoznatljivih morfoloških karakteristika ove pismovne inačice produženo su vertikalno stablo kod slova *a*, rotacija slova *b* udesno i njegovo „polaganje” na donju liniju, kvadratično slovo *v*, rotacija slova *d* ulijevo i produžavanje njegovih krakova, pisanje slova *k* bez spojnica, slovo *n* nalik latiničnom, pisanje „jednonogog” slova *t*, pisanje slova *č* nalik latiničnom slovu *v* te često izduživanje slabijih slovni dijelova.

Pisarska ruka A (Tablica 2), ujedno i autor najvećeg dijela zbornika, karakteristična je po svojim sitnim slovima i velikim razmacima između redaka teksta (što pojačava dojam skladnosti).

Od karakterističnih slova diplomatske minuskule pojavljuju se *a*, *b*, *v*, *k*, u punom smislu te riječi. Kod slova *a* već smo spomenuli kako je vertikalno stablo kraćih dimenzija u odnosu na standardni minuskulni oblik. Slovo *b* s druge strane uredno je rotirano u desno i položeno na donju liniju. Slovo *b* rotira se u desnu stranu tijekom čitavog XIV. st. i kasnije, a potpuno polaganje na ovakav način karakteristično je za dubrovačkog notara Nikšu Zvijezdica (Paskojević 2018: 259). Slovo *d* oblikom nalikuje ustavnom pismu, a za pisara A specifično je koordiniranje slabijih slovni dijelova (jezičaca) unutar središnjeg retka, dok trokut zna probijati gornju liniju. Slovo *ž* piše se u tzv. „zvjezdastom” (asterisk) obliku, slično kao i u nekim bosanskim (krajiškim) kancelarijama, primjerice kod pisara Ajazovića Mahmut paše Abdulahovića 1512. (Nakaš 2010: 104), ali ovakav oblik pojavljuje se u Bosni i prije turskih osvajanja – primjerice u *Povelji Tvrta II. 16.8.1420. o Sandaljevom ustupanju konavoske župe i Sokol Grada Dubrovčanima* (Paskojević 2018: 263). Slovo *ĵ* umjesto trokuta ima kvadratično postolje, a standardnom križu nedostaje vertikalni krak, te u ovako krnjem obliku podsjeća na latinično slovo *t*. Kao još jednu specifičnost možemo navesti izostanak produžavanja slabijih slovni dijelova/linija kod nekih slova za koje je ta pojava karakteristična u pismu diplomatske minuskule – *ž*, *m*, i *h*. Morfološki je specifičan oblik *jera* koji se ponavlja kod više pisara *Libra* –

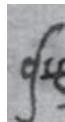

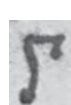
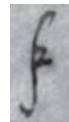

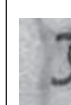
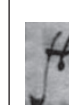

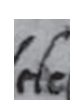
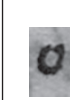
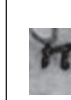
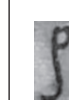

linije tvore pravi kut napola ili potpuno zatvoren krivuljom, u čemu također možemo prepoznati sličnost sa Zvijezdićevom grafijom (Žagar, Paskojević 2014: 232)

Tablica 2. Azbučni niz pisarske ruke A

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	Ь	Ê	Û	JA				
								

U grafiji pisarske ruke B prisutan je veći broj slovnih oblika karakterističnih za pismo diplomatske minuskule: *a*, *b*, *v*, *g*, *d*, *k*, *c*, *č*. Za razliku od prethodne povelje slovo *a* ima produljeno vertikalno stablo koje obostrano probija linijski ustroj. Slovo *b* je rotirano kao *i* u prethodnoj povelji, a identična su i slova *ž* i *jer*. Za razliku od ruke A slovo *ĵ* ima standardan oblik s križem i trokutastim postoljem. Kao specifičnost grafije može se navesti prenaplašeno produljeni gornji desni krak slova *n*. Upadljiv je i glavni dio slova *f* čija glava karakteristični obli izgled mijenja za pravokutni. Iako je grafija pisara B jedna od onih u kojoj se „forsira” izduživanje slabijih slovnih dijelova, također postoje primjeri gdje ta pojava izostaje kao što su to slova *m* i *h*.

Tablica 3. Azbučni niz pisarske ruke B

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Đ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	Ь	Ê	Û	JA				
								

Za razliku od prethodna dva pisara, slovo *b* nije do kraja rotirano udesno/položeno na donju liniju u grafiji pisarske ruke C. Usto tu su i karakteristični minuskulni oblici – *a*, *v*, *g*, *k*, *h*. Posebnost pisma je i ta što pisar ne koristi slovo *o*, već samo slovo *ô* (*ot*) za bilježenje glasa /o/. Slovo *û* pisano je sa smanjenim kružićem i zaobljenom lijevom vertikalnom linijom, a ovakav oblik poznat je i kod nekih kliških kancelarija – primjerice kod Nasufa Čehaje, sredina XVI. st. (Nakaš 2010: 106). Specifičan je oblik slova *ja*, gdje je jedina razlika sa slovom *a* horizontalna ulijevo povučena linija smještena na gornjem kraju glavne slovne linije (vertikale).

Tablica 4. Azbučni niz pisarske ruke C

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ (Đ)	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ć
								
Š	Ь	Ê	Û	JA				
								

Ulogu pisarske ruke D i njezinu problematiku već smo naznačili u uvodnim poglavljima. Govoreći o morfološkim posebnostima njezine grafije, karakteristični minuskulni oblici (*a*, *b*, *v*, *k*, *h*, *c*, *ć*) pojavljuju se i u pismu ruke D. Zbog rjeđeg probijanja retka slabijim slovnim linijama pismo ostavlja dojam manje minuskuliziranosti (tome u prilog ide i činjenica kako je pisar D uglavnom autor naslova poglavlja). Od karakterističnih slovnih oblika možemo spomenuti kako se i ovdje pojavljuju karakteristično rotirano i na donju liniju položeno *b* i „zvjezdoliko” *ž*, kakve smo već imali prilike vidjeti, a još neke od posebnosti pisma su dvojako pisanje slova *ĵ* i *jera*. U oči upada i činjenica kako se slovo *je* pojavljuje samo kod ovog pisara.

Tablica 5. Azbučni niz pisarske ruke D

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	Ь	Ê	Û	Î/Ja	JE			
								

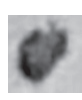

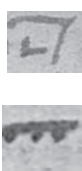

Kod pisarske ruke E samo je pismo teže čitljivo zbog blijedog mastila i zbijanja slova. Karakteristični minuskulni oblici su: *a*, *b*, *v*, *g*, *k*, *h*, *c*, *č*. Od karakterističnih slovnih oblika u grafiji pisara E ističu se slova *d* i *ž*. Kod slova *d* krivulja koja je spajala kut vertikalnog luka pretvorila se u dvije manje crtice, dok slovo *ž* ima izvučenu donju lijevu liniju preko retka. Osim toga, dvojako se piše slovo *c* s razlikama u glavnom slovnom dijelu (samoj „glavi” slova). U jednoj svojoj verziji ta glava ima prilično „kružolik” izgled. Kao morfološka karakteristika može se spomenuti i slovo *û* koje se piše identično kao i kod pisara C.

Tablica 6. Azbučni niz pisarske ruke E

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	Ь	Ê	Û	Î/Ja				
								

Od grafijskih zanimljivosti pisarske ruke F koje možemo izdvojiti prisutna je nepotpuna rotacija slova *b*, baš kao što je to slučaj i kod ruke C. Karakteristični minuskulni slovni oblici većinom se podudaraju s ostalim pisarima *Libra*: *a, b, v, g, d, k, h, ĉ*. Određene minimalne posebnosti mogu se prepoznati kod pisanja slova *d*. Njegov oblik, koji definitivno vuče inspiraciju iz standardnog minuskulnog, karakteriziraju šire postavljene krakovi koji tim činom skupa sa zakrivljenom linijom čine i širi kut nego inače. Ponešto je „degeneriran” i izgled slova *e* koje gubi svoju zakrivljenu vertikalnu. Usto središnja je horizontalna linija povučena na takav način da ostavlja dojam brzine i neurednosti. Kao posebnosti rukopisa ističe se i dvojako pisanje slova *t* i *f* s tim da je jedino kod ovog pisara prisutno tzv. „jednonogo” slovo *t*. Kod slova *f* karakteristična je verzija u kojoj je glavni slovni dio (inače kvadratnog oblika) modificiran u dvije horizontalno položene paralelne linije jednakih dimenzija. Poveznica s rukom C jest i pisanje slova *ot* za glas /o/ (osim u jednom slučaju na samom početku stranice u kojem se radi o natpisanom slovu *o*), a s grafijske strane ovo je slovo zanimljivo zbog izostajanja središnje vertikalne crtice čime ovakvo pisanje ostavlja dojam svojevrsnog pojednostavlivanja (slično kao i kod slova *e*).

Tablica 7. Azbučni niz pisarske ruke F

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	Ь	Ê	Û	Î/Ja				
								

5.3. Osvrt na kratični i ligaturni inventar pisara *Libra*

U srednjovjekovnim tekstovima svih pismenosti koje su iznikle na tradiciji grčkoga pisanja i grafičkog uređenja teksta (straničnog postava) razlikuju se četiri postupka koja se temelje na redukciji ispisanog materijala, najčešće slova: stezanje (kontrakcije), odbijanje (suspenzije), natpisivanje (superpozicije) te slijevanje (ligature).

Kratice u *Libru* su, uspoređujući sa situacijom u drugim bliskim srednjovjekovnim spomenicima, vrlo rijetka pojava. Promatrajući grafiju pisara A koji je autor najvećeg dijela zbornika, vidimo kako su kratice tek usputna pojava. Najrasprostranjeniji način kraćenja je natpisivanje. U tom kontekstu postoji i najčešći primjer kod svih pisara. Riječ je o prijedlogu *ōd/ōt/ōdb*⁸, kod kojeg je natpisivanje generalno uvriježena pojava u grafijama

⁸ Svi primjeri navedeni u ovom poglavlju prikazani su u Tablici 8.

svih srednjovjekovnih ćirilčkih spomenika i dokumenata. Pojavljuje se i vrlo čest primjer kontrakcije i natpisivanja⁹, riječ *g(ospo)^d(i)nb*. Osim ovih dvaju primjera ostala su kraćenja u tekstu uglavnom sporadična i često su posljedica pisarske greške – kao što se može vidjeti iz primjera *i^{po}vede* (35 v., 13. r.).

Glavni uzrok još rjeđeg pojavljivanja kratica kod ostalih pisara zasigurno je i sam volumen teksta koji su pisali jer je ruka A ipak autor najvećeg dijela *Libra*. Slični uzusi kraćenja pojavljuju se i kod pisara B. Natpisivanja su još jednom najčešći (u ovom slučaju i jedini) način kraćenja. Kod pisara B često je natpisivanje slova *i* i *u*, kao što se može vidjeti iz primjera *ō^d stvar^d* i *k port^u*. U prvom primjeru pojavljuje se i već dobro nam znano natpisivanje kod prijedloga *ōd*.

Kratični inventar pisarske ruke C malo je raznovrsniji. Osim standardnog natpisivanja kod prijedloga *ōd* postoje i drugi primjeri natpisivanja istog slova što se može vidjeti i u slučaju riječi *gra^du*. Usto prisutne su i neke kontrakcije – *c(a)rb*, *m(ie)s(e)ca*, kao i kombinacija kontrakcije i natpisivanja u riječi *g(ospo)^d(i)nb*.

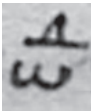
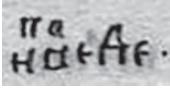
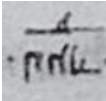
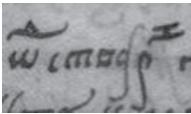
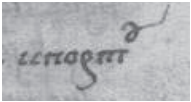

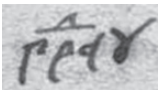
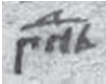
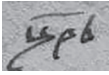
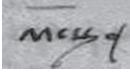

Specifičnost zadatka pisarske ruke D utjecala je i na kratični inventar, koji je jako štur. Uz standardni prijedlog *ō^d* pojavljuju se još primjeri natpisivanja pojedinih slova kao što možemo vidjeti u riječima *barnarda* i *čoviečanskii*. Zanimljiv je primjer pridjeva *svet*. Naime iz predočenog primjera *svetoga*, natpisana titla identična je natpisanom slovu *d*. Kako u riječi nema slova *e*, to znači da je isto kontrahirano ili natpisano u ovom, za to slovo, dosta nezgodnom obliku. Moguće je i kako se radi o kontrakciji u kojoj je pri pisanju title pisar jednostavno upotrijebio ovakav oblik.

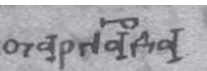
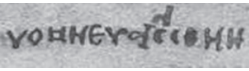
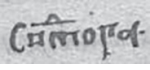

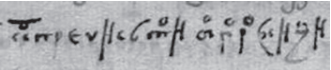

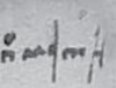
Natpisivanje je jedini način kraćenja i kod pisarske ruke E. Kao karakteristika kratičnog inventara ističe se natpisivanje slova *o*, kao što se može vidjeti iz priloženog primjera. Osim toga, natpisuju se i druga slova, kao slovo *a* u istom primjeru.

Na jedinjoj stranici teksta pisanoj rukom F još se jednom pojavljuju samo natpisivanja, i to pretežito jedino kod prijedloga *ō^d*. Iznimka se nalazi u samom naslovu odlomka kod natpisivanja slova *o* u prijedlogu *po*. Ovakvo natpisivanje slova *o* podsjeća na kratične uzuse kod prethodne ruke E. Uporaba kratica u *Libru* daleko je rjeđa nego u diplomatiji gdje u velikom broju dokumenata i povelja u pravilu nema retka u kojoj se ne pojavljuje neka vrsta kraćenja. Izostanak ligatura kod svih pisara također je fascinantna podatak koji upućuje i na moguću standardizaciju.

⁹ Usp. Paskojević 2018, poglavlja o kratičnom inventaru.

Tablica 8. Pregled kratičnog inventara

Primjer	vrsta kraćenja	pisarska ruka	transliteracija i pozicija u tekstu
	natpisivanje	pisar A	\bar{o}^d višestruko pojavljivanje
	natpisivanje	pisar A	<i>i^{po}vede</i> 35 v., 13. r.
	kontrakcija i natpisivanje	pisar A	<i>g(ospo)^d(i)nb</i> višestruko pojavljivanje
	natpisivanje	pisar B	\bar{o}^d stvar ⁱ 143 r., 1. r.
	natpisivanje	pisar B	<i>k port^{tu}</i> 147 v., 4. r.
	natpisivanje	pisar C	\bar{o}^d višestruko pojavljivanje
	natpisivanje	pisar C	<i>gra^du</i> 158 r., 30. r.
	kontrakcija i natpisivanje	pisar C	<i>g(ospo)^d(i)nb.</i> 158 r., 17. r.
	kontrakcija	pisar C	<i>c(a)rb</i> 159 v., 14. r.
	kontrakcija	pisar C	<i>m(ie)s(e)ca</i> 159 v., 8. r.
	natpisivanje	pisar D	\bar{o}^d višestruko pojavljivanje

	natpisivanje	pisar D	<i>barna'da</i> 153 v
	natpisivanje	pisar D	<i>čovieča'skii</i> 152 r
	kontrakcija ili natpisivanje	pisar D	<i>sv(e)toga</i> 29 v., 20. r.
	natpisivanje	pisar E	<i>ō^d</i> višestruko pojavljivanje
	natpisivanje	pisar E	<i>k^a prečisb^oi</i> <i>b^og^or^odici</i> 148 r., 5. r.
	natpisivanje	pisar F	<i>ō^d</i> 42 v., višestruko
	natpisivanje	pisar F	<i>p^o mati[ju]</i> 42v, 1. r.

6. Posebnosti slovnog inventara i višestrukost slovnih rješenja za iste glasove

Problematika obuhvaćena ovim poglavljem dobrim dijelom naslanja se na sam postanak ćirilčkog pisma koje je kreirano s ciljem pisanja slavenskog jezika. Osnovna motivacija uvođenja novih grafijskih rješenja u ćirilčku azbuku bila je činjenica kako grčki alfabet ne posjeduje grafijska rješenja za sve slavenske glasove. U ovom poglavlju fokus će biti na distribuciji slova *ǰ* (*ǰerv*), *č* (*šta*) te poluglasa *jer* – specifičnih slova za specifične glasove čija distribucija može ukazati na kronološku i prostornu određenost pisma.

Slovo *ǰ* (*ǰerv*) ćirilica preuzima iz glagoljičkog pisma te njegovu uporabu možemo pratiti još od *Povelje bana Kulina* (1189. g.). *ǰerv* se koristio u stranim riječima, ali i za bilježenje glasa /ǰ/ (mekog *g*) (Karski 1928: 194). Kod pisara A, B i C upotrebljava se uglavnom za bilježenje

glasa /đ/ i /ć/. Usto u manjoj mjeri kod pisara A i B kombinacijom sa slovima *l* i *n* obilježava palatalne glasove /Ĵ/ i /ň/. U tim slučajevima *ŷ* dolazi prije slova *l* i *n*.¹⁰ Kod pisara C ova pojava nije zabilježena. *Đerv* se pojavljuje i kod pisarske ruke D, iako je ona autor samo naslova teksta i pogovora. I ovdje slovo ima funkciju označavanja glasova /đ/ i /ć/, dok druge uporabe nisu zabilježene. Uporaba *đerva* za označavanje glasova /đ/ i /ć/ kao i za bilježenje palatalnih /Ĵ/ i /ň/ zabilježena je i kod mlađe pisarske ruke E. Kod pisara F koji je autor samo jedne stranice teksta, *ŷ* se pojavljuje prilikom bilježenja glasa /đ/ i palatalnog /Ĵ/. Kako sadržaj teksta nije dao prilike bilježenju /ć/ i /ň/, možemo samo pretpostaviti kako je i ovaj pisar upotrebljavao slovo *ŷ* na isti način.¹¹

Slovo *ĉ* (*šta*) u najstarijim ćirilčkim tekstovima alternira s pisanjem iste glasovne vrijednosti /št/ dvama slovima – *št*. *Ć* je najvjerojatnije ligaturnog podrijetla, iako mišljenja oko toga kojim slovima duguje postanak još uvijek nisu usuglašena. Dok jedni smatraju kako se radi o ligaturi slova *š* i *t* (Karski 1928: 165), ima i onih kojima se primjerenije čini spajanje slova *š* i *č* (Kuljbakin 2008: 75). U *Libru* ovo se slovo pojavljuje kod pisara A, B, C i E. Kako se *ĉ* kroz povijest izgovaralo kao /č/, /št/, /šč/ i /šč/, ponekad je jako teško utvrditi koji točno glas označava. U grafijama pisara *Libra* slovo *ĉ* u pravilu označava glasovnu skupinu /št/, a drugi primjeri uporabe ovog slova nisu zabilježeni.

Od *jerova*¹² se pojavljuje samo *ь* (*jer*), što je očekivano uzevši u obzir kako je *jor* već odavno izašao iz uporabe.¹³ U *Libru* je *jer* zabilježen u azbukama gotovo svih pisara, nema ga samo kod pisarske ruke F koja je, prisjetimo se, autor samo jedne stranice teksta. Ono u pravilu dolazi na završetku riječi, a drukčija uporaba – primjerice bilježenje glasova /Ĵ/ i /ň/ – nije zabilježena.

¹⁰ Primjer ovakvog bilježenja slova *lj* kod pisara A možemo naći u 15. retku stranice 16 *verso*, a za slovo *nj* v. 17. r. stranice 2 *recto*.

¹¹ Dalo bi se raspravljati koliko su mlađe ruke E i F zapravo „autorske” jer je očito kako su kasnije dopisale manji, sadržajno čak nevezan (osim religijske komponente) dio *Libra*. One su ipak uključene u ovo istraživanje kako bi se bolje dočarale grafijske razlike između dvaju različitih razdoblja (naravno, ukoliko iste postoje).

¹² Samoglasnike *ь* i *ѣ* često zovu poluglasima, poluglasnicima, polusamoglasnicima i sl. Svi ti nazivi ukazuju na reducirani izgovor tih glasova. U skladu s imenima slova glagoljične i ćirilčne azbuke (*jor* – *ь*, *jer* – *ѣ*) zvat ćemo ih *jerovima* (Damjanović 2003: 60).

¹³ Proces vokalizacije *jerova* i zamjene *jora* s *jerom* počinje još u XI st., tako da je do vremena nastanka *Libra* već u potpunosti proveden.

Višestrukost slovnih rješenja za iste glasove česta je pojava u srednjovjekovnoj ćirilskoj pismenosti. Dvojako pisanje glasova /v/, /i/, /m/, /t/ samo su neki od čestih primjera ove pojave. U pisarskim grafijama *Libra* dvojako bilježenje nije pretjerano rašireno. Mjestimično se u grafiji pisara E pojavljuje jednoglobo i troglobo slovo *t*, ali osim toga neke značajnije alternacije nisu zabilježene. Moglo bi se eventualno raspravljati o pisanju slova *o* i *ô*, ali kako ta slova u pravilu obilježavaju drukčije glasove (kratki i dugi glas /o/), njihovo alterniranje nije identificirano. Jedina zanimljivost koja je vezana uz ova dva slova jest potpuni izostanak slova *o* (*onb*) kod pisara C koji koristi samo slovo *ô* (*otb*). U tom slučaju ne možemo govoriti o dvojakom pisanju, već prije o pisanju dva glasa istim slovom (u slučaju da je pisar razlikovao ova dva glasa što u tekstu nije potvrđeno!). Izostanak višestrukosti slovnih rješenja jasan je pokazatelj kako je ova, *knjiško minuskulna* varijanta ćirilskog pisma, početkom XV. st. u potpunosti standardizirana.

7. ZAKLJUČAK

Pisanje je proces pomoću kojeg prenosimo poruku horizontalno (od jedne osobe do druge) i vertikalno (kroz različita vremenska razdoblja). Krajnji rezultat tog stvaranja uvijek možemo gledati kao jedinstveno djelo. Za razliku od tiskanih izdanja, gdje postoji morfološka uniformiranost azbučnog niza, ljepota pisanog spomenika (bilo da je riječ o liturgijskom ili vernakularnom spomeniku, dokumentu ili povelji) leži u činjenici kako dva poteza pisarske ruke, koliko se god oni trudili, nikad nisu u potpunosti identična.

Uzevši u obzir kako je u stvaranju *Libra* sudjelovalo čak šest različitih osoba i to kroz, navjerojatnije, duže vremensko razdoblje (ako uzmemo u obzir ruke E i F), dobivamo i glavnu motivaciju za provedbu ovog paleografskog istraživanja koje u fokusu ima grafiju i morfološke promjene koje se u njoj događaju. Provedeno istraživanje pokazalo je kako se koordinacijski procesi ne razlikuju u proučavanim grafijama – sve su raspoređene unutar četverolinijskog ustroja s pripadajućim slovnim modulom karakterističnim za minuskulna i kurzivna pisma. Pojedine manje razlike vidljive su u slovnim oblicima koji svojim linijama probijaju redak, što je i očekivano s obzirom na različite pisarske ruke. Provedenim istraživanjem azbučnih nizova potvrđena je činjenica kako sve grafije pokazuju podjednak, ali ipak individualiziran, stupanj minuskuliziranosti. Štoviše, čak se može reći kako je pretpostavljena evolucija *diplomatičke* u *knjišku* minuskulu rezultirala većom ujednačenosti

azbučnog niza. Osim same morfologije slova u korist takve hipoteze ide i izostanak višestrukosti slovnihi rješenja za iste glasove, manjak ligatura i sl. Dugo nasljeđe diplomatske minuskule pretočilo se u novu – knjišku funkciju, koja je od 1512. (*Ofičje Blažene Djeve Marije*, Venecija) postala prikladna da se njome i tiskaju knjige. Za razliku od diplomatske minuskule ovdje je proces razvoja prema kurzivu „zakočen”, što tisak izvrsno dokumentira i, zapravo, fiksira. Grafije vjerodostojno odražavaju suvremenu situaciju regionalne ćiriliske pismenosti s manjim brojem karakterističnih morfoloških rješenja. Ta rješenja ipak govore kako spomenuta ujednačenost, iako zrela, predstavlja nezavršen proces normalizacije pisma.

Veće razlike u odnosu na blisku ćirilisku pismenost zabilježene su u kratičnom inventaru. Kod svih pisara kratice su jako rijetka pojava, što u proučavanom periodu nije slučaj u ćiriliskom pisanju. Od načina kraćenja najrasprostranjenije je natpisivanje, uz poneku kontrakciju i kombinaciju kontrakcije i natpisivanja. Zanimljivo je kako i u svim proučavanim grafijama nije identificirana nijedna ligatura što je iznenađujuće. Čak i široko rasprostranjene ligature (poput ligature *rê*) izostaju iz azbučnih nizova *Libra*. Razlozi izostanka kratice i ligatura mogu se objasniti kroz prizmu prije spomenute normalizacije pisma. Tome u prilog ide i činjenica kako je situacija slična i u kasnijim tiskanim izdanjima (već spominjani *Nauk karstianski*), gdje se kratice također pojavljuju samo sporadično, što dokazuje visok stupanj normalizacije/standardizacije knjiške minuskule. Na kraju možemo konstatirati kako je *Libro*, zapravo, zbog veličine teksta i ujednačenosti – pisani spomenik hrvatske ćirilice u kojem je impregnirano dugostoljetno iskustvo pisanja ovog slavenskog pisma, sa svim svojim osebjnostima.

IZVORI

Libro od mnozijeh razloga. Dvosveščano izdanje rukopisa iz 1520. s preslikom izvornika i latiničkim prijepisom s komentarima. Priredio Mateo Žagar. Zagreb: Matica hrvatska, 2020.

LITERATURA

- Badurina, Lada. 2012. Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju. *Povijest hrvatskoga jezika. Književnost i kultura devedesetih*. Mićanović, Krešimir (ur.). Zagreb: Zagrebačka slavistička škola: 65–96.
- Damjanović, Stjepan. 2003. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Daničić, Đuro. 1874. *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII. vijeka*. Beograd.
- Eckhardt, Thorvi. 1955. Ustav. Glossen zur paläographischen Terminologie. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 4: 130–146(b).
- Jagić, Vatroslav. 1868. *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*. Zagreb: Štamparna Dragutina Albrechta.
- Kapetanović, Amir. 2014. Jezična uporaba u ćiriličnom *Dubrovačkom dominikanskom lekcionaru*. *Filologija* 62: 61–68.
- Karski, Evfimij Fedorovič. 1928 (1979). *Slavjanskaja kirillovskaja paleografija*. Sankt Peterburg: Nauka.
- Kuljbakin, Stepan Mihajlovič. 2008. *Slavjanskaja paleografija*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU
- Mitani, Keiko. 2017. The Croatian Tradition of *The Story of Akir the Wise* in South Slavonic Recensions. *Slovo*, 67, 1–21.
- Mošin, Vladimir. 1955. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije* I. dio. Zagreb: JAZU
- Nakaš, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo. Slavistički komitet.
- Paskojević, Kristian. 2018. *Razvojni procesi diplomatske ćiriličke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnogijeh razloga. Dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*. Beograd – Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933a. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan 1933b. *Bernardinov lekcionar i njegovi dubrovački prepisi*. Posebna izdanja SKA XCIX. Filozofski i filološki spisi 23. Beograd.
- Speranskij, Mihail. 1931. Dubrovnickij sbornik 1520. goda. *Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života*. Dubrovnik. 257–259.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Žagar, Mateo (ur.). 2020. *Libro od mnogijeh razloga 1520. Latinički prijepis s komentarima*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Žagar, Mateo i Kristian Paskojević. 2014. Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća između minuskule i kurziva. *Filologija* 62. 221–247.

SUMMARY

GRAPHY OF SCRIBAL HANDS IN *LIBRO OD MNOZIJEH RAZLOGA*

Libro od mnozijeh razloga, the manuscript book written in Dubrovnik in 1520, is characterized by its varied content and choice of topics (parts of the gospels, instructive legends, prayers, parts of horoscopes and dream books). It consists of five parts subsequently connected into one, and individual parts were written by different scribes. Milan Rešetar, whose paleographic research served as the starting point of the article, mentions three main scribes' hands and a fourth that mostly added titles written in red ink. Along with them, two younger hands appear, filling in the blank space at the end of individual parts of the manuscript. The main task of this paleographic research is to analyze the graphics of these scribes and compare letter forms in order to identify differences and similarities between them, with an emphasis on their morphology. The term graphy is broader than graphomorphology and it mostly focuses on the way of recording phonemes with letters or graphemes, i. e. the system of letters by which the phonemes of a particular language are written.

Keywords: Middle Ages, Dubrovnik, Slavic Cyrillic paleography, graphy, graphetik

Rad je otvorenog pristupa i može se distribuirati sukladno s međunarodnom javnom licencom CC BY-NC-ND 4.0 HR.

This paper is open access and may be further distributed in accordance with the provisions of the CC BY-NC-ND 4.0 HR.

Pregledni znanstveni rad

DOI: 10.17234/Croatica.65.6

UDK: 811.163.42:801.7

821.163.42.09''15''(497.584 Dubrovnik)

Primljen: 7. VI. 2020.

Prihvaćen: 18. IX. 2020.

CVIJET KREPOSTI U LIBRU OD MNOZIJEH RAZLOGA: LEKSIČKE I ANIMALISTIČKE OSOBITOSTI¹

Marinka Šimić

Staroslavenski institut, Zagreb

msimic@stin.hr

Antonija Zaradija Kiš

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

zaradija@ief.hr

Cvijet kreposti ili *Fiore di virtù* je moralno-didaktičko djelo nastalo u 14. stoljeću u Italiji. Sastoji se od 35 poglavlja pisanih bolonjskim vernakularom zbog čega je djelo bilo pristupačno širokom društvenom sloju. Izum tiska učinio ga je jednim od najpopularnijih europskih djela pučke književnosti u rasponu od nekoliko stoljeća tijekom kojih *Fiore di virtù* biva prevođeno na nekoliko europskih vernakulara: francuski, španjolski, katalonski, njemački, grčki, rumunjski, armenski. Na slavenskom je prostoru djelo prevedeno na hrvatski, ruski i srpski jezik, koji je ujedno i najmlađi slavenski prijevod iz 1800. godine. U hrvatskoj je književnoj tradiciji *Cvijet kreposti* bio posebice popularno štivo o čemu svjedoči činjenica da je očuvan na trima pismima: glagoljici, ćirilici i latinici, a to su ujedno i tri hrvatske redakcije *Fiore di virtù* koje svoju slavu doživljavaju na razmeđu srednjovjekovnoga i renesansnoga književnog izričaja. I dok se glagoljska inačica nalazi u pet zbornika iz 15. i 16. stoljeća, najstarija ćirilska tek je djelomično očuvana jedino u

¹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse* (IP-2019-04-5621)

Libru od mnozijek razloga, dubrovačkom zborniku iz 1520. godine i sadrži uglavnom ona poglavlja koja pripadaju mlađoj proširenoj talijanskoj varijanti *Fiore di virtù* koja u konačnici broji 41 poglavlje. Dubrovačkom zborniku nedostaje početak kojemu pripada upravo *Cvijet kreposti*, pa je stoga ovo djelo u ćirilskoj varijanti nepotpuno. *Cvijet* je u *Libru* pisan štokavskim narječjem i dubrovačkim govorom 16. stoljeća, ali sa znatnim oslanjanjem na starije glagoljske predloške, tj. s čakavskim i crkvenoslavenskim utjecajem. Leksik je *Cvijeta kreposti* posebice zanimljiv jer pokazuje nekoliko jezičnih slojeva među kojima su najdominantniji: crkvenoslavenski (npr.: *lačanь, varovati se, rabb, mnieti*), romanski (npr.: *akvila, almanko, vicio, glotunia, žmuo, peduts*), dubrovački (npr.: *mahnitacь, legati, parati, guvernati*). Uz razradu leksičkih osobitosti *Cvijeta kreposti* u *Libru* će pozornost dodatno biti usmjerena na bestijarijske odlomke koji slikovito vizualiziraju čovjekove mane i vrline, temeljne moralno-didaktičke odrednice ovoga djela. U tom smislu u radu ćemo se fokusirati na pojavnost šišmiša čija se povijesna demonizacija, prisutna i u *Libru*, ponavlja i danas kad šišmiša „optužujemo” za pandemiju koronavirusa. U kapitulu o *grijehu putenom* koji je očuvan jedino u *Libru* šišmiš, odnosno *liliko* je optužen za blud, požudu, androginost i animalistička je predodžba ove ljudske mane.

Gljučne riječi: *Cvijet kreposti*, mane, vrline, životinje, leksik, šišmiš

1. OD FIORE DI VIRTÙ DO DUBROVAČKOGA CVIJETA KREPOSTI

Pet je stoljeća prošlo otkako su pisari dubrovačkoga kraja priredili ovaj jedinstveni *Libro* sastavljen od *mnozijek* književnih *razloga*, odnosno rasprava. Najsustavniju raščlambu ćirilskoga dubrovačkog zbornika iz 1520. godine do danas objavio je u dvama navratima Milan Rešetar (1860–1942). Prvi rad, *Libro od mnozijek razloga: dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520.* tiskan 1926. godine uz kraći uvod (str. 9–17) donosi cjelovit tekst *Libra*, a deset godina kasnije studija, *Dubrovački zbornik od god. 1520,* iz 1933. godine fokusira se na podrobnu sadržajnu i filološku raščlambu svakoga dijela *Zbornika*. U toj radnji Rešetar naširoko raspravlja o prvom dijelu *Libra* – *Cvijetu kreposti*. To je prijevod talijanskoga djela *Fiore di virtù* koji Rešetar obrazlaže na 30 stranica kroz 14 poglavlja (str. 9–39). *Cvijet kreposti* vjerojatno je i najzagonetniji tekst kad je riječ o samomu prijevodu, odnosno istraživanju predložaka dubrovačkoj varijanti. Istaknimo da je Rešetar započeo svoja istraživanja *Libra* prije stotinu godina dok je živio u Zagrebu, gdje se nastanio nakon Velikoga rata i završetka dugogodišnjega boravka u Beču (od 1891. do 1919). Preseljenje u Firencu, nakon umirovljenja na Filozofskom fakultetu u Zagrebu,² omogućilo mu je pristup mnogim talijan-

² Milan Rešetar bio je redoviti profesor u Zagrebu na Filozofskom fakultetu od 1919. do 1928. godine gdje je predavao različite kolegije iz slavistike, a kraće vrijeme i gramatiku ruskoga jezika (Damjanović 1998: 105).

skim varijantama *Fiore di virtù* i tadašnjim pionirskim studijama vezanim za nastanak talijanskoga izvornika,³ a time i lakše traganje za predloškom dubrovačkoga *Cvijeta kreposti*. O neophodnosti tih početnih znanja pisao je već sredinom 19. stoljeća Vatroslav Jagić, koji je prvi pragmatično izvijestio o *Libru u Prilozima k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (1868). Njegove riječi „vapaja” za talijanskim originalom morale su biti misao vodilja Rešetarova istraživanja *Cvijeta* po talijanskim knjižnicama više od jednoga desetljeća. Zato Rešetarova dugogodišnja traganja za izvornikom hrvatskih prijevoda *Cvijeta* možemo smatrati ostvarivanjem tek natuknutih Jagićevih istraživačkih putokaza. Nova znanja do kojih se moglo doći jedino dužim boravkom u Italiji s mogućnošću pristupa raznim rukopisima i tiskanim izdanjima u Rešetara su pobudile nadu da će njegove recentne spoznaje potaknuti ponovno objavljivanje dubrovačkoga zbornika, znajući „kako će mnogo vremena proći dok se Z (= Zbornik, napomena autoricâ) nanovo izda (ako uopće do toga dođe!)” (Rešetar 1933: 36) I, eto, stotinu godina nakon prvih Rešetarovih zamisli o istraživanju *Libra* i o 500. obljetnici nastanka rukopisa čestitamo priređivačima, Mateu Žagaru i Dolores Grmača s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, koji su usprkos svim nedaćama (a bilo ih je i u Rešetarovo doba) te jubilarne 2020. godine ostvarili san Milana Rešetara i podarili hrvatskoj javnosti *Libro od mnozijek razloga* u novom ruhu 21. stoljeća.⁴ Usto valja spomenuti da je samo *Cvijet kreposti*, prvi okrnjeni dio *Libra*, bio temelj komparativnoga kulturološko-filološkoga istraživanja u kontekstu hrvatske tropismene književne tradicije te je iste 2020. godine studija dviju autorica, Antonije Zaradije Kiš i Marinke Šimić, objavljena pod naslovom *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav*

³ To su prvi radovi dvojice začetnika izučavanja *Fiore di virtù* na talijanskom književnom prostoru: Giacomina Ulricha, *Fiore di virtù, versione toscano-veneta*, Zurigo 1890. i *Fiore di virtù, saggi della versione toscano-veneta secondo la lezione dei manoscritti di Londra, Vicenza, Siena, Modena, Firenze e Venezia*, Leipzig 1895. (isto u *Zeitschrift für romanische Philologie* 19: 235–253, 431–452) te rad Carla Fratia iz 1891. godine, *Ricerche sul Fiore di virtù* u časopisu *Studi di filologia Romanza* 6: 247–447. Premda se Rešetar o njima izjašnjava pohvalno, smatra da im nedostaje kritičnosti i dubljih redakcijskih istraživanja za kojima je zapravo Rešetar tragao (Rešetar 1933: 23).

⁴ Dubrovački je zbornik priređen u dvije knjige. Prva sadrži preslik izvornika: *Libro od mnozijek razloga 1520. Preslik izvornika* (prir. Mateo Žagar), Zagreb 2020., Matica hrvatska, Biblioteka Posebna izdanja. Druga knjiga naslovljena *Libro od mnozijek razloga. Latinički prijepis s komentarima* (prir. Mateo Žagar), Zagreb 2020., Matica hrvatska, Biblioteka Posebna izdanja sadrži opširnu studiju o rukopisu urednika Matea Žagara i Dolores Grmača „*Libro od mnozijek razloga* u hrvatskoj filologiji” (str. 9–97) te latinički prijepis ćirilskoga teksta s komentarima (str. 101–469).

životinjsku: studija – transliteracija – faksimil.⁵ U toj studiji *Cvijet kreposti* iz *Libra* poslužio je autoricama za objavljivanje cjelovitoga moralno-didaktičkoga teksta jer upravo taj sadrži 12 posljednjih glava talijanskoga djela u hrvatskom prijevodu koje ne sadrže ostali stariji glagoljski izvori. U ovom se pak radu iste autorice u svojoj analizi fokusiraju isključivo na *Cvijet kreposti* iz *Libra*, donoseći razradu leksemne građe ovoga dijela ćirilskoga rukopisa.

Europskoj popularnosti *Cvijeta kreposti*, ali i drugih tema kao što je primjerice sedam tekstova iz prvoga dijela *Libra*⁶ (*Cvijet kreposti*, *Čtenije prjekrasnoga Josefa*, *Od smrti čtenije*, *Čtenije svetoga Tome*, *Nauk premudroga Akira*, *Čtenije od Abrama*, *Od smrti Abramove*) koje su privlačile onodobne čitatelje/slušatelje, nisu odoljeli ni Dubrovčani, posvetivši knjigu *ovomui · našemu · gradu · dubrovniku · koi · mnoziemь · grivь i ôd mnoziehь · nenavidienь · začo · raste · svaki · danь · u jakosь · iedanь · danь · veče · negoli · drugi · uzgoru · ide · čuvaj ga · bože ôd svakoga · zloga · osuđenja...* (*Libro* 89v⁷; usp. Žagar 2020: 280). Pisari, najvjerojatnije mljetskoga benediktinskog samostana,⁸ 20. svibnja 1520. godine (kako stoji na kraju rukopisa) (Žagar 2020: 469) priveli su kraju svoj *Libro*, a mi ga pet stoljeća kasnije s osobitim užitkom čitamo, no s nešto drukčijih istraživačkih očista koja nam razotkrivaju ono vrijeme i one ljude te književne teme koje su ih oduševljavale.

⁵ Knjiga je tiskana u suradnji triju institucija iz Zagreba: Hrvatske sveučilišne naklade, Instituta za etnologiju i folkloristiku i Staroslavenskoga instituta.

⁶ Tekstovi su u *Libru*, njih 41, podijeljeni u pet većih cjelina od kojih svaka sadrži nekoliko tekstova: prva cjelina 7, druga cjelina 10, treća cjelina 2, četvrta cjelina 5, peta cjelina 12. Podrobnim se razvrstavanjem svih tekstova i njihovom filološkom raščlambom prvi najsustavnije bavio Milan Rešetar (1933), a u nedavno objavljenoj knjizi Mateo Žagar i Dolores Grmača (2020: 36–60).

⁷ Svi su primjeri navođeni prema izvorniku koji se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, sign. *IV a 24*.

⁸ Prema Milanu Rešetaru glavni je pisar bio „sasvim sigurno... s ostrva Mljeta, pa je onda moguće da je i cijeli rukopis postao u mljetskom manastiru dubrovačkih benediktinaca” (1926: XV). U tom kontekstu valja imati na umu kulturološku povezanost mljetskih benediktinaca s apulijskima koja se mogla ostvarivati ne samo u graditeljstvu, što je tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova od 1948. do 1951. godine na crkvi sv. Marije benediktinskoga samostana na Mljetu prvi ustanovio i o tome pisao Cvito Fisković (v. Tomas 2011: 296–309), već i u literarnom kontaktu što bi mogao potvrditi i *Libro*. Na ovo se Rešetarovo mišljenje o mjestu nastanka *Libra* osvrću i autori predgovora najnovijega izdanja *Libra*, smatrajući pak da „...Rešetar još uvijek nije bio spreman samome Gradu, toliko obilježenom latinskom i latiničkom kulturom, dati prednost. Neposredno zaleđe, bliže i dalje susjedstvo, čvrsto se bilo moglo vezivati uz staru, izvorno crkvenoslavensku baštinu. Ako i ne zaključujemo, unatoč zapisu, da je *Libro* i prepisano u samome Gradu, ne bi trebalo biti sumnje da je bilo (i) za Grad namijenjeno.” (Žagar i Grmača 2020: 20).

Popularnost odabranih tema u *Libru* povezana je s prosvjetiteljskom namjerom tekstova među kojima ćemo se posebice fokusirati na onaj u prvomu dijelu *Libra*, a to je *Cvijet kreposti, Cvětъ otъ kreposti*⁹ ili *Cvětъ vsake mudrosti*, kako je ovo djelo poznato u starijoj hrvatskoj književnosti. Prijevod je to talijanskoga moralno-didaktičkog traktata *Fiore di virtù*, oblikovana na toskanskom vernakularu u rasponu od 1310. do 1323. godine. Djelo je doživjelo svoju popularnost ponajprije kao rukopis koji se prepisivao više od jednoga stoljeća na prostoru zapadne Europe. No vrhunac su popularnosti *Fiore di virtù* tiskane inačice koje se šire europskim prostorom sve do 19. stoljeća. Gutenbergov pronalazak uvelike je popularizirao *Fiore di virtù* te gotovo da i nije bilo poznatijega izdavača koji nije uvrstio to djelo u svoj izdavački repertoar. Tako se i zanimanje za masovnije prevođenje proširilo izvan zapadnoeuropskoga književnoga prostora gdje se na rukopisne varijante nastavljalja ekspanzija *Fiore di virtù* u tiskanoj formi na francuskom, španjolskom, katalonskom i njemačkom prostoru, a potom i šire, na europskom jugoistoku gdje je djelo prevedeno na grčki, rumunjski i armenski jezik. Nama je posebno zanimljiv slavenski književni prostor koji svoju tiskanu inačicu razvija na temeljima najstarijih hrvatskoglagoljskih prijevoda *Fiore di virtù* (usp. Zaradija Kiš i Šimić 2020: 49–67).

Iako se o autoru traktata i danas raspravlja, uglavnom je prihvaćeno mišljenje talijanskoga filologa i erudita s početka 20. stoljeća, Guida Zacca-

⁹ U sintagmi „cvijet kreposti” značenje kreposti (slavenska i praslavenska riječ, **krěpъ* > *krěpostъ*: jačina, postojanost) je pojačano imenicom „cvijet” čijom se retoričko semantičkom izražajnošću najavljuje prikazivanje najreprezentativnijega odabira ljudske naravi. *Cvijet kreposti* dakle u kršćanskom kontekstu valja razumjeti kao buket najljepšega cvijeca ubrana u vrtu, tj. zbirku najljepših ljudskih vrlina, kao što navodi pisac *Cvijeta kreposti* iz *Vinodolskoga zbornika* fol. 50a/1–3: *Az' esm' êk(o) gr(e)dući po (vrt)ê prekrasnê zbiraūći nailipli cv(ê)t' i hoću da tomu moemu zbranu malu b(u)di ime cvêt' vs(a)ke mudrosti* kojemu se suprotstavljaju najgore ljudske mane (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 143). U suvremenom hrvatskom jeziku riječ *krjepost* ima i danas značenje moralne čistoće, ukupnost moralnih vrlina, čestitost. Prvotno je značenje ovog leksema u najstarijim slavenskim kanonskim rukopisima bilo konkretno: *krěpiti se* – „jačati”, „potvrđivati”, „utvrđivati”; – „snaga”, „moć”; *krěpko* i *krěpscě* – „jako”, „silno”; *krěpъ* – „silan”, „krjepak”, „moguć” itd. (v. *Slovník*). U hrvatskoglagoljskim se rukopisima u kojima nalazimo brojne potvrde sa šest leksema tvorenih od iste osnove pa i neke koji nisu očuvani u kanonskim rukopisima, primjerice, *krěpkotvorъсь: krěp'kotvorcěmъ* BrN₂ 448a, očuvalo i konkretno i apstraktno značenje, npr.: *krěpiti: krěpitiъ* BrVat₆ 208a, *krěplaše* BrN₂ 371b, BrVO 423b, *krěplaše se* MVat₄ 85a (zanimljiv je prijevod istoga mjesta u CPar 257r *tvřjaše govore*), *krěplahu se* MVat₄ 85b (sinonim u CPar 258r *v žmagahu*), *krěpko: krěpko* BrN₂ 331d, BrVO 99b, *krěpъno: krěpъ no* BrN₂ 409a, *krěpostnê: k' rěpostnê* BrVat₅ 58c, *krěpostъ: krěpostъ* MNov 25a (sinonim u MVat₄ 23c *država*), *krěpost' CPar 26v* (sinonim PsLob 17r *utvr ždenie*) (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 13).

gninia (1868–1943), da je najpopularniji traktat o manama i vrlinama priredio bolonjski notar Tommaso Gozzadini (oko 1260–1329) (Zaccagnini 1912: 136, isto 1915: 330–334), koji je bio važna, utjecajna i iznimno obrazovana osoba u Bologni u prvim desetljećima 14. stoljeća (Milan 2002: 226). Njegov literarni uradak tijekom nekoliko stoljeća postaje posebice važan u kontekstu razvoja ne samo talijanske već i europske vernakularne književnosti o čemu su u svojim pionirskim filološkim radovima najviše doprinijeli švicarski filolog sa sveučilišta u Zürichu Jacob (Giacopo, Giacomo, Jacobus, Jacques) Ulrich (1856–1906) radom *Fiore di virtù, saggi della versione tosco-veneta...* (1895), zatim bolonjski bibliotekar Carlo Frati (1863–1930) radovima *Ricerche sul Fiore di virtù* (1891), *Dicerie volgari del sec. XIV, aggiunte in fine del Fior di virtù* (1911), a posebice Maria Corti (1915–2002), talijanska filologinja i spisateljica sa Sveučilišta u Paviji,¹⁰ člancima *Le fonti del Fiore di virtù e la teoria della 'nobiltà' nel Duecento* (1959) i *Emiliano e veneto nel Fiore di virtù* (1960).

2. LEKSIK CVIJETA KREPOSTI U LIBRU

Leksik hrvatskih tekstova 16. stoljeća može poslužiti kao podloga u proučavanju dodira hrvatskoga jezika s drugim jezicima kao i leksičkoga posuđivanja. Upravo stoga jer je tom stoljeću svojstveno postojanje aloleksa različite područne proširenosti i otvorenosti prema leksiku svih tadašnjih hrvatskih idioma iako je ova tendencija poznata još od 15. stoljeća. Taj se leksik počinje razvijati stvaranjem hibridnoga čakavsko-kajkavskog jezika, osobito na frankapanskim područjima, kako u književnim tekstovima, tako i u pravno-povijesnim listinama (Hercigonja 1983: 329).

U glagoljskim su zbornicima 15. i 16. stoljeća¹¹ u tekstu *Cvijeta kreposti* potvrđeni pojedini zajednički leksički slojevi: crkvenoslavenizmi, čakavizmi

¹⁰ Znanstvena filološka istraživanja nadahnula su Mariju Corti u njezinu spisateljskom radu. O tome je isto tako nadahnuto pisala Brigitte Urbani u radu „Maria Corti à l'écoute du chant des sirènes”.

¹¹ *Vinodolski zbornik*, početak 15. stoljeća (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. III a 15), *Petrisov zbornik* iz 1468. godine (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, sign. R. 4001), *Ljubljanski zbornik*, druga polovica 15. stoljeća (Narodna in univerzitetna knjižnica u Ljubljani, sign. Slav. Sammlung, futural 3/368), *Tkonski zbornik*, 16. stoljeće (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. IV a 120) i *Grškovićev zbornik*, 16. stoljeće (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. VII 32), pa tako i u ćirilskom *Libru od mnozijeh razloga* iz 1520. godine (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. IV a 24) (v. Zaradija Kiš i Šimić 2020: 61–66).

i romanizmi (v. Zaradija Kiš, Šimić 2020: 89–92), ali vidljive su i razlike u jednom i drugom izričaju. Tako je primjerice u glagoljskim zbornicima značajniji čakavski utjecaj, a potvrđeni su i pojedini kajkavizmi, za razliku od *Libra* u kojem prevladava štokavska stilizacija (v. Žagar i Grmača 2020: 60–62).

Među najstarijim proznim dubrovačkim tekstovima (od 14. do polovice 16. stoljeća), prema Rešetaru, samo su ćirilске povelje originalne dubrovačke, dok su svi ostali tekstovi prerade ili prijevodi. Među njima se mogu razlučiti dvije vrste tekstova: oni izravno prevedeni prema latinskomu ili talijanskomu i oni prerađeni prema čakavskim i crkvenoslavenskim maticama u koje se ubraja i *Libro od mnozijeh razloga* (Rešetar 1952: 3)¹² čiji *Cvijet kreposti* pripada i jednoj i drugoj preradbi. U suštini je dakle *Libro* prijepis starijih matica bez originalnoga rada. Prema Rešetaru njegova tri pisara (ABC) samo su dotjerivali već postojeće prijevode i to više nehotično, dok je četvrti (D) pisar sve povezao u jednu knjigu i natpisao članke. Već u maticama s kojih su pisari prepisivali¹³ bilo je dubrovačkih jezičnih obilježja (Rešetar 1933: 5). U kontekstu najnovijih istraživanja o broju pisara koji

¹² *Libro*, kao npr. i dubrovački latinički molitvenici, koje je na tragu zaključaka Franje Fanceva krajem 20. i početkom 21. stoljeća pomno istraživala Dragica Malić, svjedoče o povezanosti hrvatske srednjovjekovne pismene baštine pisane trima pismima te o kruženju i prepisivanju tekstova bez obzira na pismo i narječje kojim su pisani. To je osobito vidljivo na temelju pisarskih pogrešaka i pojedinih grafijskih rješenja u molitvenicima u kojima je očit utjecaj glagoljice na latinicu (Malić 1992: 104; ista 2007a: 140 i 187). Tako je npr. u *Vatikanskom hrvatskom molitveniku* iz oko 1400. godine zamjetno jedno i drugo, ali i tragovi ćirilске grafije što upućuje na suživot latinice i ćirilice na dubrovačkom području. Uz ovaj molitvenik često se spominju još dva dubrovačka molitvenika. To su *Drugi vatikanski hrvatski molitvenik* koji su istraživači različito datirali, a prema najnovijim istraživanjima D. Malić kao i F. Fancev, smatra da je „nešto mlađi od 15. stoljeća” (Malić 2014: 158) i *Ćirilski dubrovački tiskani molitvenik* iz 1512. godine (v. faksimilno izdanje iz 2013. godine uz komentar A. Nazor). Proučavanje latiničkih dubrovačkih molitvenika navelo je D. Malić na razmišljanje o njihovoj prostornoj, vremenskoj i kulturološkoj isprepletenosti i slojevitosti te proširenosti hrvatske tropismenosti od najstarijih vremena, odnosno na povezanost i međuutjecaje glagoljaške i latinične bogoslužne sfere od Istre do Dubrovnika (Malić 2007a: 190). Slično kao i *Libro*, o međusobnim vezama hrvatske tropismene kulture svjedoči i *Lajpciški lekcionar* koji je nastao između 1550. i 1560. godine, dubrovački ćirilski rukopis, spona između glagoljske čakavske književnosti i štokavske dubrovačke, za koji je utvrđeno da mu je kao predložak poslužilo *Bernardinov lekcionar*, i to njegovo drugo izdanje iz 1543. godine. Novija su istraživanja pokazala da se prepisivač služio i *Prvotiskom* hrvatskoglagoljskoga misala iz 1483. godine (Barbarić 2011: 25). Isto tako je i predložak *Dubrovačkoga dominikanskoga lekcionara* pisana ćirilicom bio *Bernardinov lekcionar*, ali njegovo prvo izdanje iz 1495. godine (Barbarić 2014: 1).

¹³ S obzirom na tropismenost naše pisane baštine može se očekivati devet različitih smjerova prepisivanja: lat. > ćir., ćir. > lat., lat. > glag., glag. > lat., ćir. > glag., glag > ćir., lat. > lat., ćir. > ćir., glag. > glag. (Barbarić 2014: 4).

su sudjelovali u priređivanju *Libra* utvrđeno je čak šest pisara i to „četiri bazična... i dva naknadna, uvrštena između pojedinih djela ili rukopisnih cjelina” (Žagar i Grmača 2020: 21). Da je *Cvijet kreposti* u *Libru* prepisivan s glagoljskoga predloška potvrđuju zabilježene pogreške u *Libru* kao npr.: *biliehb* 14r umjesto *biliegb*, *od hrieha* 17v umjesto *od grieha* (u oba primjera pogreška je nastala zbog sličnosti glagoljskih grafema *g* i *h*), *droziehb* 22a umjesto *druziehb* (zamjena glagoljskih grafema *o* i *u*).

Tekst *Cvijeta kreposti* u *Libru* pri prepisivanju sa starije glagoljske matice, kako potvrđuje i potkrjepljuje Rešetar (1933: 17–22), prilagođavan je dubrovačkomu štokavskom govoru 16. stoljeća uz izravno prevođenje krajnjih dijelova s mlađega talijanskog predloška koji je uz sve Rešetarove istraživačke napore bilo nemoguće dosegnuti zbog velikog broja vernakularnih talijanskih varijanti (Rešetar 1933: 23–30), te je izravni talijanski predložak dubrovačkoga *Cvijeta kreposti* ostao nepoznat. Glagoljski tekst u kojemu je značajniji crkvenoslavenski sloj najmanje je stotinu godina stariji od teksta u *Libru*. Tri već spomenuta glagoljska rukopisa *Vinodolski zbornik*, *Ljubljanski zbornik* i *Tkonski zbornik*, u kojima se nalazi *Cvijet kreposti*, bolje se slažu među sobom nego ijedan od njih s *Librom*, tj. nijedan od njih nije njegova izravna matica. Premda se glagoljski i ćirilski tekst *Cvijeta kreposti* preklapa samo u prvih deset poglavlja, kako smo već ranije napomenule, a i oni se ne slažu u potpunosti, usporedba je potvrdila prilagođavanje čakavskoga teksta dubrovačkom govoru na gotovo svim jezičnim razinama, npr.: *priminiti* // *primieniti*, *ke* // *koie*, *meù* // *među*, *nikimь* // *nikiemь*, *c'vetь* // *cvietь*, *kade* // *gdie*, *zac'* // *zašto*, *meiu* // *među*, *vazmu* // *uzmu*, *kadi* // *gdie*, *hantavostь* // *mahnitostь*, *rečь* // *stvarь*,¹⁴ *črvlenu* // *carlenu*, *hantav* // *mahnitь*, *obleku* // *obuku*, *črvleno* // *carlene svite*, *hantavosti* // *mahnitosti*, *ča* // *što*, *izname* // *istegnuvši*, *êzikь* // *iezikь*, *ku* // *koù*, *more* // *može*, *zac'* // *zašto*, *ki* // *koi*, *vsagda* // *vazda*, *otvrstima* // *otvorenima*, *beži* // *bieži*, *očasomь* // *repomь*, *močno* // *jakostiù*, *prebiva* // *žive*, *va gvozdi* // *u lugu* itd. Istraživanje jezika najstarije dubrovačke proze pokazuje koji su sve glasovi i oblici, a donekle i sintaksa i rječnik, bili neobični dubrovačkim priređivačima i koje su zamjenjivali. Međutim te se leksičke zamjene, za razliku od gramatičkih pojedinosti, nisu sustavno provodile, zbog čega je leksik tih tekstova prilično šarolik (Rešetar 1952: 94). Utjecaj čakavskih predložaka općenito je u najstarijoj dubrovačkoj prozi izrazitiji na morfološkoj i grafijskoj razini, a

¹⁴ Premda je dubrovački prevoditelj *Libra* promijenio ovaj leksem u poznatiji, *riječ* u značenju „stvar” bila je poznata i kod dubrovačkih pisaca, npr. kod Ivana Gundulića (Tentor 1931: 453).

manji na leksičkoj u koju možemo ubrojiti primjere: *kletav*, *molitav*, *crkav*, *hiža*, *almuštvo* (usp. Rešetar 1952: 115).

Prema Rešetaru u *Libru* prevladavaju domaće riječi koje se mogu razvrstati na arhaizme, raguzeizme i čakavizme, a među stranima najzastupljeniji su crkvenoslavenizmi, romanizmi, talijanizmi i latinizmi (Rešetar 1933: 265). Međutim danas je ova kategorizacija neprecizna jer se neke leksičke kategorije preklapaju, npr. ujedno su arhaizmi i crkvenoslavenizmi, npr.: *otrokb*,¹⁵ *poruganie*, *rabь*, *tatь*, *varovati*, *prašati*, *hiniti* itd. te njih više ne možemo svrstati u strani leksički sloj. Poznato je naime da pisari hrvatskoglagoljskih knjiga ne doživljavaju crkvenoslavenski jezik kao nešto strano, što katkad i izrijekom navode, nazivajući ga hrvatskim jezikom (HCJ 2014: 18). Pri određivanju leksičkih kategorija u hrvatskoglagoljskim tekstovima treba biti posebice oprezan jer je najveći dio leksika tih tekstova zajednički hrvatskomu crkvenoslavenskom i čakavskom, a to vrijedi i za neke lekseme u *Libru* jer je taj zbornik, kao što je već rečeno, priređen prema glagoljskom predlošku.

2.1. Crkvenoslavizmi

Tijekom prilagođavanja glagoljskoga predloška u tekst *Libra* pa tako i u *Cvijet kreposti* preuzeti su neki crkvenoslavizmi premda ih je znatno manje nego u glagoljskim tekstovima,¹⁶ npr.: *daždь* ‘kiša’: *daždь* 20r, *varovati se* ‘čuvati se’: *varui se* 3r, *kalь* ‘blato’: *kalomь* 20r, *kala* 24v, *na kao* 20r, *iskaljati* ‘zablatiti’: *izkafla* 20r, *lačanь* ‘gladan’: *lačnoga* 3r; *lilibь* ‘šišmiš’: *k lilku* 18r, *mněti* ‘misлити’: *mniš li* 5r, *osalь* ‘osao’, ‘magarac’: *osle* 5r, *osli* 5r, *rabь* ‘sluga’, ‘rob’: *rabь* 4v, *rabotati* ‘raditi’: *rabotati* 5r; *tačь* ‘isprazan’: *tača slava* 7r, *tačeslavanь* 7r, *hiniti* ‘pretvarati se’: *hinio* 5r, *hini* 18r; *prehiniti*: *prihini* 4r, *prihiniti* 4r; *hinota* ‘pretvaranje’: *hinota* 4r, *cěsarь* ‘kralj’, ‘vladar’, ‘car’: *cesarь* 1r. Razlučivanje crkvenoslavenskoga i čakavskoga sloja u *Libru* je prilično osjetljivo pitanje (Žagar i Grmača 2020: 11) jer su neki od ovih leksema zajednički crkvenoslavenskomu i čakavskomu, npr.: *dažd*, *lačan*, *osal* itd.

¹⁵ Leksem *otrok* uz *osal* i *tat* spada u praslavensko leksičko nasljeđe očuvano u čakavskom narječju (Boryš 2007: 267).

¹⁶ O crkvenoslavizmima u *Cvijetu kreposti* u hrvatskoglagoljskim zbornicima detaljnije je pisano u navedenoj studiji *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku*, A. Zaratije Kiš i M. Šimić, iz 2020. godine, str. 89., dok smo u ovom radu pozornost posvetile isključivo *Libru*.

2.2. Romanizmi

Kad je riječ o tuđicama u najstarijim dubrovačkim proznim tekstovima, koji najbolje oslikavaju dubrovački govor, najviše je talijanskih, a ima ih već u poveljama iz 13. stoljeća. „Dosta je novih tuđinaka i u onome dijelu Zbornika (*Libra*) od g. 1520 koji je preveden s talijanskoga, ali najviše ih je u komedijama Marina Držića koji ih je najviše i trebao prema predmetima svojih komedija pisanih u čistom narodnom govoru. Najmanje je tuđinaka u spomenicima s crkvenim sadržajem (...)” (Rešetar 1952: 100). Prema Dragici Malić posuđenice su dvojakoga podrijetla, „jedne dolaze uglavnom crkvenim posredovanjem preko prijevoda biblijskih i drugih katehetskih tekstova, druge neposrednim dodirrom s inojezičnim govornicima i kulturama, pri čemu u najstarijim posuđenicama nezaobilaznu ulogu ima dalmatoromanski supstrat na našoj obali, a u kasnijima susjedni talijanski jezik, odnosno njegovi dijalekti” (Malić 2005: 168; v. Rešetar 1933a: 214).

Ipak, rječnik najstarije dubrovačke proze bio je daleko bogatiji domaćim riječima, dok je posuđivanje talijanskih izraza jačalo s talijanskim kulturnim utjecajem, pa su se sve više preuzimale riječi, ne samo za one predmete koji su preuzeti iz iste kulture nego i za druge domaće riječi, npr. starije *čitati*, zamjenjuje se s *legati* (Rešetar 1952: 111).¹⁷

Među posuđenicama u tekstu *Cvijeta kreposti* najviše je romanskih, od kojih su neke stare dalmatskoromanske, a neke izravno preuzete iz latinskoga ili talijanskoga pri prevođenju; pri tome je za neke teško odrediti koji je od tih dvaju jezika bio izvornik (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 90). Talijanske su posuđenice iz mletačkoga u dubrovački govor ušle u komunikaciji s Talijanima, a one iz toskanskoga preko književnosti (Rešetar 1933a: 215).

Romanizmi su u *Libru* općenito brojni, a kao što je već rečeno, mogu biti iz raznih izvora koje je teško razlučiti (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 91). Ipak, za neke je utvrđeno da su stariji romanizmi, tj. dalmatskoromanskoga porijekla, srednjolatinškoga književnog jezika i starijega toskanskoga govora, npr.: *pedut*, *pedot* ‘peljar’, *plakijer* ‘zabava’, *sikuro* ‘sigurno’; *timun* ‘kormilo’ itd. Među starijim je posuđenicama najviše imenica jer su posuđivane riječi za predmete za koje u Dubrovniku nije bilo domaćih naziva (Rešetar

¹⁷ Prema istraživanju Mate Tentora dubrovački je govor u leksiku očuvao dosta starine i veze s najzapadnijim govorima hrvatskoga jezika, primjerice u nekim riječima u kojima se čuva značenje još iz slavenske pradomovnije, npr. *dub* i *hrast* u značenju „stablo”, *drijevo* u značenju „lada” i sl. (Tentor 1931: 450).

1933: 278). Noviji su romanizmi, tj. posuđenice iz novijega talijanskog (toskanskog) književnog jezika najvjerojatnije: *almanko* ‘barem’, *barbier* ‘brijač’, *žigantb* ‘gorostas’, ‘div’, *cance* ‘brbljane’, *salac* ‘slast’, ‘užitak’, *zoja* ‘dragulj’ itd. (Rešetar 1933: 281, isto 1933a: 219–220). U *Cvijetu kreposti* malo je pravih talijanizama jer ih nije bilo ni u predlošku, tj. glagoljskom čakavskom tekstu gdje su se nalazili samo stari romanizmi: *aierb* ‘zrak’: *aieru* 18v, *aierb* 19r, *žmuo* ‘vrč’, ‘čaša’: *žmuo* 16r,¹⁸ *ipokritb* ‘licemjer’: *ipokrita* 3v, *kastiganje* ‘kažnjavanje’: *u kastiganû* 22r,¹⁹ *meštarb* ‘učitelj’: *meštre* 3r, *natura* ‘priroda’: *naturi* 1r, *polača* ‘palača’: *polači* 2v, *polaču* 2v, *polače* 2v, *polačomb* 2v,²⁰ *remeta* ‘pustinjak’: *remeta* 7v.

Ostali romanizmi u *Cvijetu kreposti* u *Libru* su: *akvila* ‘orao’: *akvilu* 13r, *od akvile* 18v,²¹ *almanko* ‘barem’: *almanko* 9r, 17r; *amantb* ‘dragi’: *amanta* 11r, *armelinb* ‘hermelin’, ‘bijela lasica’: *armelinu* 19v, *barbier* ‘brijač’: *barbiera* 1r, *bestiê* ‘životinja’: *bestie* 16r, *vicio* ‘mana’: *vicio* 7r,²² *glotuniê* ‘proždrljivost’: *na glotuniu* 9v,²³ *guvernati* ‘čuvati’: *guverna se* 8v, *dezdenb* ‘preziranje’: *dezdenb* 11r; *dezdenavati* ‘prezirati’: *dezdenavati* 9r,²⁴

¹⁸ Leksemi *žmul* i *žmulic* su dalmatskoromanskoga porijekla (*mezul*, *mizuol*) (Rešetar 1933a: 217; isti 1952: 100), potvrđeni su kod Marulića, Držića, Divkovića, a u *Cvijetu kreposti* u dubrovačkom obliku *žmuo* (AR XXIII: 465).

¹⁹ Romanizam *kaštigati* spada u one lekseme koji se često rabe u čakavskim i kajkavskim govorima, a do danas je očuvan i u Dubrovniku. Potvrđen je u hrvatskoglagoljskim liturgijskim i neliturgijskim rukopisima već od 15. stoljeća, npr.: *i potom' ga krêpko kaš'tiga* BrN₂ 373a, *kaštigam*, CTk 26v, CTk 46v, *kaštigalb* CTk 77r, *dokli estb gospodinb bogb ot'lučilb ne oće ustati ta kaš'tigb od' vasb* CKol 40, *da govore naši duktori da ni grihb, ki veće kaš'tiga gospodinb bogb* CKol 177 (v. Šimić 2011: 510).

²⁰ Ovu tuđicu Rešetar svrstava među one posebno karakteristične za dubrovački govor (Rešetar 1952: 101; Malić 2005: 190). Darija Gabrić-Bagarić također smatra da je to utjecaj dubrovačkih pisaca na Kašičev prijevod *Biblije* (Gabrić-Bagarić 1998: 28), međutim ona je proširena i na drugim hrvatskim prostorima, npr. i u hrvatskoglagoljskim istarskim rukopisima, primjerice u *Akademijinu brevijaru HAZU III c 12 s kraja 14. stoljeća* (Šimić 2014: 96).

²¹ Posuđenica *akvila* potvrđena je uz *Libro* i u pisaca 16. i 17. stoljeća, npr. u Menčetića i Vetranovića (AR I: 59). Navodi je i Petar Budmani kao talijanizam poznat u dubrovačkom govoru (Budmani 1883: 164).

²² Kao jedan od talijanizama iz psihološkoga vokabulara Petar Budmani navodi leksem *vicio* u značenju ‘mana’ i ‘opačina’ (Budmani 1883: 166).

²³ Leksem *glotunstvo* potvrđen je i u hrvatskim latiničkim spomenicima, npr.: u *Vatikanskom hrvatskom molitveniku* (iz oko 1400. godine): *Moļu te... da mi prostiš... od oholasti, zavidosti, rasrde, lakomosti, lijenosti, glotunstva i nečistoće tijela* (Malić 2005: 179).

²⁴ Prema Petru Skoku u hrvatskim je govorima u Dubrovniku, Cavtatu, Šibeniku itd. od 16. stoljeća potvrđen postverbal *dezdenj* u značenju ‘preziranje’, ‘nemarenje’, dok je imperfektivni oblik zabilježen kao *dezdenjavati*, za razliku od *Libra* gdje je *dezdenavati* (v. Skok I: 391).

dumna ‘časna sestra’: *dumna* 17r,²⁵ *duplavati* ‘udvostručavati’, ‘duplati’: *duplavati* 24r, *žintileca* ‘profinjenost’, ‘nježnost’, ‘plemenitost’, ‘otmjenoš’: *žintileca* 19v, *zintileia* 20r, *žintio* 20r, *žintileca* 24v,²⁶ *zebelinb* ‘vrsta lasice’: *zebelinb* 20r,²⁷ *zoja* ‘dragulj’: *zoja* 21r,²⁸ *kamara* ‘soba’: *kamaru* 19r,²⁹ *konšencia* ‘savjest’, ‘duša’: *konšencia* 6v,³⁰ *kostumi* ‘ponašanje’, ‘običaji’, ‘uljudnost’: *kostume* 19v,³¹ *legati* ‘čitati’: *lega se* 16r, *leunkorn* ‘jednorog’: *leunkornu* 11r,³² *libro* ‘knjiga’: *Libro od mnozijeh razloga*,³³ *malicija* ‘zajedljivost’: *malicia* 22r,³⁴ *mašalb* ‘muško’: *mašalb* 18r, *s mašalem* 18r,³⁵ *namuranb*

²⁵ Leksem *dumna* u značenju ‘koludrica’, ‘opatica’, u štokavskom je potvrđen i kao *duvna*. Pojavljuje se od 16. stoljeća kod Nalješkovića, Držića, Divkovića i Kašića (v. AR II: 886). Imenica se zadržala sve do danas u živom govoru Dubrovčana (v. Lovrić-Jović 2014: 242). I Rešetar navodi ovu posuđenicu među karakterističnim za stariju dubrovačku prozu (Rešetar 1933a: 217; isti 1952: 100).

²⁶ U hrvatskologoljskim su rukopisima za isti izraz potvrđeni sinonimi *dilikanb* i *prokšemb*, npr.: u *Ivančičevu zborniku* 18v: *ti si v' velici ras'koši resalb i esi mnogo dilikanb ili prokšemb i tan'ka n'rava*.

²⁷ *Armelin* i *zebelin* su sinonimi romanskoga porijekla potvrđeni u *Libru* i u Posilovićevo prijevodu *Cvijeta*, što je iznimno vrijedan podatak koji ističe povezanost ova dva prijevoda (Gabrić-Bagarić 2012: 354). U AR-u je pod natuknicom *zebelin* navedeno pogrešno značenje ovoga zoonima „neka veoma čista ptica”, a primjer je samo iz *Libra* (v. AR XXII: 725). *Armilin* je potvrđen i u prozi Marina Držića i ne može se pouzdano odrediti pripada li mletačkim ili toskanskim posuđenicama (Rešetar 1933a: 220).

²⁸ Prema AR-u romanizam *zoja* je opći naziv za dragulje, a jedina je potvrda iz *Libru* (AR XXIII: 76). Rešetar navodi ovu posuđenicu mletačkoga porijekla potvrđenu kod Držića (Rešetar 1933a: 220).

²⁹ Romanizam *kamera* prema AR-u potvrđen je od 16. stoljeća, a nalazi se kod Ranjine, Nalješkovića i Držića (v. AR IV: 783).

³⁰ Romanizam *konšencia* potvrđen je kod čakavskih pisaca 15. i 16. stoljeća, kao i kod Držića (v. AR V: 275).

³¹ Leksem *kostumi* je karakteristični raguzeizam koji se uz *Libro* pojavljuje i kod Držića te u dubrovačkim latiničkim molitvenicima. Najstarija je potvrda toga leksema u *Akademijinu rječniku* (Malić 2005: 184. i 200). Nalazi se i u dubrovačkih pisaca 16. i 17. stoljeća (v. AR V: 379).

³² O jednorogu i njegovu nazivlju podrobno je pisala Antonija Zaradija Kiš u radovima *Tko je „plemenita zvir” u akademijinim rukopisima IVa 96 i IVa 98* (2016) i *Jednorog: zagonetno biće naših prostora* (2018).

³³ Oblik *libro* poznat je u Dubrovniku i Boki kotorskoj, dok se u Dalmaciji i Istri od 15. stoljeća uvriježio onaj drugi, tj. *libar*, npr.: *Libar Marka Marulića* (v. AR VI: 37).

³⁴ Leksem *malicija*, od tal. *malizia*, potvrđen je u Dubrovniku od 16. stoljeća, i to u *Libru* i kod Marina Držića (v. AR VI: 416; Skok 1972: 363).

³⁵ Leksem je potvrđen u dubrovačkom govoru i danas, a zabilježio ga je i Petar Budmani koji navodi da je taj naziv u vezi s pticama (Budmani 1883: 161). Rešetar ga spominje kao karakteristiku najstarije dubrovačke proze (Rešetar 1952: 101).

‘zaljubljen’: *namuranь* 17r, 17v,³⁶ *oštarija* ‘gostionica’: *v oštarii* 10v, *peduь* ‘krmar’, ‘peljar’: *peduь* 19v,³⁷ *perikulozo* ‘opasno’: *perikulozo* 19v,³⁸ *piacерь* ‘zabava’: *piacерьemь* 9v,³⁹ *rofian* ‘svodnik’: *rofiana* 16v, *salacь* ‘užitak’, ‘naslada’: *salacu* 9v, *salaca* 21v, *za salacь* 22v,⁴⁰ *sikuro* ‘sigurno’: *sikuro* 9v,⁴¹ *spurjanstvo* ‘vanbračno dijete’: *spurjanstvo* 20v,⁴² *traditurbь* ‘izdajica’: *traditurbь* 10r (Rešetar 1933: 275). Posebice su izraziti romanizmi u 41. glavi *Cvijeta kreposti: Kapitul od razloga aliti od miere*. To su: *naukierь* ‘upravitelj lađe’: *naukierь* 19v,⁴³ *timunь* ‘kormilo’: *timunь* 19v,⁴⁴ *fastidio* ‘dosada’, ‘zajedljivost’, ‘nevolja’: *fastidio* 20v,⁴⁵ *školь* ‘otok’, ‘otočić’, ‘greben’: *školь* 19v, *canci* ‘brbljanje’: *cance* 22v.⁴⁶

³⁶ Prema AR-u romanizam *namurati se* i *namuran* govori se u Dubrovniku, Perastu, Rabu, a potvrđen je kod Nalješkovica, Držića i Marulića (AR VII: 463). Leksemi *namuran* i *namurati* su uz *gubernati*, *kumpanija*, *malankunija*, *munita*, *perikulo*, *tavula*, primjeri u kojima talijansko *o* u dubrovačkom govoru daje *u* (Rešetar 1933a: 227).

³⁷ Izraz *pedut* i *pedot* poznati u Dubrovniku, najvjerojatnije su dalmatskoromanskoga porijekla, a potvrđeni su kod Vetranovića (Budmani 1883: 166; AR IX: 736; Skok 1972: 631).

³⁸ Romanizam *perikul* u značenju ‘opasnost’, ‘pogibelj’ potvrđen je i u hrvatskoglagoljskim rukopisima, npr. u *Koluničevu zborniku* i *Naručniku plebanuševu*, a govori se i u Istri i na Rabu (AR IX: 784). Ova je posuđenica potvrđena i u Božavi na Dugom otoku (Skok 1972: 640), a očuvana je sve do danas u dubrovačkom govoru (v. Bojanić i Trivunac 2002).

³⁹ Ovaj se romanizam u dubrovačkom govoru pojavljuje u više inačica, *plakijer*, *pjačer* i *pjager*. Prva, tj. *plakijer* je najvjerojatnije posuđenica preko dalmatskoromanskoga (v. Rešetar 1933a: 216; AR IX: 951). Prema Budmaniju u njegovo vrijeme ta je posuđenica glasila *pjadžer* (Budmani 1883: 161).

⁴⁰ Ova je romanska posuđenica potvrđena i u Držićevoj prozi (Rešetar 1933a: 226).

⁴¹ Najstarija potvrda u AR-u za ovaj dalmatskoromanski ostatak je iz *Libra*, dok Rešetar navodi da je to tuđica posebno karakteristična za dubrovački govor (Rešetar 1933: 276).

⁴² U AR-u je uz imenicu *spurjanstvo* naveden i pridjev *spurjan* u značenju ‘vanbračno dijete’, a poznat je u Konavlima i Dalmaciji (AR XVI: 147). Prema Skoku ovaj termin je iz balkanskoga latinizata (Skok 1973: 411).

⁴³ Leksem *naukier* je grčko-latinskoga porijekla, karakterističan za dubrovački govor, a uz *Libro* potvrđen je i kod Vetranovića. Poznat je i iz poslovice: *Mnogo naukjera drijevo razbijaju* (AR VII: 721; Skok 1972: 507). Izraz *naukier* u značenju ‘jedan od članova ribarske družine na mreži potegača’ sve do danas postoji i u govoru grada Hvara (Benčić 2014: 311).

⁴⁴ Izraz *timun* ‘kormilo’, ‘upravljač’ pripada brodsko-pomorskoj terminologiji i najvjerojatnije je dalmatskoromanskoga porijekla. *Timun* je danas regionalizam, a može značiti i pomoćno kormilo na brodu i upravljač bicikla ili vozila (v. HER 2002: 1329). U hrvatskim je govorima očuvan i glagol *timuniti* ‘upravljati brodom pomoću *timuna*’. *Timunom* se upravljalo samo na jedra, a dok se veslalo, *timun* se držao na krmi (Braica 2015: 398). Leksem *timun* potvrđen je i u govoru grada Hvara među nazivima opreme drvenoga broda (Benčić 2014: 51), u govoru otoka Šolte *timun* je također kormilo, a *timunerja* kormilarnica (Galović 2019: 482), u pazinskim govorima *timuon* je rudo, upravljačka greda na zaprežnim kolima (Gagić 2017: 302).

⁴⁵ Posuđenica *fastidio* govori se u Dubrovniku i Perastu (Skok 1971: 508).

⁴⁶ Ova je posuđenica onomatopejska riječ mletačkoga porijekla (Skok 1971: 250).

Brojni romanizmi iz *Cvijeta kreposti* u *Libru* potvrđeni su i kod Marina Držića, što smo ponovili u nekoliko navrata, a što je dodatna potvrda da je riječ o književnom jeziku 16. stoljeća u Dubrovniku, npr.: *almanko*, *amant*, *armilin*, *bestija*, *cance*, *diferencija*, *dumna*, *fastidio*, *guvernati*, *kamara*, *kon-dicion*, *kontentati*, *kontent*, *kostumi*, *legati*, *libar*, *malicia*, *namuran*, *nepuča*, *pacijent*, *parati*,⁴⁷ *pedipsati*, *pena*, *perikulozo*, *placa*, *plakir*, *pliačer*, *remeta*, *salac*, *salacati*, *sikuro*, *traditur*, *zoja*, *žigant*, *žmuo* (Držić 1979). Na temelju proučavanja romanizama u najstarijim dubrovačkim proznim tekstovima razvidno je njihovo postojanje i u aktualnom dubrovačkom govoru.

2.3. Raguzeizmi⁴⁸

O specifičnom dubrovačkom leksiku u nekoliko navrata su pisali Petar Budmani (1883), Luko Zore (1892, 1893, 1895, 1899, 1907), potom Milan Rešetar (1933, 1933a), Mate Tentor (1931) te u novije vrijeme Ivana Lovrić-Jović (2014), pri čemu je pozornost više posvećivana tuđicama, a manje domaćem dubrovačkom leksiku. Dubrovački govor 16. stoljeća vjerno oslikavaju prozna djela jer nemaju pretenzije biti književna, dok su dubrovački pjesnici toga razdoblja pisali „štošta što nisu govorili”. Pravi tadašnji dubrovački govor nalazi se i u proznim šaljivim komedijama Marina Držića (Rešetar 1933a: 99). Karakteristika je tadašnjega dubrovačkog govora ogroman broj romanskih posuđenica, za razliku od onih iz drugih jezika, kojih ima znatno manje nego u drugim štokavskim govorima, primjerice iz grčkoga, turskoga, njemačkoga i mađarskoga (Rešetar 1933a: 222).

U novije se vrijeme raguzeizmima u Kašićevu prijevodu *Biblije* kao primjeru piščeva ugledanja u dubrovački književni jezik bavila Darija Gabrić-Bagarić (1998). Najviše je raguzeizama za predmete svakodnevne upotrebe, npr.: *argutla* ‘držalo krme’, *bokarić* ‘vrčić’, *četvrt* ‘žitna mjera’, *gostara* ‘plitica’, *gustijerna* ‘cisterna’, *kolač* ‘nagrada’, *mečiti* ‘gnječiti’, ‘omekšavati’, *ogrnač* ‘ograč’, *otar* ‘oltar’, *pedepsa* ‘kazna’, *polača* ‘pala-

⁴⁷ *Parati* ‘činiti se’, ‘izgledati’ je jedan od romanizama očuvan u današnjem dubrovačkom govoru (v. Bojanić i Trivunac 2002), a potvrđen je i u čakavskim govorima. Zabilježen je također i kod Nalješkovića, Držića i Kašića (v. AR IX: 643).

⁴⁸ Napomena: u literaturi se za istu kategoriju upotrebljava i naziv *dubrovčanizmi* kako piše primjerice Rešetar (1933: 268), kao i Žagar (2020: 62), dok smo se mi u ovom prilogu odlučile za izraz *raguzeizmi* koji je uobičajen u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje i koji upotrebljava i Darija Gabrić-Bagarić u svojim radovima.

ča', *prosulja* 'tava', *puč* 'bunar', *tucanj* 'bat' itd. (Gabrić-Bagarić 1998: 27–28). Izvori iz kojih je Kašić preuzimao leksik djela su dubrovačkih pisaca (uglavnom učene riječi za apstraktne pojmove, ali i konkretne), npr.: *ajer* 'zrak', *dospiti* 'dovršiti', *držan* 'dužan', *gonetati* 'prorokovati', *krenutje* 'pomicanje', *letušti* 'leteći', *nadarenje* 'nagrada', *naprava* 'nakit', *neumje-teon* 'nevješ', *opovidjeti* 'priopćiti', *pohrana* 'spremnica', *stabar* 'stablo' itd. (Gabrić-Bagarić 1998: 34–35). Neke su riječi preuzete iz *Lekcionara* Nikše Ranjine, a također i iz *Libra* što svjedoči o bogatoj Kašićevoj lektiri. Primjerice iz *Libra* su: *očce* 'zamka', 'rupa u mreži', *platac* 'onaj koji plaća', *tančina* 'zagonetka', *vuhovstvo* 'podlost' (Gabrić-Bagarić 1998: 36). Pojedini su raguzejzmi kod Kašića posuđeni i iz dubrovačkih govora, npr.: *čačko*, *čersa* 'bjelilo za lice', *drijevo* 'brod', *grinja* 'moljac', *kostret* 'kozja dlaka', *lijer* 'narodni gudački instrument', *loćika* 'vrsta biljke', 'salata', *mješnica* 'svirala', *ovonjati* 'pomirisati', *ušpa* 'uštap' itd. (Gabrić-Bagarić 1998: 35).

Među raguzejzima se u *Libru* prema Rešetaru mogu razlikovati tri vrste leksema:

1. oni koji se prema *Akademijinu rječniku* nalaze samo u dubrovačkih pisaca: *davori*, *dlina*, *dundo*, *nebaracъ*, *opadati*, *kartъ*,
2. riječi koje su u *Libru* hapaksi: *bludnežliv*, *dielari*, *gizdavstvo*, *hinota*, *hitarc*, *klopčar*, *nahodilac*, *napokoiti*, *napokoiste*,
3. riječi potvrđene u *Libru*, a danas su poznate samo u Dubrovniku: *držanъ* 'dužan', *kniga* 'papir', *odarъ* 'krevet', *trešna* 'potres', *vladika* 'vlastelinka', 'gospođa', *nadvorъ* 'van', *polakъ* 'pokraj', *na stabru* 'drvo' *vazda* 'uvijek' itd. (Rešetar 1933: 268–269). Međutim novija su istraživanja neke Rešetarove tvrdnje opovrgla, posebice kad je riječ o leksemima koji su svojstveni samo dubrovačkom govoru (Malić 2005; Zaradija Kiš, Šimić 2020: 92).

Najizrazitiji je utjecaj dubrovačkoga govora u *Cvijetu krepsti* od 30. do 41. glave koje je najvjerojatnije priređivao neki Dubrovčanin, a ne čaka-vac glagoljaš kao druge dijelove (Rešetar 1933: 33). Neke su riječi u ovom rukopisu sustavno zamjenjivane u odnosu na hrvatskoglagoljsku maticu s koje su prepisani i prerađeni. Među njima su neke riječi zamijenjene mlađim hrvatskim riječima, razumljivijima čitateljima, npr.: *dehu* // *govorahu*, *hud* // *zao*, *êti* // *uhititi*, *uza* // *tamnica*, *varovati* // *čuvati*, *vêdêti* // *znati*, *popelati* // *privesti*, *račiti* // *nastojati*, *reč* // *stvar*, *tadba* // *krađa*, *voin* // *sluga*, *vrag* // *neprijatelj*, *vsagda* // *vazda* dok su druge karakteristične za dubrovački

govor 15–16. stoljeća, kao npr.: *dokončati* // *dovaršiti*, *gnevati* // *sarditi*, *hantav* // *mahnit*, *hantavost* // *mahnitost*, *konac* // *svarha*, *skozi* // *cieč*, *srditi* // *sarčiti*, itd.

Navodimo još neke zabilježene lekseme karakteristične za dubrovački govor, a potvrđene u *Cvijetu kreposti*: *gluma* ‘šala’: *za glumu* 5r, *guvernati* ‘čuvati’: *guverna* 8b, *dake* ‘dakle’: *dake* 14r, 15r, 17v, 19r,⁴⁹ *dezdenevati* ‘prezirati’: *dezdenevati* 8b,⁵⁰ *drievo* ‘brod’, ‘lađa’: *drievo* 19r, 21r,⁵¹ *dumna* ‘opatica’: *dumna* 17a, *klopčarь* ‘onaj koji izrađuje klopce’ *klopčara* 7r,⁵² *kostumi* ‘ponašanje’: *kostume* 19v, *legati* ‘čitati’: *lega se* 6b, 7a, 10a, *mahnitac* ‘luđak’, ‘budala’: *mahnitacь* 1b, *mahniti* 1a, *mahnitost* ‘ludorija’: *mahnitostь* 1a,⁵³ *namuranь* ‘zaljubljen’: *namuranь* 17b, *parati* ‘činiti se’ *parahu* 8b, *piacерь* ‘užitak’: *piacеремь* 8b, *razsarčiti* ‘razljutiti’: *razsarčio* 2b, *ne sarči se* 3a, *salacь* ‘naslada’, ‘užitak’: *salacu* 8b, *rieti* ‘reći’: *rieti* 13a, *sebarь* ‘kmet’ ‘težak’, ‘seljak’,⁵⁴ *hitrostь* ‘brzina’: *hitrosь* 5a.

3. ANIMALISTIČKA PERSPEKTIVA CVIJETA U LIBRU

Izgrađen na kršćanskom nazoru tekst *Fiore di virtù* tumači ljudske mane i vrline,⁵⁵ ponajprije obiljem citata antičkih i srednjovjekovnih mislilaca

⁴⁹ Leksem *dake* se vrlo često pojavljuje u *Cvijetu kreposti*, prema AR-u poznat je od 15. stoljeća, a potvrđen je kod Marulića, Lucića, Hektorovića i Zoranića, dok se u 17. i 18. stoljeću pojavljuje kod pisaca koji su svoje uzore tražili u dubrovačkoj književnosti, Kašića i Della Belle. U novije je vrijeme *dake* potpuno nestao iz svakodnevnoga dubrovačkog govora (v. AR II: 368).

⁵⁰ Ova posuđenica može imati više značenja, npr.: ‘udostojati se’, ‘ljutiti se’, ‘ne mariti’ (Skok 1971: 391).

⁵¹ Leksem *drievo* u značenju ‘brod’, ‘lađa’ pojavljuje se više puta u *Cvijetu kreposti*, primjerice u jednoj od brojnih mudrih izreka: *Parva zloća iestь odviše govorenje salamunь govori čoviekь koi ne uzdarži iezika svoga iestь kako konь bez uzde i kako kuća bez mira i kako drievo bez naukiera i kako vinogradь bez kosiera* (fol. 21r). Budmani navodi ovaj leksem kao jedan od rijetkih domaćih iz područja za pomorske sprave gdje su inače većinom talijanizmi (Budmani 1883: 166). Prema AR-u *drievo* je u istom značenju zabilježeno samo u Dubrovniku i Crnoj Gori, a od rječnika nalazi se kod Mikalje i Belostenca. U Dubrovniku se danas rijetko čuje, primjerice u osobitom kontekstu kad se prepričavaju događaji iz prošlosti (v. AR II: 779).

⁵² Leksem *klopčar* u *Akademijinu rječniku* potvrđen je jedino u *Libru*, a od rječnika kod Della Belle i Stulića (v. AR V: 89). Izveden je od onomatopejske riječi *klopac* ‘crevlje od drva’, koja je poznata od 16. stoljeća kod Marulića i Držića (v. AR V: 88–89).

⁵³ Prema AR-u za osnovu *mahnit* nije jasno postanje, ali je vrlo proširena u hrvatskom jeziku, tj. potvrđena je 21 izvedenica od iste osnove (v. AR VI: 377–380).

⁵⁴ Govorilo se u Dubrovniku gdje je 1348. godine zabilježeno i prezime *Sebrica* (Skok III: 210).

⁵⁵ One su od najstarijih vremena ljudima bile teško shvatljive i objašnjive. Ozbiljnom znanstvenom temom postat će tek u 19. stoljeću (Sère 2017: 119–132).

(Knezović 2001: 17–52), zatim pamtljivim bestijarijskim odlomcima, a potom i egzemplima, malim literarnim propovijednim formama kao dodatnim potvrdama prethodnih tumačenja. U tom smislu *Fiore di virtù*, nije samo moralno-parenetičkoga i didaktičko-apokrifnoga karaktera već i kulturno-animalističkoga.⁵⁶ To je istaknuto i u vizualnoj paradigmi koja tekstem, a nerijetko i jednostavnom sličicom uz svako poglavlje (posebice kad je riječ o tiskanim izdanjima),⁵⁷ pojašnjava čovjekovu narav odabranom životinjom (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 95–136). Animalistički odlomci sažeto izdvajaju specifičnost ponašanja životinje koje je neupitno i nepromjenljivo jer je do najmanjih pojedinosti usklađeno s prirodom (Montaigne 2003) te je zato i „najpouzdanija” usporednica s čovjekovim reakcijama u različitim prilikama. Životinjske predodžbe ne vizualiziraju samo čovjekove reakcije, već potvrđuju njegovo dobro poznavanje nekih životinja, a time i bliskost s njima. Razvidna je dakle čovjekova zaokupljenost njegovim okruženjem, odnosno životinjama koje su mu bliske poput pijetla ili janjeta, ali i onima koje su mu manje znane kao što su vuk, medvjed, deva pa čak i izmaštanim, a to su bazilisk, sirena, jednorog. *Fiore di virtù* kao da je imalo misiju promoviranja razmišljanja o drugima nama bliskima, o važnosti empatije koju je utemeljila već *Knjiga postanka* (1,1–31), a koja je istaknuta u traktatu o molitvi sv. Bazilija Velikoga i snažno izražena u sv. Franje Asiškoga i njegovoj izgradnji odnosa u komunikaciji sa životinjama, povezujući tako „božansku velikodušnost s vrijednošću svih živih stvorenja” (Linzey 2013: 42). U raščlambi ljudske naravi kršćansko antropocentrično očište doima se „oslabljenim” uvođenjem Drugih, a narav životinje s kojom se uspoređuje čovjekova ističe međuvrsnu povezanost i čovjekovu obvezu njezina poštivanja (Grgić 2019: 315–340). Taj „skriveni” kontekst moguće je iščitati upravo u kratkim animalističkim tekstnim poveznicama čije je izvorište srednjovjekovni Bestijarij.⁵⁸ Animalistička se vizura svakoga

⁵⁶ S animalističke je točke gledišta cjeloviti tekst ozbiljnije istraživao u knjizi *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku: studija, transliteracija, faksimil*, Zagreb 2020., Antonije Zaradije Kiš i Marinke Šimić. U uvodnoj studiji autorice podrobnije istražuje zane-mareni kulturnoanimalistički segment *Cvijeta*, fokusirajući se na hrvatske odlomke *Cvijeta* u prijevodima iz 15. i 16. stoljeća.

⁵⁷ Najmlađe hrvatsko latiničko izdanje *Cvijeta kreposti* iz 1712. godine kojega je prema hrvatskom izdanju fra Pavla Posilovića iz 1701. godine u peraškom govoru Boke kotorske priredio vlastelin Krsto Mazarović (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 71–73) uz svako poglavlje ima i adekvatnu sličicu s prikazom radnje kojom se opisuje životinja u bestijarijskom odlomku.

⁵⁸ Kad je riječ o animalističkim predodžbama u *Fiore di virtù*, valja imati na umu da je vrijeme

poglavlja doima najsugestivnijom u tumačenju apstraktnosti ljudske naravi jer je konkretna i živopisna, što je i danas razvidno kroz mnoge uvriježene animalističke frazeme u svim kulturama.⁵⁹

Kao što smo već napomenule, dubrovačka je varijanta *Cvijeta kreposti* okrnjena jer nedostaje prvih nekoliko stranica *Zbornika*. *Cvijet se u Libru* tako sastoji od 22 poglavlja (od sveukupno 35, odnosno 41 poglavlja koliko ih imaju mlađe talijanske inačice) od kojih je do 17/18. stoljeća, tj. do pojave izdanja Pavla Posilovića iz 1647. i 1701. godine (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 69), 12 posljednjih očuvano jedino u *Libru*. To su sljedeći kapituli o: hvalisavosti, upornosti, nestabilnosti, razboritosti, neobuzdanosti, ponižnosti, oholosti, suzdržanosti, gramzljivosti, čednosti, požudi i umjerenosti. Izgubljena poglavlja iz *Libra* i prvih 10 sačuvanih poglavlja nalaze se i u pet već spomenutih hrvatskoglagoljskih zbornika iz 15. stoljeća (*Vinodolski, Petrisov i Ljubljanski zbornik*) i 16. stoljeća (*Grškovićev i Tkonski zbornik*) (usp. bilj. 10). Prvih se 10 poglavlja iz *Libra* preklapa s onima iz glagoljskih zbornika, a to su kapituli o: nepromišljenosti, pravdi, nepravdi, vjeri, nevjeri, mudrosti, istini, laži, hrabrosti, strašljivosti. U jezičnoj raščlambi oni su važni

nastajanja ovoga djela vrlo nejasno u znanstvenom tekstološkom kontekstu, posebice kad je riječ o segmentima koji dotiču prirodoslovne znanosti koje su svedene pod opći pojam *naturalis historia*. Najpopularnije srednjovjekovno izvorište animalističkih spoznaja jest Bestijarij (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 19–20), uz Bibliju jedna od najpopularnijih srednjovjekovnih knjiga općenito. Međutim u njemu je sloboda zanimanja za životinje sputana antropocentričnim kršćanskim srednjovjekovnim nazorima što je vidljivo i u *Fiore di virtù*. Renesansa otvara nove znanstvene putove na kojima se pojavljuje prirodoslovac Conrad (Konrad) Gessner (Conradus Gesnerus) (1516–1565.), znan pod nadimkom „švicarski Plinije” (Pyle 2000: 175–186). Njegova *Historiae animalium* na oko 3500 stranica, koja opisuje sve do tada poznate životinje, predstavlja začetak zoologije kao moderne znanstvene discipline (Gudger 1934: 32–36). Gessner razvrstava životinje abecednim redom u osam poglavlja počevši od njezina naziva na različitim živim i mrtvim jezicima, opisujući njezino stanište, njezino podrijetlo, anatomiju, fiziologiju, „kvalitet njezine duše”, različite uporabne vrijednosti (prehrambene, medicinske), kao i njezine pjesničke i filozofske opise. Iako njegova klasifikacija nije utemeljena na čvrstim znanstvenim osnovama (opisuje i mitske životinje poput jednoroga, sirene i sl.), već i na raznim popularnim pučkim spoznajama, ona je nezaobilazan početak ozbiljnih znanstvenih klasifikacija Carla von Linnéa (1707–1778).

⁵⁹ U tom kontekstu valja istaknuti novije hrvatske publikacije koje se temelje na zoonimskoj frazeologiji, a to su: *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I.* (2011) Ivane Vidović Bolt, *Životinje u frazeološkom ruhu* (2014) (ur. Ivana Vidović Bolt) – Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa *Animalistički frazemi u slavenskim jezicima* (<http://www.animalisticki-frazemi.eu/index.php/znanstveni-skupovi/znanstveni-skup-21-i-22-ozujka-2014/zbornik-radova>), zatim *Rječnik hrvatskih animalističkih frazema* (2017) djelo šest autorica (Ivana Vidović Bolt, Branka Barčot, Željka Fink Arsovski, Barbara Kovačević, Neda Pintarić, Ana Vasung) te *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija* (2017) Branke Barčot.

pokazatelji književnih prožimanja, tj. utjecaja starijih glagoljskih čakavskih prijevoda na mlađu dubrovačku štokavsku varijantu kojoj nedostaje 12 kapitula *Cvijeta*, a to su poglavlja o: ljubavi, zavisti, veselju, žalosti, miroljubivosti, gnjevu, milosrdnosti, okrutnosti, darežljivosti, škrtosti, poučavanju i laskavosti (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 101–102).

U 22 poglavlja *Cvijeta kreposti* iz *Libra* pojavljuje se 20 životinja⁶⁰ koje predočuju već spomenute ljudske vrline i mane. Radi bolje preglednosti, donosimo ih u tablici.⁶¹

<i>mudrostь</i> : mudrost, opreznost, razboritost Libro 1r/1–16	[<i>mravь</i> : mrav] Libro nema bestijarijski odlomak
<i>mahnitostь</i> : ⁶² nepromišljenost, bezumnost, naglost Libro 1r/24–v/4	<i>volь divii</i> : bivol
<i>pravda</i> : pravda, pravednost Libro 1v/24–2r/4	<i>pčela</i> : pčela
<i>nepravda</i> : nepravda, nepravda Libro 3r/14–18	<i>dijavolь</i> : đavao
<i>viera</i> : vjera, vjernost, iskrenost, pouzdanost Libro 3v/14–25	[<i>gusь</i> : ždral] Libro nema bestijarijski odlomak
<i>nevier</i> : nevjera, nevjernost, prevrtljivost Libro 4r/3–7	<i>lisica</i> : lisica

⁶⁰ U dva su poglavlja u *Libru* izostali bestijarijski odlomci. To je prvo poglavlje *Od mudrosti* koje je i samo već okrnjeno te mu je ostao samo drugi dio koji sadrži krajnji dio jednoga egzempla (usp. <http://thema.huma-num.fr/search?term=roi+et+barbier&collection=all> (pristup 12. 7. 2021.)) kojima inače završavaju poglavlja. Bestijarijski bi odlomak sadržavao priču o mravu. Drugo poglavlje u kojemu je izostavljen bestijarijski odlomak jest poglavlje *Od viere* u kojemu je iskrenost, odnosno pouzdanost uspoređena sa ždralom (*gusь*).

⁶¹ Tablica životinja iz *Libra* koju donosimo u ovom radu oblikovana je na temelju popisne liste životinja i tablice bestijarijskih odlomaka u *Cvijetu kreposti* iz hrvatskoglagoljskih zbornika i *Libra* u već spomenutoj knjizi Zaradije Kiš i Šimić 2020: 101–102, 129–135. Latinička transliteracija nazivlja vrlina, mana i životinja iz *Libra* preuzeta je iz latiničkoga prijepisa koji je priredio Mateo Žagar (2020: 101–149).

⁶² *Mahnitostь* se pojavljuje jedino u *Libru*. Dva glagoljska zbornika (*Tkonski* i *Ljubljanski*) imaju naziv *hantavostь* (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 106).

<i>istina:</i> istina, istinoljubivost Libro 4v/14–17	<i>jarebica:</i> jarebica
<i>laža:</i> laž, lažljivost, licemjernost Libro 5r/19–21	<i>kartь:</i> krtica
<i>jakostь</i> : ⁶³ jakost, snaga, hrabrost, Libro 6r/2–6	<i>lavь:</i> lav
<i>strahь:</i> strah, strašljivost, plašljivost Libro 6v/14–17	<i>zezь (!)</i> ⁶⁴ : zec
<i>tača slava:</i> taština, hvalisavost Libro 7r/10–12	<i>paunь:</i> paun
<i>nastojanje:</i> upornost, ustrajnost Libro 7v/23–8r/10	<i>peniče:</i> feniks
<i>nenastojanje:</i> nestabilnost, nedosljednost, lakovjernost Libro 8v/24–25	<i>čavka:</i> lastavica
<i>spoznanje:</i> suzdržanost, razboritost, promišljenost Libro 9v/12–17	<i>kamila:</i> deva
<i>nespoznanje:</i> neznanje, neobuzdanost, neumjerenost Libro 11r/7–11	<i>leunkornь:</i> jednorog
<i>umilenstvo:</i> poniznost, skromnost, pokornost Libro 12r/2–5	<i>jaganacь:</i> janje
<i>oholastь:</i> oholost, bahatost, arogantnost, drskost Libro 13v/17–22	<i>sokolь:</i> sokol
<i>zahasnutie:</i> suzdržanost, strpljivost, uzdržljivost Libro 15r/10–14	<i>poslenikь divii:</i> divlji magarac

⁶³ *Jakostь* se pojavljuje jedino u *Libru*. Dva glagoljska zbornika (*Tkonski* i *Ljubljanski*) imaju *močnostь* (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 109–110).

⁶⁴ Usp. Žagar 2020: 112, bilj. 26.

<i>garlo</i> : proždrljivost, pohlepnost, gramzljivost Libro 15v/16–19	<i>orao</i> : orao, strvinar, (kostoberina)
<i>čistoća</i> : čistoća, čednost, nevinost Libro 16v/3–7	<i>garlica</i> : grlica
<i>griehъ puteni</i> : bludnost, požuda, strast Libro 18r/3–8	<i>lilikъ</i> : šišmiš
<i>razlogъ aliti miera</i> : umjerenost, odmjerenost Libro 19v/25–20r/12	<i>armelinъ</i> : hermelin, samur

Među navedenim životinjama razlikujemo: deset četveronožnih, šest ptica, jednoga kukca i tri mitska bića od kojih su dva, feniks i jednorog, nastala kombinacijom različitih ptičjih (Zaradija Kiš 2021a: 549–556), odnosno četveronožnih bića (Zaradija Kiš 2018: 477–480), dok je jedino đavao vizualno sjedinjenje čovjeka i životinja.

<i>četveronožne životinje</i>	<i>ptice</i>	<i>kukci</i>	<i>mitske životinje</i>
bivol lisica krtica lav zec deva janje divlji magarac šišmiš hermelin	jarebica paun lastavica sokol orao grlica	pčela	feniks jednorog đavao

3.1. O šišmišu⁶⁵ i njegovoj bludnosti u *Libru*

U aktualnom pandemijskom kontekstu našu je pozornost privukao šišmiš (lat. *Pipistrellus pipistrellus*), u hrvatskom jeziku poznat pod raznim nazi-

⁶⁵ Polazište je ovoga odlomaka, koji se fokusira samo na jedan zoonim – šišmiš – i njegovu kulturnoanimalističku paradigmu, kratak prikaz šišmiša iz *Libra* u knjizi *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku* (2020: 108) A. Zaradije Kiš i M. Šimić. Temeljeći se na tom odlomku i u kontekstu aktualne pandemijske krize (2020/2021), nastojalo se rasvijetliti

vima među kojima se najčešće susreću: *rukokrillac*, *netopir*, *nadopir*, *pirčac*, *peršnjac* (usp. Zaradija Kiš 2021: 156). Životinja je to koja je ljudima naj-srodnija, a po svojoj brojnosti predstavlja preko jedne trećine sveukupnoga broja sisavaca na Zemlji. No usprkos tomu o šišmišima se još uvijek malo zna te ih od straha čovjek u svom praznovjerju, u kojemu je šišmišu dao jednu od vodećih uloga, i dalje masovno ubija (Tvrtković 2017).⁶⁶

U *Cvijetu kreposti* iz *Libra* šišmiš je zabilježen pod nazivom *lilik*. Zoonim je staroslavenske provenijencije (*liliekъ*)⁶⁷ i u starijim se rječnicima (poput Jambrešićeva, Mikaljina, Vitezovićeve)⁶⁸ pojavljuje u nekoliko leksičkih inačica. Kapitul koji u *Fiore di virtù* razmatra požudu kao ljudsku manu, tj. *grieh puteni* (tal. *lussuria*) za animalističku predodžbu ima šišmiša (tal. *pipistrello*). Taj je kapitul iz *Cvijeta kreposti* očuvan jedino u *Libru od mnozijeh razloga* (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 198–201):

*I može se · primieniti · griehъ · puteni · k lilku · koi ie · veće
bludnie · zviere · negoli e · na svietu · dake · [za] negovo · (!) bezrazložitu
i bezmiernu · bludnostъ · i volu · ôd ovogai · grieha · da ne obslu-
žuie · niednoga · načina · ôd naravi · kako · čine · ostale · zvieri · ne-
re · mašalb · s mašlemъ · a femena · s femenomъ · kako se naho-
di · tako se · staû · zaiedno i ôd togai · grieha · sveti · isidoro · go-
vori · ako bi · bludnici · bili · pobiani · kako se · činaše · u vrie-
me · staro · kamenie bi · pomankalo · (Libro 18r/3–10)*

razumijevanje šišmiša i to ne samo u *Libru* već i u svijesti srednjovjekovnoga čovjeka te povući paralelu s njegovom današnjom pozicijom u čovjekovu okruženju, služeći se pritom nedavno objavljenom studijom Antonije Zaradija Kiš *Šišmiš: od pučkih predaja i predodžbe bluda do COVID-a* (2021).

⁶⁶ U svijetu je danas poznato oko 1400 vrsta šišmiša, a znanstveno je proučeno 1100 vrsta. To su najugroženiji sisavci što potvrđuje podatak da od 16 vrsta globalno ugroženih polovicu čine šišmiši (usp. Zaradija Kiš 2021: 149). U Hrvatskoj su sve 34 poznate vrste na listi različitih kategorija ugroženosti ponajviše zbog uništavanja i raščišćavanja njihovih staništa u razne svrhe (v. *Crvena knjiga sisavaca Hrvatske* 2006).

⁶⁷ Porijeklo leksema još je uvijek neizvjesno, a sudeći po činjenici da je očuvan i u drugim baltičkim i slavenskim jezicima (litavskom, letonskom, ruskom i poljskom), smatra se da bi bio baltoslavenskoga porijekla. U hrvatskom je jeziku zabilježen od 15. stoljeća kao *liljak* i *ljiljak* (v. AR VI: 94, 263–264; Skok 1972: 302).

⁶⁸ V.: *vespertilio* → *sißmiß*, *glilyak*, *mißspotopir*, *piracz* (Jambrešić 1992 [1742]: 1026). Zoonimi *liromiš*, *pirčac*, *nadopir*, *ljeromiš* zabilježeni su u Mikaljnu rječniku *Blago jezika slovinskoga* (Mikalja 2012: 232, 234), a varijanta *medopir* u Vitezovića (Vitezović 2000: 514; v. Meštrović i Vajs 1995: 146).

U hrvatskoglegoljskim su rukopisima potvrđena još dva naziva za šišmiša. *Netopirь* se vjerojatno može pripisati zapadnoslavenskom utjecaju, koji je zasigurno praslavenski leksem,⁶⁹ a potvrđen je u hrvatskoglegoljskim brevijarima:

*Vь d(b)нъ онъ повр'žetь ĉ(lovê)кь idoli s'rebra i podobiê zlata svoego êže s'tvorilь bêše sebê da pok'lonil' se bi k'rtomь i nedopiromь*⁷⁰ BrN₂ 5d, *netopirom'* BrVO18c, *nedopiromь* BrVat₅ 5a.

Isti je leksem potvrđen i u hrvatskoglegoljskim zbornicima i to u *Kolunićevu zborniku* iz 1486. godine,

ĉlovikь zavidlivi drugoga dobra ne more viditi tako kako nedopirь slnač'ne zare CKol 223,

dok se na paralelnom mjestu u *Ivančićevu zborniku* iz 14/15. stoljeća nalazi sinonim *prprčacь*:⁷¹

Takovi e(stь) ĉ(lovê)кь zavidlivi ĉ(lovê)кь zavidlivi ne more viditi drugoga dobra t(a)ko k(a)ko pr'par'čače sl'nač'ne zare CIvan 13r.

⁶⁹ Leksem se etimološki može objasniti kao „ne ptica”, odnosno ono što leti a nije ptica, (slično je i leptir), lat. *non avis* (Musić 1926–1927: 99; Skok 1972: 289).

⁷⁰ Na ovaj je leksem pozornost skrenuo Matija Valjavec koji je smatrao da je to jedan od ključnih leksema na temelju kojega bi se moglo odrediti mjesto nastanka *Rasprava o sedam smrtnih grijeha* iz *Kolunićeva zbornika* iz 1486. godine (Valjavec 1892: IX). Vjekoslav Štefanić, koji je često upozoravao na kajkavizme u hrvatskoglegoljskim tekstovima, posebice one iz Istre, također ga je smatrao kajkavizmom „*nedopirь* (ako to nije čehizam prema ‘nedopyr’” (Štefanić 1970: 16, v. Šimić 2011: 512; Zaradija Kiš i Šimić 2017.). Prema najnovijem *Etimološkom rječniku hrvatskoga jezika* iz Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje ovaj je leksem u hrvatskim govorima potvrđen od 17. stoljeća, primjerice na Braču u obliku *metopir* (ETRHJ 2016: 707). I u *Rječniku hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do Ivana Gorana Kovačića* (sv. 8, 1988: 1642) zabilježen je naziv *netopir* uz ostale sinonime: *šišmiš, slijepi miš, tutumiš, liljak* – s potvrdama kod Augusta Šenoe i Frana Mažuranića.

⁷¹ Ovaj neobični naziv očuvan među hrvatskoglegoljskim rukopisima jedino u *Ivančićevu zborniku* vjerojatno je pogrešno zapisan, a odnosi se na naziv *pirčac*, koji između ostalih naziva za šišmiša navodi Petar Skok (1972 II: 303). Prema AR-u *pirčac* je isto što i *pirac*, a potvrđeno je kod Jakova Mikalje (AR IX: 863; Zaradija Kiš 2021: 156), dok *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnoga jezika* (knj. IV, sv. 10: 41) navodi da je leksem *pirčac* potvrđen jedino u rječniku Adama Patačića iz 1772. – 1779. Možemo pretpostaviti da je *pirčac* izvedenica od staroslavenske osnove **pyrь* ‘koji leti’ koja je potvrđena i u nazivu *netopir*.

Šišmiš kao zagonetno i izrazito ružno biće⁷² preuzeto je iz srednjovjekovnoga bestijarija gdje se smatra pticom, odnosno pticom-štakorom ili čak malim grifonom. Glavnu je pak pomutnju unosila činjenica da šišmiš rađa žive mlade i da ne leže jaja (Pastoureau 2011: 172). Iz toga nečistoga bića, kakvim je smatran i u Bibliji,⁷³ spoja „ptica i gamadi (pre svega miša i barske žabe)” govori predaja poznata od zapada do istoka Staroga kontinenta. U njoj se šišmiš obraća pticama, moleći ih da ga prime u njihovo društvo iako nije siguran tko ga je takvoga stvorio, dodajući: ... *kad se miševima bude sudilo, biću ptica, a kad bude pticama, biću miš*⁷⁴ (usp. Zaradija Kiš 2021: 150). U srednjovjekovnom je poimanju šišmiš bio predodređen đavoljoj atribuciji zbog svojih izrazitih specifičnosti: ima krila kao i ptica, ali bez perja, tijelo mu je slično štakorovu, a uši su mu poput grifonovih i posebno je aktivan noću. Vjerovalo se da je gluh i slijep kao što se smatrala i krtica te da mu je glavni izvor prehrane prašina i paukove mreže. Smatralo se da može predosjetiti svaku opasnost iako ne diše i nema nijedan osjet (usp. Zaradija Kiš 2021: 152). Iz svega spomenutoga razumljiva je šišmiševa srednjovjekovna percepcija kao jednoga od najvećih oličenja zla, straha ali i nemorala, tj. predodžbe neprirodnih odnosa među njima, čime njihovo postojanje ugrožava božanski sklad među živim bićima.

Na temelju navedenoga nije neobično što je pohota kao mana u *Cvijetu kreposti* vizualizirana šišmišom. Naime njegove noćne aktivnosti popraćene krikovima podsjećale su čovjeka na požudu i blud, pa je tako šišmiš postao sinonimom za ljudski razvrat, neukrotive strasti i androgenosti. Upravo to ističe bestijarijska napomena da se šišmiši bez obzira na njihovu spolnost vješaju jedan na drugoga (Barber 1999: 158). U tekstu iz *Libra* to je zabilježeno riječima:

ôd ovogai · grieha · da ne oblužui · niednoga · načina · ôd naravi · kako · čine · ostale · zvieri · nere · mašalb · s mašlemь · a femena · s femenomь.... (Libro 18r/5–9)

⁷² Njemački zoolog i pisac Alfred Brehm o šišmiševoj ružnoći piše osvrćući se posebno na razvoj njegove kože koja utječe na oblik tijela i na njegov izraz lica „pa time predstavlja uzrok da lica brojnih netopira izgledaju upravo užasno. Širom otvorena gubica pridonosi također tome da im izraz lica postaje posve neobičan. Izraslina kože na uškama i na njuški daje licu netopira osobito obilježje i njegovu ružnoću – bar po mišljenju većine” (Brehm 1966: 35).

⁷³ U *Bibliji* se šišmiš spominje na tri mjesta i to u *Levitskom zakoniku* kad se nabrajaju čiste i nečiste životinje. Šišmiš (hebr. ‘āṭallēp) je svrstan pod odvratne ptice koje se ne jedu (Lev 11,19) što je ponovljeno i u *Ponovljenom zakonu* (Pnz 14,18), dok se u *Knjizi Baruhovoj* spominje u *Pismu Jeremije proroka* (6, 21). Usp. Zaradija Kiš 2021: 154 bilj. 24).

⁷⁴ U predaji se apostrofira dvoičnost, odnosno prijetvornost i licemjerstvo koje je slikovito prikazano u Ezopovoj i La Fontaineovoj basni *Šišmiš i lasica* (usp. Zaradija Kiš 2021: 150–151).

Predodžba istospolnih odnosa još je više diskreditirala šišmiša, kojega se zato doživljavalo kao najbludniju zvijer na svijetu, kako potvrđuje i *Librov* odlomak o pohoti u *Cvijetu kreposti*:

i može se · primie niti griehъ · puteni · k lilku · koi ie · veče · bludnie · zviere · negoli e · na · svietu· (Libro 18r/3–4)

Noćnim šišmišovim letovima srednji je vijek pridodao i osobine izdajnika (usp. Zaradija Kiš 2021: 150 prema Ronecker 1994: 156) pa su i zbog toga netopiri smatrani zlokobnim životinjama.

Dvojbena podrijetlo koje je šišmišu pripisao čovjek zbog općega neznanja o njemu od davnina je izazivalo strah i odbojnost prema toj životinji. Tako se njezina demonizacija stoljećima ukorjenjivala u ljudsku maštu.⁷⁵ Stoga nije nimalo neobično što su predaje o šišmišu, potaknute njegovim noćnim životom, redovito negativna predznaka. To je samo rasplamsavalo čovjekovu maštu u kojoj je šišmiš đavolu dao svoja krila, za razliku od anđela koji su obdareni ptičjim krilima. Njegova tijesna povezanost s nečistom silom dala mu je ulogu „zla duha” i personifikaciju duše usnule vještice⁷⁶ što je razvidno i u poznatoj europskoj predaji o šišmiševu zapletanju u kosu.⁷⁷

Međutim u pučkoj medicini šišmiš je apotropej i štiti od uroka pa se dijelovi njegova tijela, posebice krilo i glava, ušivaju u odjeću kako bi se čovjek zaštitio od bolesti, razbojnika i raznih neprijatelja (Gura 2005: 456). Mnogi pripravnici s dijelovima njegova tijela najbolji su lijek protiv groznice i bolesti unutarnjih organa. Šišmiša su znali razapeti i zakucati na vrata kuće ili staje što je, vjerovalo se, spašavalo ljude i blago od svekolika zla (Gura 2005: 455). Pozitivnost šišmiša posebice se očituje u nekim europskim i mnogim azijskim vjerovanjima o načinu postizanja sreće te o stjecanju bogatstva i novca (Zaradija Kiš 2021: 158). Posebice su zanimljive etnološke zabilježbe o vjerovanjima da šišmiš potiče ljubavnu moć u ljudi.⁷⁸

⁷⁵ Upravo se neznanje, odnosno još uvijek nedovoljno poznavanje odnosa čovjeka i šišmiša, pokazalo ključnim u aktualnom traženju izlaza iz pandemije čija se pojavnost u temelju povezuje sa šišmišom.

⁷⁶ Otuda i naziv *kikimor* (avet) za šišmiša na ruskom sjeveru (Gura 2005: 452).

⁷⁷ Prema predaji šišmiš se uvečer zapliće u kosu ako primijeti čovjeka bez pokrivala za glavu. Kad se jednom nađe u kosi on vuče čovjeka prema zdencu kako bi ga udavio te ga se zbog te snažne sile nemoguće osloboditi. Pritom se također može uvući u glavu i ispijati mozak, pa tako čovjek izgubi razum (usp. Zaradija Kiš 2021: 151 prema Gura 2005: 453).

⁷⁸ „Slepi miš se ubija srebrenim novčićem, suši se, njime se trljaju ruke kojima se zatim dodiruje rame izabranika ili izabranice – da bi se on ili ona ‘zaslepili’, kako se u takvim slučajevima kaže.” (Gura 2005: 455).

3.2. Nepravedno „optuženi“ šišmiš

Iz svega rečenoga jasno je da je šišmiš, kao i većina životinja čovjekova okruženja, bez obzira na svoj jedinstveni i zastrašujući izgled, percipiran i u negativnom i u pozitivnom aspektu vjerovanja. Ipak, sve do danas prevladava negativni i potiskuje šišmišovu pozitivnost. Svjedoci smo toga upravo od 2020. godine kad je šišmiš „optužen” za pandemiju koronavirusa te su, nažalost, zbog globalnoga straha i panike iznenada u nekim zemljama čitave kolonije šišmiša masovno uništavane. Premda danas mnogo više znamo o šišmišu nego srednjovjekovni čovjek, zavedeni medijskim natpisima lako zaboravljamo da su oni „bitna karika u prirodnom obnavljanju tropskih šuma, oprašivanju čitavog niza biljaka koje cvatu noću, kontroliraju brojnost noću aktivnih kukaca, te tako predstavljaju indikator zdravlja okoliša. Šišmiši nastanjuju sve ekosustave” (Simmons i Conway 2003: 493–535), a što je veći broj vrsta šišmiša prisutan na nekom području, veći je indeks zdravlja toga područja.⁷⁹ Čini se, ipak, da suvremene znanstvene spoznaje (FEEB 2006) o njihovoj važnosti još uvijek nisu dovoljno prodrle u svijest čovjeka niti zanimaju veći broj istraživača, pa je i danas šišmiš jedna od najmanje proučenih vrsta, a time je i najproganjanija.⁸⁰

4. ZAKLJUČAK

Dubrovački zbornik *Libro od mnozijeh razloga*, kao i drugi dubrovački rukopisi, primjerice latinički molitvenici, svjedoči o čvrstoj povezanosti hrvatske srednjovjekovne baštine pisane trima pismima te o strujanju i razvijanju prepisivačke djelatnosti bez obzira na pismo i narječje kojim su djela pisana. *Libro* je specifično književno djelo jer sjedinjuje ćiriličko pismo, štokavski književni jezik, crkvenoslavensku i čakavsku te latinsku i talijansku jezičnu tradiciju. O njegovoj vrijednosti za povijest hrvatskoga jezika, posebice leksičko blago hrvatskih govora, primjerice dubrovačkoga zapadnoštokavskoga, svjedoči činjenica da su mnoge riječi u *Akademijinu rječniku* (koji je

⁷⁹ <http://www.haop.hr/hr/tematska-podrucja/prirodne-vrijednosti-stanje-i-ocuvanje/bioraznost-kost/sismisi>

⁸⁰ Prema Međunarodnoj uniji za zaštitu prirode (IUCN), šišmiši, koji inače čine četvrtinu svih kopnenih sisavaca, spadaju među najugroženija svjetska bića i sve njihove podvrste su na svim listama ugroženosti različitih kategorija (Zaradija Kiš 2021: 148–149).

izlazio od 1880. do 1976. godine, a sastoji se od 23 toma) potvrđene jedino u ovom spomeniku, kao što su npr.: *almanko*, *amant*, *dezden*, *dezdenavati*, *žintileca*, *zoja*, *klopčar*, *kostumi*, *leunkorno*, *mašal*, *naukier*, *pjačer*. Osobito je dojmljiv animalistički leksik na koji smo usmjerile pozornost jer u *Librovu Cvijetu kreposti* nalazimo zoolekseme koji se u hrvatskoj srednjovjekovnoj pismenosti ne pojavljuju nigdje drugdje. To su npr.: *akvila*, *armelinb*, *zebelinb*, *lilikb*. Ovomu posljednjemu, liliku/šišmišu posebno smo se posvetile upozorivši na leksičku raznolikost toga zoonima, odnosno na još uvijek nedovoljnu istraženost hrvatske animalističke leksikologije.

Negativan doživljaj šišmiša u *Librovu Cvijetu kreposti* u našim smo zaključnim razmišljanjima transponirale u aktualno doba koronavirusa. Bez obzira na njegovu važnu ulogu u održavanju bioraznolikosti, o kojoj danas mnogo više znamo, šišmiš je nepravedno doživljen krajnje negativno – uzrokom čovjekova umiranja.

IZVORI S KRATICAMA

- BrVat₅ – 5. *vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 5*.
- BrVat₆ – 6. *vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 6*.
- BrVO – *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3*.
- BrN₂ – 2. *novljanski brevijar*, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.
- CPar – *Pariški zbornik*, 1375., Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 73*.
- CKol – *Kolumićev zbornik*, 1486. g. Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III a 51*.
- CIvan – *Ivančićev zbornik*, 14.–15. st., Zagreb, Samostan franjevac III. reda.
- CKlim – *Klimantovićev zbornik*, 1509., Petrograd, Ruska nacionalna biblioteka, sign. *Bč 2*.
- CTk – *Tkonski zbornik*, prva četvrt 16. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *IV a 120*.
- MVat₄ – 4. *vatikanski misal*, najstariji hrvatskoglagoljski misal s početka 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4*.
- MNov – *Novakov misal*, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8*.
- PsLob – *Lobkovicov psaltir*, 1359., Prag, Státní knihovna (Lobkovicá knihovna), sign. *XXIII G 67*.

LITERATURA

- AR. 1880.–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Barbarić, Vuk Tadija. 2011. Lajpciški lekcionar i njegovi predlošci. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 37, 1, 1–28.
- Barbarić, Vuk Tadija. 2014. Prema analizi prepisivačkih pogrešaka u dubrovačkim ćiriličkim prijepisima *Bernardinova lekcionara*. *Filologija*, 63, 1–15.
- Barber, Richard. [ur.]. 1999. *Bestiary: M. S. Bodley 764*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Benčić, Radoslav. 2014. *Rječnik govora grada Hvara. Forske rici i storije* [drugo prošireno i poboljšano izdanje]. Hvar: Muzej hrvatske baštine.
- Bojanić, Mihajlo i Rastislava Trivunac. 2002. *Rječnik dubrovčkog govora*. Beograd: Institut za srpski jezik; Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Braica, Silvio. 2015. Kratki pojmovnik o moru, ribarstvu i pomorstvu. *Ethnologica Dalmatica*, 22, 343–406.
- Brehm, Alfred Edmund. 1966. *Kako žive životinje*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Budmani, Petar. 1883. Dubrovački dijalekat kako se sada govori. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 65, 155–179.
- Corti, Maria. 1959. Il mito di un codice, Laur. Gadd. 115 (Fiore di virtù). *Studi in onore di Angelo Monteverdi* [ur. Giuseppina Gerardi Marcuzzo]. Modena: Società tipografica editrice modenese. 185–197.
- Corti, Maria. 1959. Le fonti del *Fiore di virtù* e la teoria della ‘nobiltà’ nel Duecento. *Giornale storico della letteratura italiana*, 136, 1–82.
- Corti, Maria. 1960. Emiliano e veneto nel *Fiore di virtù*. *Studi di filologia italiana*, 18, 29–68.
- Damjanović, Stjepan. [ur.]. 1998. *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- De Montaigne, Michel Eyquem. 2003. Apologija Reimonda Sebonda. *Kolo*, 2, <http://www.matica.hr/kolo/292/apologija-raimonda-sebonda-20087> (pristupljeno 26. siječnja 2020.).
- Držić, Marin. 1979. *Sabrana djela*. (prir. Frano Čale). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- FEEB. 2006. *Functional and Evolutionary Ecology of Bats* [ur. Akbar Zubaid, Gary F. McCracken i Thomas H. Kunz]. Oxford: University Press.
- Frati, Carlo. 1891. Ricerche sul *Fiore di virtù*. *Studi di filologia Romanza*, 6, 247–447. <https://archive.org/details/studjdifilologia06toriuoft> (pristupljeno 12. ožujka 2021.).
- Frati, Carlo. 1911. Dicerie volgari del sec. XIV, aggiunte in fine del *Fior di virtù*. *Studi letterari e linguistici dedicati a Pio Rajna nel quarantesimo anno del suo insegnamento*. Milano: Ulrico Hoepli. 313–337. <https://archive.org/details/studiletterariel-00milauoft> (pristupljeno 12. ožujka 2021.).
- Gabrić-Bagarić, Darija. 1998. Leksički raguzeizmi u rukopisnom prijevodu Biblije Bartola Kašića. *Dubrovnik*, 23, 21–37.

- Gabrić-Bagarić, Darija. 2012. *Fiore di virtù i životinje. Književna životinja. Kulturni bestijarij II. dio* [ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Institut za etnologiju i folkloristiku. 351–371.
- Gagić, Marija. 2017. *Rječnik pazinskog govora*. Pazin – Zadar: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Pazin; Ogranak Matice Hrvatske, Zadar.
- Galović, Filip. 2019. *Govori otoka Šolte*. Šolta – Zagreb: Općina Šolta; Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Grgić, Miljenka. 2019. Životinje – božje blago, a ne hrana ljudi. Zoologija u Post 1 i njezini imperativi. *Crkva u svijetu*, 54, 3, 315–340.
- Gudger, Eugene Willis. 1934. The Five Great Naturalists of the Sixteenth Century: Belon, Rondelet, Salviani, Gesner and Aldrovandi. A Chapter in the History of Ichthyology Author(s). *Isis*, 22, 1, 21–40.
- Gura, Aleksandar. 2005. *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Beograd: Brimo, Logos, „Globusino” – Aleksandrija.
- Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: Liber.
- HČJ. Gadžijeva, Sofija, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sanja Požar, Johannes Reinhardt, Marinka Šimić, Jasna Vince. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Staroslavenski institut.
- HER. 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- Hrvatski ćirilčki molitvenik 1512. Faksimil originalnih primjeraka u povodu 500. obljetnice izlaska Molitvenika*. + komentar uz faksimil A. Nazor. Zagreb, 2013: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Nacionalna i sveučilišna knjižnica; Matica hrvatska.
- Jagić, Vatroslav. 1868. Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, 9, 65–151.
- Jambrešić, Andrija. 1992. [1742.]. *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik.
- Knezović, Pavao. 2001. Rimski pisci u Cvietu. *Zborniku o Pavlu Posiloviću* [ur. Pavao Knezović, Marinko Šišak i Milivoj Zenić]. Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić”; Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. 17–52.
- Linzey, Andrew. 2013. *Teologija životinja*. Stubičke Toplice: Nova arka.
- Lovrić-Jović, Ivana. 2001. Pristup genezi dubrovačkoga govora s leksičkoga stajališta. *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova II. Osijek, 14.–18. rujna 1999.* [ur. Dubravka Sesar, Ivana Vidović-Bolt]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo; Filozofski fakultet. 583–588.
- Lovrić-Jović, Ivana. 2014. *O starome dubrovačkom govoru nazbilj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Malić, Dragica. 1992. Crkvenoslavenska jezična tradicija u hrvatskim latiničkim rukopisima. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 18, 99–117.
- Malić, Dragica. 1997.–1998. Paljetkovanje po najstarijim hrvatskim molitvenicima (Molitveničko nazivlje). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23–24, 225–256.

- Malić, Dragica. 2005. Najstarije dubrovačke „tudinke”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, 165–209.
- Malić, Dragica. 2007. Zaboravljeni /neobični/ rijetki slavizmi u najstarijem dubrovačkom molitveniku. *Dubrovnik, Nova serija XVIII*, 1–2, 148–202.
- Malić, Dragica. 2007a. Tragovi crkvenoslavensko-čakavskih matica u najstarijim dubrovačkim molitvenicima. *Filologija*, 49, 137–193.
- Malić, Dragica. 2014. Suodnos tiskanoga Ćirilskoga dubrovačkog molitvenika i rukopisnog Drugog vatikanskog. *Filologija*, 62, 139–160.
- Meštrović, Zrnka i Nada Vajs. 1995. *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje – jedan od leksikografskih izvora za *Lexicon Latino-Illyricum* Pavla Vitezovića. *Rasprave ZHJ*, 21, 139–155.
- Mikalja, Jakov. 2012. [1649/51.]. *Blago jezika slovinskoga*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Milan, Gabriella. 2002. Gozzadini, Tommaso. *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 58. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana. 226–228.
[http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-gozzadini_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-gozzadini_(Dizionario-Biografico)) (pristupljeno 5. rujna 2020.).
- Musić, August. 1926–1927. Netopir i leptir. *Južnoslovenski filolog – povremeni spis za slovensku filologiju i lingvistiku*, 6, 98–101.
- Pastoureau, Michel. 2011. *Bestiaire du Moyen Âge*. Paris: Seuil.
- Pyle, Cynthia Munro. 2000. Conrad Gessner on the spelling of his name. *Archives of natural history*, 27, 2, 175–186.
- Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnozijeh razloga: dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. [posebna izdanja, knjiga C, Filozofski i filološki spisi, knjiga 24]. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933a. Jezik Marina Držića. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 248, 99–240.
- Rešetar, Milan. 1952. *Najstarija dubrovačka proza*. [posebna izdanja, knjiga CXCII, Odeljenje literature i jezika 4]. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do Ivana Kovačića*. 1988. [prir. Josip Hamm, Milan Moguš i Josip Vončina]. Sv. 8: nepokolebljiv–onaj. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za suvremenu književnost, Globus.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnoga jezika*. 2005. [ur. Radoslav Katičić]. Knj. 4. Sv. 10: pednic–pooniznomolben. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- [s.a.] „Šišmiši”. <http://www.haop.hr/hr/tematska-podrucja/prirodne-vrijednosti-stanje-i-ocuvanje/bioraznolikost/sismisi> (pristupljeno 25. ožujka 2021).
- Sère, Bénédicte. 2017. Histoire des émotions: l’heure des synthèses. Notes critiques. *Revue de l’histoire des religions*, 234, 119–132.

- Simmons, Nancy B. i Tenley M. Conway. 2003. Evolution of Ecological Diversity in Bats. *Bat Ecology* [ur. Thomas H. Kunz i M. Brock Fenton]. Chicago: The University of Chicago Press. 493–535.
- Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga 1. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Skok, Petar. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga 2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Skok, Petar. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga 3. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. 1958.–1997. Praha: Akademie věd České Republiky; Slovanský ústav AV ČR.
- Šimić, Marinka. 2011. Kajkavski utjecaj u 2. novljanskome brevijaru. *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.–1999.)* [ur. Tomislav Galović]. Malinska – Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti; Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Staroslavenski institut; Sveučilišna knjižnica Rijeka; Općina Malinska – Dubašnica. 501–520.
- Šimić, Marinka. 2014. *Akademijin brevijar HAZU III c 12. Hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća. Jezična studija. Transliteracija. Faksimil*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Štefanić, Vjekoslav. 1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. II. dio*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Tentor, Mate. 1931. O dubrovačkom jeziku s leksičke strane. *Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života. Prijatelji i učenici*. Knj. II. [ur. Vladimir Čorović, Mirko Deanović, Franjo Fancev, Francè Kidrič, Petar Kolendić, Josip Nagy, Mate Tentor]. Dubrovnik: Jadran. 449–455.
- Tomas, Ivana. 2011. Crkva sv. Marije na otoku Mljetu i njezina povezanost s romaničkim spomenicima Apulije. *Prostor znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*. Vol. 19, 42, 2, 296–309.
- Tvrčković, Nikola. [ur.]. 2006. *Crvena knjiga sisavaca Hrvatska*. Zagreb: Ministarstvo kulture; Državni zavod za zaštitu prirode Republike Hrvatske.
file:///G:/DUBROVNIK%202020/Crvena_knjiga_sisavaca_WEB.pdf (pristupljeno 28. rujna 2020.)
- Tvrčković, Nikola. 2017. *Šišmiši Hrvatske: kratka povijest istraživanja i priručnik za određivanje*. Rijeka – Zagreb: Prirodoslovni muzej Rijeka; Prirodoslovni muzej Zagreb.
- Ulrich, Giacomo. [ur.]. 1895. *Fiore di virtù, saggi della versione toscano-veneta secondo la lezione dei manoscritti di Londra, Vicenza, Siena, Modena, Firenze e Venezia*. Leipzig: Renger.
- Ulrich, Giacomo. 1895. *Fiore di virtù secondo la lezione del Rediano 149. Zeitschrift für romanische Philologie*, 19, 235–253, 431–452.

- Urbani, Brigitte. 1991. Maria Corti à l'écoute du chant des sirènes. *Les femmes écrivains en Italie aux XIXe et XXe siècles*. [ur. Marie-Anne Rubat du Mérac]. Aix-en-Provence: Centre Aixois de Recherches Italiennes. 259–274.
- Valjavac, Matija. 1892. *Koluničev zbornik, hrvatski glagolski rukopis od godine 1486./ latinicom na svijet izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu*, Djela JAZU, knj. XII, Zagreb.
- Vitezović, Pavao Ritter. 2000. [oko 1700.]. *Lexicon Latino-Illyricum*. Zagreb: ArTresor.
- Wiesław Boryś. 2007. *Čakavske leksičke studije. Praslavensko naslijeđe u čakavskome leksičkom fondu*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Zaccagnini, Guido. 1912. Per la storia letteraria del Duecento. Notizie biografiche ed appunti dagli Archivi Bolognesi (I. Grammatici e dettatori a Bologna. II. Scrittori didattici e morali. III. Rimatori toscani e faentini. IV. Rimatori bolognesi). *Bullettino ufficiale della Società Bibliografica Italiana*, 6, 4–6, 136–160.
- Zaccagnini, Guido. 1915. Scrittori bolognesi di trattati morali e storici. Tommaso Gozzadini. *Giornale storico della letteratura italiana*, 66, 3, 330–334.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2016. Tko je „plemenita zvir” u Akademijinim rukopisima IVa 96 i IVa 98?. *Šesti hrvatski slavistički kongres: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014. Prvi svezak* [ur. Stipe Botica et al.]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 47–58.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2018. Jednorog: zagonetno biće naših prostora. *Tragovi tradicije, znakovi kulture. Zbornik u čast Stipi Botici* [ur. Evelina Rudan, Davor Nikolić, Josipa Tomašić]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatsko filološko društvo; Matica hrvatska. 477–492.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2021. Šišmiš: od pučkih predaja i predodžbe bluda do COVID-a. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 58, 1, 147–163.
- Zaradija Kiš, Antonija i Marinka Šimić. 2017. Animalistički leksik u hrvatskoglagoljskom književnom korpusu. *Filologija*, 69, 129–174.
- Zaradija Kiš, Antonija i Marinka Šimić. 2020. *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku: studija, transliteracija, faksimil*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Institut za etnologiju i folkloristiku; Staroslavenski institut.
- Zore, Luko. 1892, 1893, 1899, 1907. Paljetkovanje. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 108, 209–236; 110, 205–236; 114, 221–236; 138, 55–69; 170, 200–230.
- Zore, Luko. 1895. Dubrovačke tuđinke. *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, XXVI, 1–26.
- Žagar, Mateo i Dolores Grmača. 2020. Libro od mnozijeh razloga u hrvatskoj filologiji. *Libro od mnozijeh razloga 1520. Latinički prijepis s komentarima* [ur. Mateo Žagar]. Zagreb: Matica hrvatska, 9–97.

SUMMARY

“THE FLOWERS OF VIRTUE” IN *THE BOOK OF MANY REASONS*:
LEXICAL AND ANIMALISTIC PARTICULARITIES

The Flowers of Virtue or *Fiore di virtù* is a moral-didactic work written in the 14th century in Italy. It consists of 35 chapters written in Bolognese vernacular language, which is why it was accessible to a broad audience. The invention of the printing press made it one of the most popular European works of folk literature in the following few centuries, during which *Fiore di virtù* was translated into several European vernaculars: French, Spanish, Catalan, German, Greek, Romanian, Armenian. In the Slavic area, the work was translated into Croatian, Russian, and Serbian, which is the earliest Slavic translation from 1800.

In the Croatian literary tradition, *the Flowers of Virtue* was especially popular, which is confirmed by the fact that it has been preserved in three scripts: Glagolitic, Cyrillic and Latin, which are also three Croatian redactions of *Fiore di virtù* that reached their fame during the transition from Mediaeval into Renaissance literary expression. While the Glagolitic version is included in five miscellanies from the 15th and 16th centuries, the oldest Cyrillic version is partially preserved only in the *Book of Many Reasons*, a Dubrovnik miscellany from 1520, and it contains mostly the chapters belonging to a later expanded Italian version of *Fiore di virtù* which comprises 41 chapters altogether. The Dubrovnik miscellany lacks the beginning that the *Flowers of Virtue* is a part of, so this work in its Cyrillic version is incomplete. In the *Book* the *Flowers* are written in the Shtokavian dialect and the Dubrovnik idiom of the 16th century, although there is a significant dependence on the older Glagolitic examples or, in other words, on the influence of the Chakavian dialect and Old Slavonic language.

The lexis of the *Flowers of Virtue* is especially interesting because it contains several language strata, among which are the most prominent are: Old Church Slavonic (e.g.: *lačanь, varovati se, rabь, mnieti*), Romance (e.g.: *akvila, almanko, vicio, glotunia, žmuo, pedutь*), and that of Dubrovnik (e.g.: *mahnitacь, legati, parati, guvernati*). Besides the elaboration of the lexical particularities of the *Flowers of Virtue* in the *Book*, special attention is given to the bestiary paragraphs that pictorially visualize human flaws and virtues – the basic moral-didactical determinants of this work. In that sense, in this paper we focus on the appearance of bats whose historical demonization, present in the *Libre*, continues to this day, namely when the bat is blamed for the coronavirus pandemic. In the chapter about the *sins of the flesh* which is preserved only in the *Book*, the bat, that is *lilibь*, is accused of fornication, lust, androgyny and represents an animalistic imagery of this human flaw.

Keywords: *Flowers of Virtue*, flaw, virtue, animal, lexic, bat

Rad je otvorenog pristupa i može se distribuirati sukladno s međunarodnom javnom licencom CC BY-NC-ND 4.0 HR.

This paper is open access and may be further distributed in accordance with the provisions of the CC BY-NC-ND 4.0 HR.

Pregledni znanstveni rad

DOI: 10.17234/Croatica.65.7

UDK: 811.163.42:81'42

821.163.42.09''15''(497.584Dubrovnik)

Primljen: 16. VI. 2020.

Prihvaćen: 15. IX. 2020.

NEKOLIKO RIJEČI O ĆIRILIČNOME RUKOPISU *ORTUS ANIME* IZ 1567. GODINE, PRIJEPISU DEŠIĆEVA *RAJA DUŠE*: ŠTO O NJEMU ZNAMO I KAKO DALJE

Vuk-Tadija Barbarić

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

vtbarbar@ihjj.hr

U radu se iznose najvažnije informacije o ćiriličnome rukopisu *Ortus anime* iz 1567. godine. Milan Ratković priopćio je 1967. da je riječ o doslovnome prijepisu *Raja duše* Nikole Dešića iz 1560. godine. Na korpusu koji je sastavljen od biblijskih čitanja relativizira se i precizira Ratkovićeva tvrdnja te se određuju i obrazlažu potencijalni smjerovi budućih istraživanja: odnos s *Rajem duše* i *Bernardinovim lekcionarom* (1495), (ne)stabilnost nekih grafijskih elemenata te dubrovački elementi u okviru evidentnoga štokaviziranja.

Ključne riječi: Marin Nikolić (Temperica), Nikola Dešić, *Hortulus animae* / *Ortus anime* / *Raj duše*, *Bernardinov lekcionar*

1. UVOD

U radu se iznose najvažnije informacije o ćiriličnome rukopisu *Ortus anime* iz 1567. godine,¹ koje doznajemo iz dosadašnje malobrojne literature o njemu, i nešto novih spoznaja o njegovu odnosu prema predlošku. Prvi i, po svemu sudeći, jedini glas o tome da je riječ o prijepisu latiničnoga *Raja duše* Nikole Dešića iz 1560. godine donio je 1967. godine Milan Ratković u novinskome članku, kada je pronađen u to vrijeme jedini poznati primjerak *Raja duše*,² koji je i sam inačica, tj. prijevod onodobnoga popularnog latinskog molitvenika *Hortulus animae*. Međutim na *Ortus anime* je skrenuo pozornost Ivan Franjo Jukić još 1842. u *Danici ilirskoj*. Ovim člankom želimo ukratko informirati filološku znanstvenu zajednicu o zaključcima koje smo donijeli pregledavajući *Ortus anime* u odnosu na njegov predložak, i to zato da bi se eventualna buduća istraživanja ispravno naslojila na stariju literaturu.

2. KRITIČKI PREGLED VAŽNIJE LITERATURE

U starijoj literaturi, kada se još nije znalo za njegov predložak, najzapaženiji prilog o *Ortus anime* dao je Franjo Fancev 1934,³ koji ga je stavio u kontekst s drugim onodobnim molitvenicima. Novije literature o njemu zapravo ni nema, osim u tom smislu da je prihvaćeno ono što je za njega rekao Ratković, a u čemu se uz samo jednu, ali veoma važnu novu informaciju odražava i starija literatura:

[J]edan ga [tj. Dešićev *Raj duše*, op. a.] je Dubrovčanin prepisao čitavog bosanskom ćirilicom približivši Dešićev jezik dubrovačkome govoru. Bio je to Marin Nikolin (Marinus Nicolai) koji je 1567. kao trgovac boravio u Beogradu gdje je i nastao njegov prijepis. Marinov rukopis nalazi se sada u Arhivu Jugoslavenske

¹ Rukopis se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pod signaturom III a 25.

² Taj je primjerak pronađen u knjižnici franjevačkoga samostana na Trsatu, a faksimilno je objavljen u Dešić 1995. Danas se zna i za drugi primjerak koji se čuva u Bavarskoj državnoj knjižnici u Münchenu, a digitaliziran je i dostupan na: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV001527515>. Služili smo se tim digitaliziranim primjerkom.

³ Ovdje svakako treba uputiti na opis sadržaja u Mošin 1955: 236–237 i na ondje navedenu literaturu. Šteta je što Rešetar (1933b: 118) nije došao do rukopisa za potrebe svoje studije o *Libru od mnozijeh razloga* s obzirom na to da se može očekivati da s otkrićem njegova izravnog predloška dolazi i potencijalno manji interes za njega.

akademije u Zagrebu, gdje smo mogli utvrditi da je to doslovni prijepis Dešićeva »Raja duše«. (Ratković 1967: 10)⁴

Ratkovićevu tvrdnju da je to „doslovni prijepis” vjerojatno ne treba shvatiti toliko doslovno, osobito s obzirom na to da i sam govori o približavanju Dešićeva jezika dubrovačkome govoru. U svojem kratkom novinskom članku zacijelo nije težio velikoj preciznosti u vezi s manje važnom spoznajom (glavna je vijest bila otkriće primjerka *Raja duše*), ali mora se spomenuti da njegovu ocjenu treba precizirati. Djelomično smo to u mogućnosti jer smo imali prilike konzultirati izvornik. Već i sama činjenica da se prepisivalo iz jednoga grafijskog sustava u drugi relativizira do određene mjere Ratkovićevu tvrdnju, uz evidentnu malu dozu prilagodbe dubrovačkom govoru, pa je ono na što je vjerojatno u najvećoj mjeri ciljao upravo sadržajno poklapanje rukopisa *Ortus anime s Rajem duše*. Budući da nije donio detaljnu studiju ili barem malo razrađeniji tekst o toj temi, njegova se tvrdnja s pravom može testirati, ali ipak sa sviješću da se u bitnome ništa neće promijeniti. No činjenica je da filologiju zanimaju i detalji. Temeljita i potpuna usporedba zahtijeva velike količine vremena, s neizvjesnim ishodom, ali traži i mnogo više prostora, pa ćemo u ovom članku napraviti samo jedan korak u tom smjeru, tj. izložiti ćemo preliminarne rezultate. Analizirali smo kako je iz jednoga teksta u drugi prenesen biblijski tekst (na listovima 11r–31r),⁵ i to imajući u vidu da će se on poslije lako moći uspoređivati i s drugim izvorima (npr. lekcionarima).⁶ Osobitu smo pozornost obratili na nekoliko pitanja: odnos s *Rajem duše* i *Bernardinovim lekcionarom*, (ne)stabilnost nekih grafijskih elemenata te dubrovački elementi u okviru evidentnoga štokaviziranja.

Prije nego nastavimo, bit će potrebno ukratko izložiti što o *Ortus anime* znamo od Fanceva, tj. što je on o njemu zaključio. Nakon što nas je upoznao

⁴ Donijeli smo ovdje iz tog članka sav tekst koji se odnosi na *Ortus anime*. Da se pronosi obavijest da je riječ o prijepisu Dešićeva *Raja duše*, može se vidjeti npr. u Vončina 1978: 55, Hoško 1995: 96 te Žagar 2009: 210 i 2020: 61. Međutim donekle je problematično to što se do te obavijesti može doći samo čitajući o drugim djelima, u ovom slučaju uglavnom o *Raju duše* ili o zapadnoj ćirilici općenito.

⁵ Što je više od 10 posto rukopisa koji ima 160 listova, pa se može reći da je uzorak reprezentativan.

⁶ U čak dvama od triju preostalih najstarijih većih zapadnoćirilinih tekstova dubrovačke provenijencije nalaze se ekvivalentna biblijska čitanja. Riječ je o *Dubrovačkome dominikanskom lekcionaru* (cca 1520) i *Lajpciškome lekcionaru* (treća četvrtina 16. stoljeća) (v. za oba rukopisa Rešetar 1933a i Barbarić 2017: 96–109), a preostali je rukopis *Libro od mnozijek razloga* (1520) bez ekvivalentnih biblijskih čitanja.

s temeljnim informacijama o rukopisu, a sve što znamo o rukopisu zapravo dolazi iz njega samoga, pa tako i podatak da ga je načinio 1567. godine Marin Nikolić⁷ za Mateja Džora Boždarovića – obojica su pripadala dubrovačkoj koloniji beogradskih trgovaca – ostatak je svojega teksta o *Ortus anime* (Fancev 1934: XCII–XCV) posvetio tomu da upozori na kajkavsko-čakavske karakteristike predložka,⁸ kao i na dubrovačke elemente, a osobito uvjeravanju čitatelja da je rukopis sigurno prepisan iz drugoga rukopisa, i to svakako iz latiničnoga, a nikako iz tiskane knjige:

[D]okaz za to pružaju nam mnogobrojne prepisivačke griješke i zapisi, od kojih najveći dio i ne bismo mogli razumjeti kad za podlogu prepisivanja ne bismo stavljali latinički predložak. Broj prepisivačkih griješaka i nije toliko skrivila samo latinica po sebi, koliko to, što mnoge latinicom napisane riječi prepisivač uopće i nije razumio, odnosno razumio ih je u duhu svoga štokavskog govora. (Fancev 1934: XCII)

Sve navedeno ponukalo je Milana Rešetara da posumnja u to da je neki Dubrovčanin prepisao tekst jer „u njemu ima vrlo mnogo kajkavizama a samo malo dubrovačkih osobina” (Rešetar 1938: XLVIII; citat preslovljen iz ćirilice). Ipak, kao što je očito, s pronalaskom *Raja duše* pokazuje se da je Fancev bio u pravu u vezi s tim da je riječ o latiničnome predložku, ali ne i u tome da je riječ o rukopisnome predložku. S druge strane postaje jasno kako se mogu objasniti mnogobrojni kajkavizmi koji su zabrinjavali Rešetara, kao i to da malobrojnost dubrovačkih osobina ne mora nužno upućivati na to da nije riječ o dubrovačkome prepisivaču.

3. ANALIZA S RASPRAVOM

Budući da isprva nismo bili upoznati s činjenicom da je *Ortus anime* prepisan iz Dešićeva *Raja duše*, krenuli smo tragovima starije literature te nam se učinilo da je potrebno provjeriti Fancevljeve pretpostavke. Za to nam je poslužio biblijski tekst, zbog već prije navedenih prednosti, i brzo se pokazalo da taj

⁷ Tog Marina Nikolića *Hrvatska enciklopedija* (pod. nat. Boždarović) identificira s Marinom Tempericom (1534–1598), koji je 1582. godine podnio izvješće generalu Družbe Isusove Claudiju Aquavivi o vjerskim, kulturnim i jezičnim prilikama na „južnoslavenskome prostoru kako bi se pristupilo planiranju obnove vjerskoga života među katoličkim pukom i razmotrile mogućnosti izgradnje zajedničkoga književnog jezika” (Belaj i dr. 2020: 322).

⁸ Kajkavskom stranom rukopisa *Ortus anime* zanimao se i prije u Fancev 1925: 543–546.

tekst izrazito nalikuje onomu koji pronalazimo u *Bernardinovu lekcionaru* (tj. *Lekcionaru Bernardina Splićanina* – vidi Barbarić i Štrkalj Despot 2020) iz 1495.⁹ Usporedba *Ortus anime* s *Bernardinovim lekcionarom* u prvoj fazi doista je sretna okolnost s obzirom na to da istraživač nakon spoznaje o izravnome predlošku nema drugoga izbora nego posve se posvetiti odnosu *Ortus anime* s *Rajem duše*. To bi mogao biti jedan razlog, osim razmatranja izgubljene *Biblije* Bernardina Frankopana kao mogućega predloška, zašto Moguš i Vončina (1995: 43–44 i 79) svode sličnost s tekstem *Bernardinova lekcionara* na svega jednu bilješku. Treba ovdje istaknuti da čak i ako je Frankopanova *Biblija* poslužila kao predložak za biblijski tekst u *Raju duše*, teško da može značiti išta drugo nego da su se njegovi prevoditelji i sastavljači *Svetoga pisma* i sami poslužili *Bernardinovim lekcionarom*. Znakovito je i to da se u *Ortus anime* ne mogu naći lekcije koje nisu zastupljene u *Bernardinovu lekcionaru*.

Iako je prvi impuls bio da je biblijski tekst u *Ortus anime* (u kojemu su zastupljene i čak četiri cijele muke) samo još jedna prilagodba *Bernardinova lekcionara* dubrovačkomu području,¹⁰ neki se detalji jednostavno nisu mogli objasniti lako, pa ni uopće. Npr. nemoguće je objasniti zašto bi Nikolić Bernardinov zapis *chgnifnische* (transkribirano *knjižnike*) pogrešno prepisao ili prilagodio kao *pišče* ako se ne uzme u obzir Dešićev zapis *piiſſce*¹¹ (transkr. *pisce*).¹² Oslanjanjem na literaturu prije Ratkovićeve članka iz 1967. rukopis *Ortus anime* ostao bi prepun neriješenih zagonetaka te bi istraživač mogao zaključiti da je u rukopisima nastavila paralelno kružiti neka druga redakcija teksta koji nalazimo u tiskanome *Bernardinovu lekcionaru*. Koliko god ona bila zanimljiva, moramo ovdje zaključiti da se pitanja odnosa s *Bernardinovim lekcionarom* izravno tiču isključivo Dešićeva *Raja duše*.¹³

⁹ Treba upozoriti na to da je u Dešićevo i Nikolićevo vrijeme vjerojatnije bilo dostupnije drugo izdanje *Bernardinova lekcionara* (tzv. *Zborovčičev lekcionar* iz 1543.), ali to za daljnji tijek rasprave nema nikakve osobite važnosti jer su razlike među tim izdanjima zanemarive.

¹⁰ O tim prilagodbama/prijepisima v. Rešetar 1933a i Barbarić 2017: 87–109.

¹¹ *Bernardinov lekcionar (izvornik)*: 8r, *Raj duše*: 2r, *Ortus anime*: 11v.

¹² Takve mnogobrojne pogreške zacijelo su navele Fanceva da uopće posumnja da je Nikolić prepisivao iz tiskane knjige. Tomu je sigurno pridonijela i Dešićeva kompleksna latinična grafija (v. Vončina 1978: 65–70 te Moguš i Vončina 1995: 49–54).

¹³ S obzirom na to da se ne tiču izravno rukopisa *Ortus anime*, ekvivalenti iz *Bernardinova lekcionara* dalje će se u tekstu donositi transkribirani (osim u Tablici 3, koja se izravno tiče grafije). Primjeri koji naizgled iskaču iz zacrtanoga sustava neće se ovdje razmatrati jer je sasvim izvjesno da se svi mogu objasniti pogrešnim razumijevanjem predloška ili, jednostavno, kao pogreške.

Ovdje ćemo još jednom upozoriti na to da ne želimo biti iscrpni, nego samo istaknuti najvažnije spoznaje koje, eventualno, mogu usmjeravati daljnja istraživanja ili pomoći da se *Ortus anime* ispravno stavlja u kontekst s drugim rukopisima. Dajemo stoga dva tablična prikaza, tj. malene dijelove paralelnoga korpusa što smo ga uspostavili za potrebe istraživanja,¹⁴ koji prikazuju karakteristične odnose među trima izvorima: *Bernardinov lekcionar*, *Raj duše* i *Ortus anime*.

Tablica 1. Tipičan odnos razmatranih izvora s osobitim obzirom na povezanost *Raja duše* i *Ortus anime*

Bernardinov lekcionar	Raj duše	Ortus anime
A	A	a
Petar	Petar	Petar
ga		ga
tada	tada	tada
slijaše		
od	od	od
daleka	dalecha	daleka
	naslidouafe	nasliedovaše
	ga	ga
	darri	dari
do	v	do
	faamii	samoga
dvora	duor	dvora
poglavice	Vladauice	vladavice
popovskoga.	Popoufchoga,	popovskoga
I	i	i
ulizše		

¹⁴ Taj ćemo korpus podijeliti sa znanstvenom zajednicom na akademskim istraživačkim mrežama. Svrnjen je na razini riječi u mjeri u kojoj je to bilo moguće. Na računalnome prijepisu Dešićeva *Raja duše* radimo u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje u okviru projekta Razvoj modela za normalizaciju grafije starih latiničnih tiskanih tekstova (<http://ihjj.hr/projekt/razvoj-modela-za-normalizaciju-grafije-starih-latinicnih-tiskanih-tekstova/102/>).

Bernardinov lekcionar	Raj duše	Ortus anime
u		
dvor,		
sijaše	fiyafse	sieđaše
	slugami	slugami
pri	pri	pri
ogni	oggniiu:	ognu
	i	i
grijući	lagriiuafē	sagrievaše
se.	ſse.	se

Budući da Tablica 1 neće svima biti uvjerljiva u vezi sa snažnom povezanošću tekstova *Bernardinova lekcionara* i *Raja duše*, donosimo primjer koji jače ističe tu povezanost, a istodobno pruža uvid u povezanost tekstova *Raja duše* i *Ortus anime*.

Tablica 2. Tipičan odnos razmatranih izvora s osobitim obzirom na povezanost *Bernardinova lekcionara* i *Raja Duše*

Bernardinov lekcionar	Raj duše	Ortus anime
Kakono	Chacono	kakono
na	na	na
razbojnika	razboiinic̃ha	razboinika
izajdoste	iĩzaiidoſte	izađoste
na	naa	na
me	me	mene
s	ſ	s
maći	maci	maći
i	i	i
s	ſ	s
palicami	paliiciem	paličiem'
uhititi	vhititi	uhititi
mene!	mene?	mene

Bernardinov lekcionar	Raj duše	Ortus anime
Svaki	Vfsachi	svaki
dan	dan	dan'
bih	biyahi	biah'
pri	pri	pri
vas	vaz	vas'
u	v	u
crikvi	criichui	caruvi
učeći,	Vceechi,	učeći
a	a	a
ne	ne	ne
jaste	iiiafte.	uhitiste
mene.	mene.	mene
Da	Da	da
neka	necha	neka
se	ffe	se
napune	izpune	ispune
pisma!	piifsma.	pisma

Ono što se prvo uočava i što dokazuje odakle je prepisan *Ortus anime* jest činjenica da njegov tekst slijedi *Raj duše*.¹⁵ To je tako, doduše, uz sitne iznimke, što je također važno istaknuti i predočiti kako bi se relativizirala Ratkovićeve misao o doslovnome prijepisu. U Tablici 1 nema očitoga raguzejiranja u *Ortus anime*, a može se ograničeno govoriti o štokaviziranju (osobito u nizu *sijaše / fityafse / sieđaše*), no to upravo i jest tipičan prikaz – na potencijalne dubrovačke elemente nailazi se razmjerno rijetko. Zamjenica *ga* u trećem retku primjer je karakteristične pogreške u *Ortus anime* te njezina korespondencija s istom zamjenicom na istome mjestu u *Bernardinovu lekcionaru* nema gotovo nikakvu dokaznu snagu. Ono što se drugo uočava jest da se tekst *Bernardinova lekcionara* ne razlikuje bitno

¹⁵ Svi primjeri povezani s Tablicama 1 i 2 dolaze iz Muke po Marku, a u izvorima se mogu naći redom: *Bernardinov lekcionar* 83 i 84; *Raj duše* 11v i 12r; *Ortus anime* 21v.

od teksta *Raja duše* – lako je razumjeti i objasniti potrebu za leksičkim i sintaktičkim preinakama u *Raju duše*, a to je definitivno jedna od glavnih tema koja se nameće za istraživanje u budućnosti. Tablica 2 zanimljiva je jer s jedne strane pokazuje očitu sličnost svih razmatranih tekstova, a s druge strane pruža uvid u to da zapravo samo mali broj elemenata točno određuje koji su tekstovi jače povezani, pa tako npr. samo zapisi *paličiem'*, *biah'* i *ispune* iz *Ortus anime* nedvosmisleno upućuju na to da je tekst preuziman iz *Raja duše*.

Ono što se ne može prikazati malim odsječkom korpusa, može se svejedno istaknuti kao zanimljivost i potencijalna linija budućega istraživanja. Postavlja se pitanje zašto je, ako je *Bernardinov lekcionar* doista predložak, grafija *Raja duše* toliko nestabilna na mjestima na kojima nema očita razloga zašto bi to tako bilo, npr. prema stabilnome <gn> i <gni> za /ń/ iz *Bernardinova lekcionara*, a potpuno je usporedivo stanje s /!/, *Raj duše* ima <gni>, <gn>, <ni>, <n>, <niy>. Ovdje tablično donosimo prikaz izdvojenih primjera za bilježenje /ń/ sa samoga početka pregledanoga korpusa koji će biti dovoljan za početni uvid u problematiku.¹⁶

Tablica 3. Primjer (ne)stabilnosti grafije u razmatranim izvorima

Bernardinov lekcionar (izvornik)	Raj duše	Ortus anime
gnegouom	niegouom	gnegovo[m']
gnegouu	niegouu	ĝnegovu
gnemu	gniemu	ĝnemu
gnemu	gniemu	nemu
gnemu	gniieumu	ĝnemu
gnemu	gniemu	gnemu
gnih	gnih	ĝnih
gnih	niih	nih'
gnih	gniie	gne

¹⁶ Primjeri iz Tablice 3 dolaze iz Evanđelja po Mateju (Mt 2, 1–12), a u izvorima se mogu naći redom: *Bernardinov lekcionar (izvornik)* 8r; *Raj duše* 1v i 2r; *Ortus anime* 11v i 12r. Primjeri su poredani abecedno prema prvome stupcu.

Bernardinov lekcionar (izvornik)	Raj duše	Ortus anime
gnijm	gniim	nim
gnijm	gniim	ĝnim'
gnimi	gniimi	nimi

Nama je pak ovdje zanimljivija nestabilnost grafije u *Ortus anime*. Nikolić, osim predvidljivoga <n>, ima i <gn> za /ń/, ali posljednji put na listu 18v. Taj grafem postupno zamjenjuje <ĝn>¹⁷, koji se pojavljuje već na 11v, ali je rijedak u početku u odnosu na njegove pojave u drugom dijelu korpusa. S druge strane <ĝl> pojavljuje se prvi put tek na 21v. Sporadično <ni> pojavljuje se u prvom dijelu korpusa pa iščezava. Ćirilичni grafemi <â> i <û> (tj. *ja* i *ju*) iščezavaju iz uporabe negdje na polovini pregledanoga korpusa. Ta nestabilnost može se donekle objasniti jednakom takvom nestabilnošću u *Raju duše*, ali treba istaknuti da je dojam da Nikolić postupno stabilizira svoju grafiju kako tekst odmiče, te čak općenito čini manje pogrešaka. Pregledani korpus nalazi se gotovo na samome početku *Ortus anime*, pa će biti zanimljivo u budućnosti istražiti kako se njegova grafija mijenja i mijenja li se uopće u susretu s dijelovima teksta koji su kod Dešića imali različit predložak od *Bernardinova lekcionara*. Pitanja grafije nikako nisu statična, što bi se lako moglo pomisliti iz tablica korespondencije fonema i grafema kakve se uobičajeno predočavaju u grafijskoj analizi. Čini se kao da Nikolić postupno stabilizira grafiju upravo po latiničnome modelu, ali Dešićevoj latiničnoj grafiji unatoč, tj. kritički se odnosi prema onom što vidi u predlošku te stvara vlastiti sustav u kojem se osjeća ugodno.

Od važnijih pitanja povezanih s *Ortus anime* ostalo je samo da kažemo nekoliko riječi o dubrovačkim elementima. Kao što smo rekli, oni su rijetki, a štokaviziranje je proces koji je očit. Navodimo nekoliko primjera koji upućuju na dubrovački govor: Dešićevo *napaft* (11v), *vrimе* (20r), *ctahu* (*čtahu*; 22v), *villahni* (*vilahni*, kajk. 'plahte'; 23v) Nikolić redom prenosi kao *napas'* (21r), *brieme* (28r), *legahu* (30r), *linculi* (31r). Osobito je zanimljiva promjena *villahni* – *linculi*, ako ni zbog čega drugog, onda zbog same činjenice da je

¹⁷ Đerv kao dio složenoga grafema ovdje bilježimo ĝ, za što smatramo da osobito ima smisla u raspravama koje se vode u kontekstu latiničnih utjecaja na ćirilicu. Izvan složenoga grafema <ĝ> prenosimo kontekstualno – kao *č* ili *đ*. Još treba spomenuti da poluglas prenosimo znakom '.

kao Dubrovčanin uspješno interpretirao tu kajkavsku riječ. U *Bernardinovu lekcionaru* na tom mjestu stoji *lancuni* (95), a zanimljivo je da je prepisivač *Dubrovačkoga dominikanskog lekcionara* na tom mjestu također upotrijebio riječ *li[n]culi* (121r).¹⁸ Jedan smjer istraživanja dakle mogao bi ići i prema usporedbama s poznatim dubrovačkim prilagodbama *Bernardinova lekcionara*. Ono što je ovdje važno primijetiti jest da dubrovački elementi imaju veliku dokaznu snagu iako ih je malo. Oni nisu toliko očiti samo zato što su dio općenite štokavizacije, a nemoguće je sve štokavske karakteristike povezati isključivo s Dubrovnikom. Čak i ovdje navedeni primjeri ne bi svaki za sebe imali dovoljnu dokaznu moć, ali skupno, zajedno s konkretnim informacijama o prepisivaču i naručitelju, jednoznačno upućuju na to da je riječ o prilagodbi *Raja duše* od Dubrovčanina za Dubrovčanina.

4. ZAKLJUČAK

Rukopis Marina Nikolića *Ortus anime* iz 1567. jedan je od onih prijepisa za privatnu uporabu koji su samo igrom povijesnih slučajnosti ostali sačuvani do danas. Unatoč njegovim manjkavostima hrvatska mu filologija ipak nije posvetila dovoljno pozornosti. Njegova vrijednost ponajprije leži u tome da su veliki šesnaestostoljetni zapadnoćirilični rukopisi dubrovačke provenijencije veoma malobrojni, a broj i opseg tema koje on otvara, kao što smo pokazali, nije zanemariv. Svakako je važno da je otkriće primjerka Dešićeva *Raja duše* 1967. bacilo novo svjetlo na *Ortus anime*, ali ne bi se smjelo dopustiti da još dugo ostane filološki neobrađen te na neki način ostane u sjeni tog događaja. Nadamo se da je ovaj rad samo prvi korak u tom smjeru.

¹⁸ Opravdano se nameće misao da je Nikolić mogao imati i *Bernardinov lekcionar* pri ruci da sebi razjasni ovakve primjere. Na jednom mjestu Nikolić uspješno nadomješta šest riječi koje su preskočene u *Raju duše*, i to vrlo slično tekstu u *Bernardinovu lekcionaru*, no mogao se jednako tako poslužiti i kojim drugim izdanjem biblijskoga teksta, pa i prevesti sa stranoga jezika, te doći do sličnoga rezultata.

IZVORI

- Bernardinov lekcionar* = Barbarić, Vuk-Tadija i Kristina Štrkalj Despot. 2020. *Bernardinov lekcionar 1495*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Bernardinov lekcionar (izvornik)* = *Lekcionar Bernardina Splićanina*. 1991. Ur. Josip Bratulić. Pretisak izdanja iz 1495. Split: Književni krug.
- Dubrovački dominikanski lekcionar* = Rkp. 39 u knjižnici dubrovačkoga Dominikanskoga samostana.
- Ortus anime* = *Ortus anime, to je reći raj duše*. 1567. Ćirilичni rukopis pod sign. III a 25 u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
- Raj duše* = Dešić, Nikola. 1560. *Hortulus animae: v komse vzdarxuyu vre Suete gospogie po obicayuu Suete Rymске Crykque, s mnogimi deuotnimi mollituami* = [Stoye Rechi Ray Dusse]. Patauiu: Excudebat Gratosius Perchacinus. <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV001527515>.

LITERATURA

- Barbarić, Vuk-Tadija. 2017. *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih lekcionara*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Belaj, Branimir i drugi. 2020. *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Dešić, Nikola. 1995. *Raj duše*. Faksimilni pretisak izdanja iz 1560. Rijeka: Franjevački samostan Trsat; Grad Rijeka; Naklada Benja.
- Fancev, Franjo. 1925. O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj. *Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva*. Zagreb: JAZU. 509–553.
- Fancev, Franjo. 1934. Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14 i 15 v. i njihov odnos prema crkvenoslovenskoj književnosti hrvatske glagolske crkve. *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir*. Zagreb: JAZU. I–CXV.
- Hoško, Franjo Emanuel. 1995. Dešićev *Raj duše*: prvo tiskano latiničko djelo hrvatske pučke teologije. *Raj duše s motrišta našega vremena*. Dodatak pretisku *Raja duše* (vidi Dešić 1995). 85–103.
- Hrvatska enciklopedija*. 1942. Svezak III. Zagreb: Naklada hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda.
- Jukić, Ivan Franjo. 1842. Starodavnosti bosanske. *Danica Ilirska*, 27 (2. srpnja), 107.
- Moguš, Milan i Josip Vončina. 1995. O molitveniku *Raj duše* Nikole Dešića. *Raj duše s motrišta našega vremena*. Dodatak pretisku *Raja duše* (vidi Dešić 1995). 3–84.
- Mošin, Vladimir. 1955. *Ćiriliski rukopisi Jugoslavenske akademije. I dio. Opis rukopisa*. Zagreb: JAZU.
- Ratković, Milan. 1967. Pronađen »Raj duše«, jedna od najstarijih hrvatskih štampanih knjiga. *Vjesnik*, god. XXVII, br. 7393 (17. rujna), 10.

- Rešetar, Milan. 1933a. *Bernardinov lekcionar i njegovi dubrovački prepisi*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933b. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan i Ćiro Đaneli. 1938. *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI vijeka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Vončina, Josip. 1978. Dešićev »Raj duše« kao književni i jezični spomenik. *Croatica*, 11–12, 53–78.
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: Srednji vijek* [ur. Stjepan Damjanović]. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA. 107–219.
- Žagar, Mateo. 2020. *Libro od mnozijek razloga* u hrvatskoj filologiji. *Libro od mnozijek razloga 1520. Latinički prijepis s komentarima* [prir. Mateo Žagar]. Zagreb: Matica hrvatska.

SUMMARY

A FEW WORDS ABOUT THE CYRILLIC MANUSCRIPT *ORTUS ANIME* (1567), A TRANSCRIPT OF *RAJ DUŠE* BY NIKOLA DEŠIĆ: WHAT WE KNOW ABOUT IT AND HOW TO PROCEED

The paper presents the most important information about the Cyrillic manuscript *Ortus anime* (1567). In 1967, Milan Ratković reported that it was a literal transcript of *Raj duše* (1560) by Nikola Dešić. Through the analysis of a corpus composed of biblical readings, Ratković's claim is relativized and specified, and some potential directions for future research are proposed: the relationship with *Raj duše* and *Bernardin's Lectionary* (1495), the (in)stability of some graphemes, and the detection of linguistic elements which are specific for the Dubrovnik area as a part of the process of Shtokavization.

Keywords: Marin Nikolić (Temperica), Nikola Dešić, *Hortulus animae* / *Ortus anime* / *Raj duše*, *Bernardin's Lectionary*

Rad je otvorenog pristupa i može se distribuirati sukladno s međunarodnom javnom licencom CC BY-NC-ND 4.0 HR.

This paper is open access and may be further distributed in accordance with the provisions of the CC BY-NC-ND 4.0 HR.

PRILOZI

RAZNOLIKOST HRVATSKOGA JEZIKA 50-IH GODINA

(Zbornik radova s istoimenoga znanstvenog skupa održanog povodom 70. obljetnice Katedre za hrvatski standardni jezik Odsjeka za kroatistiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. 2021. Dostupan na internetskoj stranici *stilistika.org* Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.

Uredio Ivan Marković)

Visoku obljetnicu središnje katedre za standardni hrvatski jezik Filozofskoga fakulteta obilježen je isprva znanstvenim skupom (13. prosinca 2019), a sada zbornikom trinaest dvostruko i tajno recenziranih radova katedarskih suradnika, redom nastavnika, koji su svoju profesionalnu karijeru više ili manje blisko povezali s djelatnošću ove ustrojbene jedinice Odsjeka za kroatistiku. Motiv zašto se izabrala tema upravo jezika 50-ih godina lako se može prepoznati: riječ je o vremenu kada je ustanovljena Katedra, i o vremenu u kojemu se ogledaju

ključne (socio)lingvističke preokupacije koje prate hrvatsku filologiju sve do danas.

Prvi rad u zborniku napisala je Anđela Frančić. Autorica predstavlja rad Matije Smodeka – doktora filozofije i prava zaslužnog za afirmaciju hrvatskoga jezika u visokom školstvu. Navedene su službe i poslovi koje je obavljao (radio je kao knjižničar Kraljevske akademije, profesor na istoimenoj instituciji te je pionirski poučavao hrvatski jezik), a neosporiva mu je uloga u razdoblju hrvatskoga preporoda, premda je manje poznat i razvikan

od ostalih preporoditelja. Smodekov ustrajni rad i domoljubna nastojanja te čin uvođenja hrvatskoga kao neobaveznog predmeta na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu otvaraju put ka ostvarenju preporodnih težnji. Istaknut je kao prvi profesor hrvatskog jezika na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu, a dopuštenje da besplatno podučava hrvatski jezik dovelo je do razmirica između hrvatskih i mađarskih studenata. Nastupni govor održao je 6. studenoga 1832. godine. Bio je to presedan u akademskoj praksi: dotad se nastava održavala na latinskom jeziku, premda narodni jezici nisu bili zabranjeni. Latinski je dominirao zahvaljujući tradiciji, a služio je i kao brana od prodora mađarskog jezika u hrvatske institucije, dok su se preporoditelji (među njima i Smodek) tome protivili. Pretpostavka je da su Smodekova predavanja bila na hrvatskom jeziku i kajkavskom narječju.

Sljedeći rad potpisuje Kristian Novak, a bavi se osnivanjem i djelovanjem Katedre za jezik horvatsko-slavonski na Kraljevskoj akademiji znanosti. Iz analize društveno-političkog konteksta može se zaključiti da je Katedra nastala u turbulentnim vremenima kada su ilirci tražili standardizaciju i afirmiranje narodnog jezika s krajnjim ciljem uvođenja hrvatskoga u škole (a Smodek je već predavao narodni jezik na Kraljevskoj akademiji).

Odlukom austrijskog cara i ugarsko-hrvatskoga kralja Ferdinanda V. omogućeno je da se ilirsko ime ponovo koristi u književnosti i da se osnuje posebna Katedra za horvatsko-slavonski jezik i književnost, što je rezultiralo velikim zadovoljstvom među ilircima i njihovim pristašama. U radu je opisan i proces natječaja za profesorsko mjesto na Akademiji, za koje su se među ostalima natjecali: Adolf Veber Tkalčević, braća Mažuranić, svećenik Mato Topalović. Vijest o izboru Vjekoslava Babukića (unatoč jakoj konkurenciji) dočekana je s odobravanjem, uz isticanje njegova domoljublja, marljivosti i ugleda. Katedra je osnovana u vremenu kad su ilirci bili u carevoj milosti (1846. godine), a ukinuta je uslijed centralističkih težnji nakon revolucija 1848. i 1849. godine. Djelovanje Katedre imalo je velik nacionalni i simbolički značaj, važno je zbog institucionalizacije hrvatskoga jezika, a također je bitno za širenje hrvatskoga u domene u kojima ga dotad nije bilo.

Ivan Marković u svome članku rasvjetljava nepoznate ili manje poznate činjenice o osnivanju Katedre za hrvatski standardni jezik. Uvriježeno je stajalište da izbor Ljudevita Jonkea predstavlja utemeljenje Katedre za suvremeni hrvatski ili srpski jezik budući da zapisnici do 1954./55. bilježe samo Katedru za hrvatski ili srpski

jezik (Jonke je izabran za predavača hrvatskoga ili srpskoga jezika 5. prosinca 1949., a za docenta 27. siječnja 1950. godine). Marković naglašava da se iz čitanja zapisa Vijeća Filozofskog fakulteta ne može zaključiti kako je izborom Ljudevita Jonkea za docenta osnovana Katedra za suvremeni hrvatski ili srpski jezik budući da se do 1954./55. spominje isključivo jedna Katedra za hrvatski ili srpski jezik (a bez odvajanja Katedre za povijest i dijalektologiju ili Katedre za suvremeni jezik). Prethodnica današnjega Odsjeka za kroatistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu nastala je 7. lipnja 1962. podjelom cjelovitog Odsjeka za slavistiku na Odsjek za jugoslavenske jezike i književnosti i Odsjek za slavenske jezike i književnosti. Institucionalno utemeljenje Katedre za hrvatski standardni jezik stoga se može smjestiti u akademsku godinu 1954./55., a prijedlog za izbor Jonkea kao docenta u ak.god. 1949./50. može se tumačiti kao neslužbeno, običajno utemeljenje, zaključuje Marković.

Edita Hercigonja-Mikšik piše osvrt na 40 godina rada pri Katedri za hrvatski standardni jezik Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Prvi se put s druge strane katedre zatekla u listopadu 1980. godine. Autorica se prisjeća promjena na početku novog stoljeća u smislu Bolonjske reforme

2004. godine: počinju duge sjednice Fakultetskog vijeća, Vijeća odsjeka, katedarske sjednice itd. Novosti su se očitovale u pisanju izvedbenih programa, silaba, jezgri dio studija se ustabilio, a ponuđeno je mnogo novih, egzotičnih izbornih kolegija. I fakultetska je zgrada doživjela promjene u smislu novih, informatički opremljenih dvorana i higijenski uređenih toaleta. Stiglo je vrijeme u kojem se od svih očekivala izvrsnost, pa su oni ležerniji žalili za vremenima dozvoljene komocije i neobaveznoga pristupa nastavi i studentima. Promjene su očigledne na više razina: autorici ostaje nejasno zbog čega je u zadnjih nekoliko godina izostao entuzijazam ili „početni osvajački stampedo“ u učionicama, a studenti su čekali nastavu mirno sjedeći. Često je ostajala zgranuta neznanjem nekolicine studenata nakon inicijalne provjere znanja. Iskustvo je pokazalo da je nakon ukidanja jezičnog dijela testa na razredbenim ispitima puno lakše nasmejati se nego šokirati neočekivanim odgovorima (ili njihovim nedostatkom), napominje autorica. Ipak, u svakoj se generaciji moglo pronaći nekoliko vrlo motiviranih pojedinaca koji su se zaista željeli baviti kroatistikom i čija je prisutnost davala značenje nastavi koja je s vremenom bivala sve apsurdnija. Autorica ističe kako od pedesetih godina

reforme i procesi (među kojima je i „bolonjski“) nisu prestali. Nijedna od tih promjena nije urodila boljom i smislenijom formom za život, uslijedila bi samo nova reforma, pa se može zaključiti kako su reforme i procesi „zahtjevni, dugotrajni i na kraju neuspješni.“ Jednako tako, svake se godine moglo uočiti da studenti sve teže razumiju ono što čitaju, a još je veći problem bio u tome što ih vlastito nerazumijevanje uopće nije zabrinjavalo, piše autorica. Zaključno, govoreći o programima, nacrtima i reformama namijenjenima za opće dobro, autorica ističe da iza svega stoje osobni interesi ili borba za vlast (moć). Čini se kao da je vrijeme humanističkih znanosti u silaznoj putanji, pa fraze o razvoju, napretku i vizijama zvuče kao floskule. Zahvalna na članstvu, autorica Katedri za hrvatski standardni jezik želi dug opstanak, upornost u nepovoljnim prilikama i dobronamjernu povezanost njezinih dionika.

Krešimir Mićanović piše o polemici Ljudevita Jonkea i Mihaela Stevanovića nakon Novosadskog dogovora. U radu se polazi od dogovora održanog 1954. godine u Novom Sadu kao fundamentalnoga događaja koji je pokušao otvoriti put zajedničke jezične politike Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije. Jedan je od temeljnih zaključaka bio bespogovorno jedinstvo narodnog jezika i jedinstvenost

književnog jezika na području spomenutih republika. Polemika između Lj. Jonkea i M. Stevanovića razvila se jer je Jonke stao u obranu hrvatskog jezika govoreći da novosadski zaključci ne bi trebali mijenjati njegovu posebnost i izričaj, a Stevanović je s druge strane preferirao naziv srpskohrvatski ili hrvatskosrpski bez podjele jezika na dva dijela. Iz toga je vidljivo kako je Novosadski dogovor, unatoč težnjama da se jezična politika iskristalizira, ostavio u naslijeđe mnogo nejasnoća, a zaključci su različito tumačeni. Jonke se u polemiziranju pozivao na novosadske zaključke braneći ijekavski izgovor, zagrebačko nazivlje i hrvatsku varijantu ne dozvoljavajući nametanje u jezičnim pitanjima. Primjer je nametanja činjenica da su najslušnije zagrebačke vijesti emitirane u ekavskom izgovoru, iz čega se dalo iščitati da je Novosadski dogovor za svrhu imao proširivanje ekavice. Tako je došlo do administrativne zabrane na Radio-stanici Zagreb kada su riječi: *tisuća, skladba, siječanj* trebale biti zamijenjene riječima: *hiljada, kompozicija, januar*.

Krešimir Bagić u svom se radu bavi polemikom Jonkea i Ranka Marinkovića koja je započela nakon što je Jonke u časopisu *Jezik* 1954. godine komentirao pravopisne i gramatičke greške u Marinkovićevoj zbirci pripovijedaka *Ruke* izdanoj godinu dana ranije. Kao istaknuti

jezikoslovac, Jonke je tražio čišći jezični izraz, a Marinković je odgovarao osporavanjem Jonkeove književne kompetencije. Jonke je zapravo pohvalio Marinkovićeve umjetničke sposobnosti i njegovi su prigovori više usmjereni na lektora koji brine o gramatičkim i pravopisnim pravilima. Marinković (i)pak odgovara tekstom „Kako se postaje volom“ koji je u indirektnoj vezi s Jonkevim člankom, a cilj mu je pokazati da jezikoslovci ne shvaćaju u potpunosti književne zakonitosti, kao ni funkcioniranje jezika književnosti. Na koncu, rezultati polemike očituju se u drugom izdanju Marinkovićeve zbirke kad su neke od pogrešaka ispravljene, premda su neki (nepravilni) oblici ili izrazi zadržani – oni su ispravljeni tek u izdanju 1969. godine (pod nakladom zagrebačke Mladosti). Zaključiti se može da u polemici svatko bira stranu na temelju ponuđenih argumenata: jezikoslovci vjerojatno Jonkea kao filološkog autoriteta s jasnim objašnjenjima, a oni koji preferiraju umijeće fabuliranja, ironiju i kozeriju Ranka Marinkovića.

Igor Marko Gligorić u svom radu analizira polemičke tekstove Ivana Slamniga, Stjepana Babića i Dalibora Brozovića. Slamnigov prilog u *Globusu* bavi se razlikama između govora i pisma, položajem tuđica i vanjskim utjecajima na jezik. On se zauzima za preferiranje

onih oblika koji su potvrđeni u govoru (uporabi) argumentirajući da će puristička nastojanja dati dva jezika – narodni (svakodnevni) i nedjeljni (pročišćeni) pa je purizam besmislen i treba pisati kako se govori. S druge strane, Babić zauzima suprotnu poziciju pozivajući se na Maretića i njegovo konstatiranje da ne treba koristiti tuđe riječi koje u jeziku imaju odgovarajuću zamjenu. Dakle, prednost daje riječima koje su već u aktivnom leksiku, ali neologizmi su opravdani ako je domaću riječ nemoguće naći. Jednako tako smatra da nije dobro približavati književni jezik govoru, nego obratno: treba u govoru rabiti književni jezik. Brozović djeluje kao svojevrсни sudac pomirujući dvije krajnosti; smatra da Slamnig kao istaknuti pisac predstavlja isključivo lingvističku poziciju, a Babić filološku, te nijedan nije potpuno u pravu. Najvažnije su, prema Brozoviću, potrebe jezične zajednice, a jedinstveno rješenje teško je pronaći u standardološkim pitanjima. Središnje mjesto imaju uloge jezika u zajednici – nije problematično postojanje više varijanti izraza za isti sadržaj, ali ključno je koju varijantu govornik odabere u određenoj situaciji, pojašnjava Brozović. Analiza polemičkih tekstova pridonijela je rasvjetljavanju polemičkoga diskursa općenito. Promatrane se polemike bave standardnim jezikom i

jezičnim purizmom, a Igor Marko Gligorić osobito ističe kako je u polemikama takva tipa nužno uočiti povećanje broja sudionika. Njegovi analizirani primjeri ukazuju kako je u polemici broj sudionika proizvoljan: najmanje tri (dva polemičara i javnost), ali može se uključiti i mnogo više strana. Budući da se polemika najčešće gleda kao sukob dviju oprečnih strana, ovaj slučaj pokazuje da ne mora biti tako.

Helena Delaš piše o razlikama između teorije i prakse vezanim uz naglasnu normu. Prikazuje razvoj akcentuacije hrvatskog standardnog jezika i temelje kodifikacije uobičajenih zapadnonovoštokavskih naglasnih vrijednosti koji su obilježili posljednja desetljeća prošloga stoljeća. Sredinom prošloga stoljeća utemeljena su stalna narodna kazališta, intenzivirali su se televizijski i radijski programi, pa su profesionalni govornici i glumci u kazalištima (koji rabe tekstove iz različitih književnopovijesnih razdoblja) morali svladati hrvatski standardni jezik. Pritom su korišteni su jezični savjeti profesora Bratoljuba Klaića, Stjepana Ivšića i Ljudevita Jonkea. Razlike između teorije i ostvaraja u praksi nastojale su se ukloniti pravilima donesenima na hrvatsko-srpskoj Pravopisnoj komisiji 1955. godine kako bi se redaktorima rječnika i pravopisa dale temeljne naglasne smjernice.

Zrinka Jelaska sistematično prikazuje neke od aspekata časopisa *Jezik* od njegova osnutka 1952. u Zagrebu do kraja pedesetih godina. Iz analize zastupljenih autora, strukture časopisa, rubrika, naslova radova i jezika vidljivo je da su društveno-političke okolnosti u većoj mjeri utjecale na strukturu časopisa. Uočljivo je da su urednici pokušavali obraniti posebnosti hrvatskoga onda kad je to bilo moguće. Određeni dijelovi časopisa ukazuju na to da su uređivanje i prihvaćanje radova predstavljali težak zadatak, što je vidljivo u oglasima i nazivima jezika, a i u promjenama naziva časopisa. Takva je promjena zabilježena kad je u podnaslovu časopisa *Jezik* proširen naziv *hrvatskoga jezika* u *hrvatskosrpski* (radi se o prvom broju IX. godišta iz 1960. godine). Pedesete su godine turbulentno razdoblje razvoja hrvatskoga jezika u smislu ograničavanja kroatističkih nastojanja. S druge strane, vladale su veće slobode nego što je bilo u šezdesetima pa se previranja mogu u određenoj mjeri očitovati u pojavnosti časopisa *Jezik*, napominje autorica.

Tatjana Pišković dokazuje pristranost leksikografa u *Rječniku stranih riječi, izraza i kratica* (1951.). Leksikografi ovjekovjećuju, bilježe i kodificiraju leksičke izraze (značenja) pa se iz toga mogu iščitati svjetonazori i pogledi društva u vremena

nastajanja rječnika. Jasno je da rječnici ne mogu biti posve objektivni jer su sastavljači rječnika ljudi oblikovanih svjetonazora i stajališta neminovno zrcaljenih u izradi rječnika. Rječnici se pišu na standardu uz preferiranje varijeteta koji se ne upotrebljava u svakodnevnom govoru, a primjeri i uporabe riječi pretežno su iz pisane građe i kanonskih tekstova (nauštrb svih ostalih stilova i žanrova). U radu je analiziran utjecaj dominantne političke ideologije u Klaićevu *Rječniku stranih riječi, izraza i kratica* iz 1951. godine budući da se u definicijama leksičkih unosa i citatima u leksikografskim jedinicama očituje marksističko-lenjinistička ideologija. Teško je reći je li ideologija utjecala na leksikografa ili je moguće da su političke sile odigrale znatniju ulogu tjerajući leksikografa na određivanje spram režima. Makrostrukturu u ovom radu predstavlja izbor rječničkih unosa i njihovo unošenje u rječnik, a pod mikrostrukturom se misli na organizaciju informacija u svakoj leksikografskoj jedinici. To je uočljivo na primjerima amelioracije ili poboljšavanja značenja neke riječi koja primarno ima negativne konotacije, pa je tako primjerice *komunizam* definiran kao „viši oblik besklasnog ljudskog društva“, *socijalistička demokracija* „nov, viši tip demokracije, prava najdosljednija demokracija ostvarena u socijalističkoj državi“

itd. Autorica podsjeća kako su komunisti shvaćali izrazitu snagu jezika pa je moguće da su jugoslavenski nositelji moći utjecali na leksikografska nastojanja i provjeravali podobnost rječnika, stoga Klaićev rječnik (koji autorica po kvaliteti smješta na vrh) možda ne bi ugledao svjetlo dana da nije bio upravo takav. Novi je istraživački zadatak stoga vidjeti kasnija izdanja rječnika i analizirati promjene u definicijama riječi navedenih u radu Tatjane Pišković.

Dinka Pasini piše o Antunu Šoljanu, jednom od najvažnijih hrvatskih književnika druge polovice protekloga stoljeća. Autorica je željela istražiti u kojoj se mjeri Šoljanove teorije o korištenju slenga reflektiraju u praksi (na primjeru njegova romana *Jednostavno umorstvo*). U romanu je sleng prisutan samo rubno – premda je Šoljan zagovarao uporabu slenga u novinama, sam to ne provodi. Autorica daje moguća objašnjenja i razloge zbog kojih je autor samo dijelom potvrđivao svoje teze u praksi (u malobrojnim primjerima slenga u njegovu kriminalističkom romanu *Jednostavno umorstvo* isprepliću se zagrebački i beogradski urbani lokalni govor): nedemokratičnost jezične politike koja je obilježila Jugoslaviju, odnosno: centralizam, purizam i unutarnji ekspanzionizam – širenje na ostale socijalističke pokrajine, kao i forsiranje

srpskohrvatskog jezika. Krunski je dokaz tomu Novosadski dogovor u smislu jugoslavenskog jezičnog unitarizma, pa je Šoljan (kao ostali književnici i novinari, jer i medije je kontrolirao Beograd) prisiljen stvarati pod utjecajima svog vremena, bez većih odstupanja od standarda. Kriminalci u njegovu romanu rabe školovani standardni jezik uz vrlo malo korištenja slenga. Tim romanom Šoljan tek najavljuje prozu u trapericama, napominje autorica.

Iva Nazalević Čučević proučava jezik u znamenitom filmu *H-8* Nikole Tanhofera (1958) s ciljem utvrđivanja je li (osim teme i strukture filma) govor jedan od pokazatelja njegove realističnosti. U filmu se prikazuje čitava lepeza likova na putovanju uz naglašeni element realističnosti. Jezikoslovna analiza obuhvatila je govor Naratora, čiji je tekst blizak izvještaju i komentaru, a analiza opuštenih dijaloga među likovima ukazuje na imitaciju kolokvijalnoga stila standardnog jezika. Vjerodostojnost, suvremenost i izražajnost postignuti su premještanjem uobičajenog reda riječi ili rečenica, a tome se mogu pridodati: korištenje elipse, ponavljanje i usklične rečenice. Rabe se i čestice kako bi govor bio što uvjerljiviji. Autorica ukazuje na potrebu sociofonetske analize kako bi se (u)vidjelo je li gradski (zagrebački) govor korišten u svrhu karakterizacije lika Franje

Rosića koji izvorno ne dolazi iz kajkavske sredine.

Posljednji rad u zborniku potpisuje Gabrijela Bionda. U svom radu analizira glasovne zapise drama *Glorija* (Ranka Marinkovića), *U agoniji* (Miroslava Krleže), *Ljuljačka u tužnoj vrbi* (Mirka Božića) i *Vašar snova* (Marijana Matkovića) kako bi se utvrdilo koliko je stvarni scenski govor 1950-ih afirmirao ili ignorirao savjete jezikoslovaca i kazališnih kritičara (najviše u časopisu *Jezik*) vezanih uz akcentuaciju te jezične preferencije glumaca i lektora u kazalištu. Kazališni kritičari pretežno su usmjereni na sceničnost, a jezikoslovci poput Bratoljuba Klaića, Ljudevita Jonkea i Pavla Cindrića fokusirani su na glumačke naglaske. Klaić se zalaže za to da se glumci pridržavaju pravila, ali s mogućim odstupanjima ako to traži tekst, a Cindrić zastupa ležerniji stav s argumentom da se sami lektori ne slažu u svim pravilima (što zbunjuje glumce). Jonke ne vidi problem u odstupanjima od novoštokavske akcentuacije, ali ne prilikom javnih nastupa ili kazališnih predstava. Iz analize glumačkih izvedbi može se ustanoviti da je scenski govor ponajviše vezan uz prostor odvijanja radnje (scenografiju). Primjerice: salonski govor nalik na zagrebački gradski govor s puno njemačkih riječi i regionalizama vidljiv je u drami *U agoniji*,

govor periferije u *Ljuljački u tužnoj vrbi*, artifičijelni ili bez određene lokacije u *Gloriji*. Djelatnici kazališta mnogo su ležernije pristupali izgovoru nego što su jezikoslovci tražili, a pravila novoštokavske akcentuacije nisu dosljedno provedena, zaključuje Gabrijela Bionda.

Sve u svemu, zbornik *Hrvatski jezik 1950-ih* ističe se kvalitetom i raznovrsnošću radova koji se bave različitim aspektima hrvatskoga jezika u pedesetima (u

manjem opsegu tiču se i književnosti). Tako se otvaraju nova saznanja o proteklim vremenima čiji tragovi sežu i do današnjih dana, a čitatelju ponuđeni zaključci mogu poslužiti za otvaranje novih tema i spoznaja. Dostupnost radova na mreži i njihova pretraživost pokazuje, pa i po cijeni da tiskano izdanje nije ni predviđeno, omogućuju bezrezervnu i kvalitetnu recepciju.

Zlatna Jelić

DVOSTRUKI UZLET NACIONALNE FILOLOGIJE, U 19. I 21. STOLJEĆU

(Vera Blažević Krezić: *Književnim radnjami za crkvu i domovinu. O novocrkvenoslavenskom jeziku Parčičeva misala iz 1893. Matica hrvatska, Zagreb 2020*)

U godini 2020. Vera Blažević Krezić objavila je knjigu „Književnim radnjami za crkvu i domovinu. O novocrkvenoslavenskom jeziku *Parčičeva misala* iz 1893“. Recimo odmah da je knjiga nagrađena Nagradom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za najviša znanstvena i umjetnička dostignuća u Republici Hrvatskoj za 2020. godinu za područje filoloških znanosti.

Ova znanstvena knjiga bavi se Dragutinom Antunom Parčićem, odnosno njegovim *Rimskim misalom slavenskim jezikom* otisnutim 1892. u Rimu. Taj se opsežan znanstveni

rad (576 stranica) sastoji od četiri temeljna poglavlja: 1. *Parčičev misal* očima vanjske i unutarnje povijesti jezika, 2. Novocrkvenoslavenski jezični tipovi i razvojna razdoblja, 3. Iz jezika *Misala* i o jezičnoj koncepciji D. A. Parčića, 4. Zaključak.

Prije nego prođemo kroz knjigu recimo nekoliko riječi o tom velikom hrvatskom filologu koji je rođen u Vrbniku, 1832. a umro u Rimu, 1902. godine. Dragutin Antun Parčić bio je svestran i po mnogočemu prvi: zanimao se za kartografiju, botaniku, fotografiju- bio je jedan od prvih koji je snimio pomrčinu sunca 1861.

godine. Volio je snimati redovnike, a snimio je i samog sebe pa je u tom smislu i za današnje vrijeme bio suvremen (možda možemo govoriti o preteči „selfija“). No, svoj je opsežan filološki rad posvetio glagoljaštvu. Uzor glagoljaške knjige bio mu je hrvatski *Prvotisak*.

Poglavljem *Parčićev misal očima vanjske i unutarnje povijesti jezika* autorica nas upućuje na važnost istraživanja jezika *Parčićeve misala*. Njegov *Rimski misal slavenskim jezikom* (prvo izdanje: 1893; kasnija izdanja: 1896, 1905. godine) sastoji se od 800 stranica od kojih uvodnih 56 stranica čine uvodni tekstovi i molitve prije i poslije mise. Parčić je priredio i uredio misal što uključuje izradu matrice za glagoljska slova (po uzoru na slova *Prvotiska* iz 1483.), jezično ga uredio i napravio korekturu teksta, uz konzultaciju i raspravu sa suvremenicima: Franjom Račkim i Vatroslavom Jagićem vezano uz jezik; don Franom Bulićem i Ivanom Danilom vezano uz pismo. Ovaj misal simbolizira vrhunac obnove hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika nakon triju stoljeća istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga. Osim misala Parčić je napisao i priredio za tisak i temeljne priručnike za služenje novim, jezično i pismovno obnovljenim liturgijskim knjigama (*Mali azbukvar*, *Grammatica palaeoslavica-latina*, *Rječnik*

latinsko-glagoljski). Vera Blažević Krezić u ovoj je knjizi prikazala procese njezinoga planiranja *Odbora za uređivanje liturgijskih knjiga i normiranje hrvatskoga novocrkvenoslavenskogajezika* u 19. stoljeću, te je opisala Parčićevu filološku koncepciju obnove crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga. Parčić je bio jedan od članova *Odbora za sastavljanje i uređivanje novih liturgijskih knjiga*. Uz njega, u *Odboru* su bili: Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Ivan Berčić, Vatroslav Jagić, Đuro Daničić te kasnije Ivan Črnčić. Parčić se *Odboru* pridružio, kao i Črnčić, 1878. godine. Raspravljajući o jeziku, *Odbor* je rješenje vidio u jeziku kakav je bio u upotrebi u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama do početka istočnoslavenizacije u prvim desetljećima 17. stoljeća. Veća su razilaženja među članovima *Odbora* bila kad je riječ o pismu: Bulić i Danilo u *Spomenici o prijepisu glagoljskog alfabeta na latinski za liturgijske knjige rimskoga obreda* objavljenoj u Zadru, na talijanskom jeziku, 1882. g. bili su za to da se glagoljica zamijeni latinicom, ali i da se jezik ispravi kako bi odgovarao prvotnim, kanonskim liturgijskim tekstovima. Argumenti za latinicu bili su: da je glagoljica teško usvojivo i nepraktično pismo, da čitatelj mora posvetiti mnogo pažnje materijalnoj strani riječi, a malo njihovu

značenju. Pritom kažu da se latinica lakše čita. Pomoću latinice olakšao bi se povratak slavenske liturgije. Važni su i ekonomski razlozi jer bi tiskara morala nabaviti glagoljska slova što bi izazvalo velike troškove. Ističu, kad je riječ o jeziku, da se on mora svesti na prvotnu pravilnost i čistoću starocrkvenoslavenskog jezika na svim jezičnim razinama. S druge strane, Milčetić (koji nije potpisnik navedene *Spomenice*) drži da je budućnost narodnoga jezika u liturgijskim knjigama neminovna, a ako to nije moguće, tada je potrebno održati hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga jezika. Premda se zalaže za hrvatski crkvenoslavenski jezik, Milčetićeve motivi njegova zauzimanja za taj jezik su drugačiji od Parčićevih. Naime, Parčić hrvatski crkvenoslavenski jezik predstavlja kao recenziju koja je najvjernije očuvala starocrkvenoslavensku normu, dok Milčetić taj jezik predstavlja kao drugi najbolji izbor (prvi bi bio narodni/ hrvatski jezik) jer se u njemu nalaze osobine hrvatskih govora koje su obogaćivale starocrkvenoslavensku normu. Što se pisma tiče, Milčetić se pridružuje latiničnoj struji, a prednost daje i ćirilici nad glagoljicom, ne smatra je obilježjem pravoslavlja i njome se već tiskaju kritička i faksimilna izdanja.

Parčić je na *Spomenicu* odgovorio svojim člankom *Za obstanak glagoljice* (1882). U članku Parčić

iznosi argumente koji govore u prilog hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku umjesto starocrkvenoslavenskoga i u prilog glagoljici kao prvome slavenskom pismu i tradicionalnome pismu hrvatskih biskupija. Prilikom argumentacije služi se popularnoznanstvenim stilom, svodeći citiranje slavističke literature na minimalnu mjeru. Vera Blažević Krezić te je Parčićeve argumente detaljno razradila čime je čitateljima pružila uvid u njegova razmišljanja i stavove vezane uz pripremu misala.

U istom članku Parčić je predložio da se datum hrvatskog Prvotiska obilježava kao poseban dan: „Pravedno bi bilo i hvalevrijedno taj dan, 22. veljače dojd. god. uzbuditi zamrlo čuvstvo prema našoj starini, proslavivši ga dostojno po naših čitaonica i književnih zavodah.“ Želja mu se ostvaruje u ovom našem vremenu kad upravo na 22. veljače obilježavamo Dan hrvatske glagoljice. *Parčićev misal* je bio njegovo životno djelo, napravljen je po uzoru na Prvotisak, u njega je vraćen hrvatski crkvenoslavenski jezik. To je posljednja liturgijska knjiga tiskana glagoljicom. Za taj ga je rad papa Lav XIII. imenovao začasnim komornikom sa zlatnom medaljom *Pro Ecclesia et Pontifice*.

Jedno je poglavlje ove knjige posvećeno recepciji *Misala*, njegovim ponovljenim izdanjima i Parčićevoj materijalnoj i duhovnoj

ostavštini. Zanimljivi su podaci o tome kako je prvo izdanje brzo rasprodano, krenulo se s njegovim dotiskivanjem, ali nakon prigovora o antidogmatskim sadržajima u *Misalu* obustavljeno je njegovo raspačavanje i počela je priprema trećeg izdanja. To je izdanje objavljeno 1905. godine. Ono je u literaturi poznato kao posljednja liturgijska knjiga otisnuta glagoljicom. Na temelju navedenog izdanja nastat će transkribirano izdanje Josipa Vajsa (1927), otisnuto latinicom u kojem je glagoljicom otisnut samo kanon mise, pri čemu je kanon mise otisnut paralelno i latiničnim pismom.

Autorica predstavlja ocjene, kritike i interpretacije jezika *Misala* od 1893. do suvremenosti. Ovdje iznosi kritike koje su uputili Vatroslav Jagić, Kvirin Klement Bonafačić, Franjo Rački, Josip Leonard Tandarić, Milica Lukić, Mateo Žagar, Antonija Zaradija Kiš.

Drugo veliko poglavlje *Novocrkvenoslavenski jezični tipovi i razvojna razdoblja* podijeljeno je u šest poglavlja u kojima autorica govori o istočnoslavenizaciji hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. Tom je istočnoslavenizacijom zastavljen prirodan razvoj hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika. Termin *istočnoslavenizacija* preuzet je od slovenske znanstvenice Vande Babič i njime se nastoji precizno ukazati na crkvenu politiku, jezičnu

normu i pomoćne priručnike koje su maloruski unijati rabili u Rimu prilikom uređivanja i izdavanja crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga u 17. i 18. st. U razdoblju istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga prepoznaje se propadanje glagoljaštva u odnosu na razvoj hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, za čiji se kraj simbolično veže posljednje lokalno hrvatskoglagoljsko izdanje Brozićeva brevijara iz 1561. godine. Autorica navodi pet Jagićevih razdoblja glagolizma, te periodizaciju glagoljaštva Eduarda Hercigonje. U nastavku predstavlja tada korištene nazive za jezik: *ilirski jezik, književni liturgijski jezik, slavenski narodni jezik, termini lingua Sclavina, Sclavinica, Sclavonica, Slovenicae litterae* i dr. Iznosi stavove filologa o procesu istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga: Hamma, Jagića, Dobrovskog, Kopitara, Broza, Vodnika, Stojkovića, E. Sgambati. Filolozi ukazuju na probleme kojima su se susretali promicatelji istočne novocrkvenoslavenske recenzije u hrvatskim glagoljskim knjigama. Najviše ih brine nerazlikovanje *književnog slavenskog jezika* od *narodnog jezika*. Nadalje, u ovom su poglavlju obrađeni jezik i pismo izdanja Rafaela Levakovića, Ivana Paštrića, Matea Karamana i Mateja Sovića te jezik i pismo Parčićevih domisalskih izdanja. Ovo posljednje analizirano je

temeljito kako bi čitatelj stekao uvid u ono što je prethodilo Parčićevom izdanju *Misala*.

Upravo jeziku *Misala* i jezičnoj koncepciji D. A. Parčića bit će posvećen treći, najveći dio knjige, s tim što treba imati na umu da je sve što je do ovoga poglavlja napisano zapravo velik i vrijedan uvod u ovo treće poglavlje koje je ujedno i glavna tema knjige, a to je jezična analiza spomenutog *Misala*. U tom velikom poglavlju autorica najprije daje sociolingvistički pogled na hrvatski (novo)crkvenoslavenski jezik. Govori o tri razdoblja hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika tijekom 19. i 20. stoljeća kroz koja se mijenjao njegov status. Uz status mijenjali su se i priređivači temeljnih liturgijskih knjiga ostavivši za sobom pravopisne i jezične priručnike u kojima je razrađena njihova koncepcija. Kad je riječ o jeziku *Misala* D. A. Parčića treba imati na umu da je taj jezik primjer hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga liturgijskoga jezika i on se tiče samo jedne vrste glagoljčnih hrvatskih tekstova. U svoju poredbenu jezičnu analizu autorica je uključila samo autoritativne tekstove *Misala* (poslanice, psalmi, evanđeoski tekstovi, Red mise i molitve) te ih je usporedila s odgovarajućim tekstnim obrascima misala na kojima se temelji rekonstrukcija i oblikovanje hrvatske novocrkvenoslavenske

norme 19. stoljeća (od starocrkvenoslavenskih kanonskih tekstova: Assemanijevo evanđelje, Marijinsko evanđelje, Sinajski psaltir; za hrvatskocrkvenoslavensko razdoblje: Vatikanski *Illirico 4*, uz *Šišatovački apostol*; Berčićevi *Ulomci Svetoga pisma*; uključujući predstavnika razdoblja istočnoslavizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga: *Karamanov misal*). Prije nego što krene na konkretne usporedbe, autorica očekuje „da će rezultati istraživanja potvrditi Parčićevo nastojanje da *Redom mise* podupre kontinuitet uporabe liturgijske knjige (svagdanja uporaba, razumljivost među svećenicima i u puku), odnosno da kroz ostale tekstove pokaže samostalnost i domišljatost u odabiru jezičnih i stilskih rješenja, premda nikada na način da ugrozi hrvatskocrkvenoslavensku normu, već, naprotiv, s namjerom isticanja njezine konzervativnosti s jedne i elastičnosti s druge strane.“ U daljnjem tekstu autorica predstavlja slovoapis i pravopis hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika (*đerv, šta, jerovi*), te oblike tog istog jezika. U okviru opisa oblika hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika autorica daje opis Parčićeve rukopisne novocrkvenoslavenske gramatike. Parčićeva terminologija ukazuje na njegovu pripadnost zagrebačkoj ili ilirskoj školi. U njegovoj se rukopisnoj gramatici dobro uočava

inzistiranje na vezi između morfolo-
gije i tvorbe riječi. Svakom hrvat-
skom terminu pridružuje se latinski
i/ili njemački ekvivalent. Upozorava
na glasovne promjene i izgovornu
vrijednost pojedinih slova (glago-
ljična azbuka), međutim, poglavlja
o fonologiji nema. Autorica nas
podsjeća da termin *fonologija* nala-
zimo u našim gramatikama tek od
polovice 20. stoljeća. U opisu deklin-
acijskog sustava Parčić kao krite-
rij razdiobe uzima vrste deklinacija
a ne vrste riječi. Nakon toga slijedi
opis sklonidbe ličnih zamjenica te
glagoli i njihova razredba. Autorica
je u knjizi nakratko svratila *pogled
u češki novocrkvenoslavenski jezik
i sintetizirala uvodna poglavlja*.
Potom slijedi detaljna analiza *Par-
čićeva misala* u kojoj predstavlja
elemente grafetičke koncepcije toga
misala: scriptura continua, kraće-
nja riječi, ligature, interpunkcija-
punktacija, veliko i malo slovo,
bilježenje brojeva. Na kraju ana-
lize potvrđuje se više puta u knjizi
spomenuto oslanjanje na izvornu
hrvatskokrkvenoslavensku tradiciju
(*Prvotisak*), čime se u kontekstu
grafetičke analize potvrđuje načelo
konzervativnosti. Grafemička razina
analize uključuje analizu bilježenja
jerova (slabi poluglas, vokaliza-
cija poluglasa, jerovi u prefiksima i
prijedlozima, jerovi na kraju riječi,
u sredini riječi), bilježenje *jata* (u
korijenskom morfu, u gramatičkom

morfu, u imperativu, imperfektu, u
zamjenicama), bilježenje refleksa
glasa /ɛ/ (u gramatičkim morfovima
kod imenica, pridjeva, ličnih zamje-
nica, neličnih zamjenica, glagolskih
oblika), bilježenje slogotvornog
/r/ i /l/, bilježenje *đerva*, grafema
šta, grafema *f* i alternacija *f/p- v*,
suglasnička skupina *čr*, alternacija
v/b, rotacizam, i druge glasovne
promjene. Morfološka razina ana-
lize odnosi se na analizu imenica
(deklinacije glavnih i sporednih pro-
mjena), zamjenica, pridjeva, brojeva,
glagola (glagolski načini i vremena;
participi). Autorica je odabrala i
nekolicinu sintaktičkih i leksičkih
odlika *Parčićeva misala*. Od sintak-
tičkih osobitosti govori se o temama
iz sintakse padeža (genitiv umjesto
akuzativa- kategorija živosti, geni-
tiv negacije- slavenski genitiv), usu-
stavljen su poglavlja o sintaktičkim
funkcijama participa (supstantivizi-
rani particip, atributna funkcija par-
ticipa, funkcija sekundarnoga predi-
kata, particip u funkciji situacijskoga
determinatora objekta), o apsolutnim
konstrukcijama i latinskim sintak-
tičkim prevedenicama, participskim
i infinitivnim konstrukcijama, kon-
dicionalu. Daje se pregled dvojine,
odnosno pregled zastupljenosti gra-
matičke kategorije, pitanje sročnosti
i uparivanja po broju. Analiza zavr-
šava pregledom leksičkih osobitosti:
leksičke dublete, leksičke varijante.
Svaki od tih zasebnih pregleda

završava sintezom kojom se ukratko usustavljuje ono što je kroz analizu bilo predstavljeno.

U *Zaključku*, kao četvrtom dijelu ove knjige, autorica je usustavila sve što je prethodno rečeno čime je čitatelju omogućila brzi uvid u knjigu u cjelini. Mogli bismo reći da se zahvaljujući ovom *Zaključku* knjiga može čitati i od kraja, odnosno, nakon pročitano *Zaključka* čitatelj se može upustiti u čitanje razrade pojedinih poglavlja.

Za kraj recimo da su u knjizi su kroz poglavlja predstavljena teorijske i znanstvene spoznaje o mnogim segmentima hrvatskih pisama (npr. o podrijetlu glagoljice i ćirilice, o obloj i uglatoj glagoljici) i hrvatskih jezika (hrvatski crkvenoslavenski jezik, hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika, hrvatskocrkvenoslavenski jezik), te hrvatske filološke povijesti.

Autorica je ispisala bibliografiju izvora koje je proučavala, navodi opsežan popis literature (312 bibliografskih jedinica) kojom se koristila i popis mrežnih izvora. Na kraju se nalazi popis slika i tablica. Tako veliki broj literaturnih jedinica upućuje nas na to da je autorica zaista detaljno proučila temu koju je

istraživala, a ovim je popisima omogućila čitateljima da se samostalno upute u istraživanja filološkog djelovanja D. A. Parčića.

Spomenimo i to da autorica vrlo često ulazi u digresije koje nisu uključene izravno u glavni tekst nego se nalaze u natuknicama. Možemo slobodno reći da nije riječ o klasičnim natuknicama nego o znanstvenim izletima u područja koja se odnose na glavnu temu ali nisu njezin sastavni dio. No, i kao takve, to su pravi stručni članci bez kojih bi knjiga bila znatno siromašnija i koji pružaju uvid u kontekst bez kojih glavni sadržaj knjige ne bi bio cjelovit. Tim je natuknicama znatno obogatila i knjigu i onoga tko knjigu čita.

Na kraju dodajmo da je Nagrada koju je HAZU dodijelila Veri Blažević Krezić zaista zaslužena o čemu se može osvjedočiti svatko tko ovu knjigu uzme u ruke i krene u avanturu istraživanja filološkog djelovanja Dragutina Antuna Parčića iz prošlih i suvremenih perspektiva. Uzlet nacionalne filologije potkraj 19. stoljeća našao je svoj najprimjereniji odgovor u uzletu kroatistike na početku 21. stoljeća.

Tanja Kuštović

PUTOVANJE KROZ RIJEČI

(Dolores Grmača, *Nevolje s tijelom: alegorija putovanja od Bunića do Barakovića*, Matica hrvatska, Zagreb 2015.)

Neposredni povod pisanju ovog prikaza nagrada je Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za najviša znanstvena i umjetnička dostignuća u Republici Hrvatskoj koja je za 2019. godinu za područje književnosti dodijeljena Dolores Grmači za knjigu *Nevolje s tijelom: Alegorija putovanja od Bunića do Barakovića*. U obrazloženju te dragocjene nagrade, među ostalim, navodi se i sljedeće: “Iznimna je vrijednost studije Dolores Grmača što je problematiku sagledala iz raznih vizura, te djela dosad viđena pretežno iz domaće nam perspektive postavila u pripadni joj europski kontekst. Knjigom *Nevolje s tijelom* pruženo nam

je originalno tumačenje niza kanonskih djela naše baštine, a posebno su nove naglaske dobili ključni Vetranovićeви spjevovi *Orfeo* i *Piligrin*, te bitno osvijetljena njegova veza s Marinom Držićem, odnosno uspostavljeni paralelizmi između njegove vizije obrnutoga svijeta i prologa Dugog Nosa iz komedije *Dundo Maroje*. Ništa manje su zanimljive i pertinentne analize Zoranićevih *Planina* i Barakovićeve *Vile Slovinke*, a ‘Knjižica doista vrijedna da je Kršćanin pročitao...’ Bartula Durđevića zadobila je vrijednost mnogo veću nego što ju je imala na razini puke faktografije života među Turcima. Jednom riječju, analize i

interpretacije Dolores Grmača obogatila su našu znanost o književnosti značajnim rezultatima i dometima.” (<https://www.info.hazu.hr/upload/File/2020/Nagrada-HAZU2020dobitnici.pdf>) Takvu se obrazloženju malo štošta može nadodati osim istaknuti da je knjiga *Nevolje s tijelom* već od samog objavljivanja izazvala iznimno zanimanje stručne javnosti te se ubrzo pokazala i visoko korisnim štivom za studente koji su, sudeći prema mojem vlastitom neposrednom nastavničkom iskustvu, knjigu, unatoč složenosti njezina sadržaja, izrazito dobro prihvatili. Razlog tomu mogao bi dobrim dijelom ležati i u načinu na koji je knjiga napisana, odnosno u nekim prepoznatljivim oznakama autoričina znanstvenog pisma.

Autorica naime u *Nevoljama s tijelom* spaja karakteristike znanstvenog načina pisanja koje se vrlo rijetko mogu naći zajedno. S jedne strane tu je široka erudicija koja proizlazi iz žive intelektualne radoznalosti, onoga što se u alegorijskoj tradiciji znalo zvati *sana curiositas* (zdrava znatiželja); štivo koje se pred nama otvara stoga govori o burnoj intelektualnoj odiseji kroz alegoriju, u vidu ispitivanja raznih praksi alegorije putovanja. S druge strane, premda je tkivo autoričina kazivanja vrlo gusto, knjiga je pisana iznimno jasno; čak i kad su najstroženije teme posrijedi, iz vida

se ne gubi jasnoća teksta, razgovjetnost objašnjenja i tumačenja. Osim toga, knjiga posjeduje i rijetku usklađenost između uvodnih, teorijski intoniranih, dijelova u kojima se izlaže povijesno-teorijski pregled alegorije, odnosno alegorije putovanja od antike do suvremenosti i interpretativnih poglavlja u kojima se isto teorijsko pojmovlje detaljnije obrazlaže, ali na način da se odabiru samo oni pojmovi koji su najuže povezani s konkretnim književnim tekstom koji se analizira. Na taj se način ostvaruje prohodnost knjige, a čitateljima se ostavlja mogućnost da knjigu čitaju ili kao cjelinu ili kao niz međusobno povezanih, a opet samostalnih i koherentno strukturiranih poglavlja.

Knjigu otvara uvodno poglavlje citatom posuđenim iz Williamsova zbornika *Travel Culture: Essays on What Makes us Go*: “Ljudska je povijest priča o putniku, o Odiseju”. Odabir mota rijetko je kad slučajan; štoviše, moto prema definiciji podrazumijeva iskaz stanovitih uvjerenja i načela pojedinca ili kakve grupe pojedinaca; kao citat na početku kakva teksta moto također nagovještava njegov smisao, neke važne značajke njegova sadržaja ili autorskog pristupa temi što se obrađuje. Kad je riječ o knjizi Dolores Grmača, odabrani moto uključuje sve spomenuto; s time da se Williamsovu zapisu na početku knjige pridružuje

i misao Umberta Eca: “Čovjek je po naravi pripovjedačko biće”. Baš kao što i tom izvatku iz *Imena ruže* biva pridodan još jedan izvadak, sad onaj iz čuvena Butorova eseja o pisanju i putovanju: “Pisanje je putovanje i putovanje je pisanje”, da bi iza toga opet slijedio kratak ulomak razmatranja Jona Whitmana na temu dinamike alegorijskoga pisanja i čitanja: “(...) dinamika je pojedinačnog alegorijskog djela konačno neodvojiva od dinamike alegorijskog pisanja u cjelini. (...) Alegorija, koja uvijek upućuje prema cilju koji leži negdje iza, zauvijek se mora suočavati s vlastitom uvjetnosti. U tom procesu ona ohrabruje svoje čitatelje ne samo na stremljenje nekom svijetu savršena ispunjenja nego i na usmjeravanje pozornosti na ograničeni svijet čiji su dio” (*Ibidem*: 15). I svemu se tome ovdje i ne bi pridavala tolika važnost da se ne čini da je upravo način na koji je strukturiran taj početni dio knjige – dio koji prethodi autorskom rukopisu i najavljuje njegov karakter – zapravo svojstven i za onaj oblik analitičkoga postupanja koji prepoznatljivo određuje čitavu knjigu. Na razini metode posrijedi je dakle spomenuta već sklonost autorice prema gustom pismu, spremnost da se određena tema sagleda iz više uglova, a da pritom navođenje različitih podataka, izvora ili objašnjenja uspijeva

ne prerasti u kakvo gomilanje, nemotivirano asocijativno nizanje ili pak nepojašnjeno usvajanje raznoraznih prosudbi ili teorijskih postavki. Nejasnost u pisanju čini se nečime što autorica drži posve neprikladnim; u predgovoru knjizi piše: “Knjigu posvećujem svojim studentima jer me uvijek iznova podsjećaju da unatoč vremenima nesklonim humanističkim znanostima ima smisla omjeravati svoje vrijeme o neka druga vremena; moji me studenti podsjećaju da je važno tragati za ravnotežom između kompliciranja jednostavnoga i simplificiranja složenoga, da i u proturječnostima može postojati sklad, a ljepota u slaganju različitosti” (Grmača 2015: 14). A sudeći prema odgovoru mladih, knjiga je uspjela u onom smislu koji autoricu osobito i zanima.

S druge strane odabrani citati najavljuju i tematski krug kojim se autorica u knjizi bavi. Ono što je zanima, osobita je veza između alegorije, putovanja i pripovijedanja. Kao i čitanja, iskustva interpretiranja teksta. “Iskustvo pripovijedanja putovanja vrlo je usko povezano s iskustvom čitanja, kao i svih misaonih procesa: pripovjedač/čitatelj kao putnik putuje kroz riječi, otkriva nove svjetove (...)” (*Ibidem*: 25), zapisuje tako autorica negdje na prvim stranicama knjige te kasnije dodaje i sljedeće: “Ako je ‘putnik u

pripovjednom tekstu na neki način uvijek alegorija putovanja koje pripovijedanje jest, kao što smatra Mieke Bal, onda je tumač koji se kreće prostorom alegorije na neki način tkalac značenja. No značenja su katkad provizorna i velikim dijelom rezultat tumačeva iskustva i znanja koje je uvijek ograničeno, ma kako niti od kojih su satkana bile legitimne. Jednako metaforično govoreći, dinamični je proces pisanja – tkanja teksta – putovanje u nepoznato, strano i drugačije što se tek postupno i često mukotrпно otkriva” (Grmača 2015: 29). Te posljednje zabilješke pritom ne treba smatrati pukim opaskama, kakvim retoričkim iskazom lažne skromnosti, već one uspostavljaju okvir unutar kojega se čitanje/tumačenje izvodi. Područje koje se analizira čine tekstovi hrvatske književnosti koji nastaju u razdoblju od 15. do 17. stoljeća, a koje povezuje tema putovanja. Neka su od tih putovanja alegorijska poput onih u Vetranovićevu *Piligrinu* ili Držićevu *Prologu Dugog Nosa*, druga sadržavaju strukturu koja upućuje na neke alegorijske elemente, dok se sama djela ne mogu nazvati alegorijskima kao što je slučaj s Hektorovićevim *Ribanjem i ribarskim prigovaranjem* ili Đurđevićevim turkološkim spisima. Među tim se putovanjima također mogu raspoznati različiti modeli putovanja: od jednostavni-

jih – kao što su eshatološki u srednjovjekovnim vizijama, biblijski u Vetranovićevu *Posvetilištu Abrahamu*, mitološki u Bunićevoj *Otmici Kerbera* i Vetranovićevu *Orfeu*, egzotični u *Prologu Dugog Nosa* ili Vetranovićevoj *Pjesanci lakomosti*, a koji uključuju i putovanja poput uspona na Parnas u Lucićevoj pjesmi *U vrime ko čisto poznati nije moć*, Nalješkovićevoj poslanici (br. 16) *Petru Hektoroviću, vlastelinu hvarskomu* i Hektorovićevu talijanskom pismu Vicenzu Vanettiju ili *navigatio vitae* u Vetranovićevoj pjesmi *Moja plavca*) – do složenijih literarnih oblika izvedenih iz modela *peregrinatio vitae* kakvi se mogu naći u *Piligrinu*, Zoranićevim *Planinama* ili djelomično u *Vili Slovinki* Jurja Barakovića. To isto tako podrazumijeva i da svaki model putovanja potražuje i neki (ili više njih) alegorijskih modela: bila to biblijska alegoreza, prefiguracija i mitološka alegorizacija ili pak emblem ili egzempl. Jednako kao što analizirati te tekstove na ovaj način podrazumijeva i bitan odmak od misaonih shema tradicionalne linearne kronologije koje tako općim pojmovima kao što su “srednjovjekovlje”, “renesansa” ili “barok” pripisuju odlike normativnosti držeći granice među njima stabilnima ili barem stabilnijima nego što se u susretu s pojedinačnim književnim tekstovima nerijetko

čini. Zauzvrat autorica u analizi ukazuje na različite točke razdvajanja, ali i kontinuiteta između srednjeg vijeka, toga “zlatnoga doba” alegorije, i susljednih, humanističkih i renesansnih, konceptualizacija alegorije i putovanja. Ono što je zanima, karakteristične su crte tih modela, njihove modifikacije i pomaci u značenju, ali i izvjesna postojanost određenih elemenata. Osobito onakva kakva se može pripisati odnosu duše i tijela koji se u načinu razmišljanja o alegoriji i putovanju kakav svjedoče tekstovi koji su predmetom ove analize uvijek odnosi na njegovo najosjetljivije pitanje: pitanje otkrivanja istine.

U poglavlju posvećenom srednjovjekovnim eshatološkim vizijama autorica tako opisuje postupke kojima peregrinacijski narativi u eshatološkim vizijama o putovanjima u onostrano oblikuju ono što čini njihovu središnju temu, to jest, razapetost između zahtjeva tijela i života duše. Tu je prikaz posvemašnjeg obezvređivanja grešnog tijela te egzaltacija čistoće tijela i kršćanske askeze. I prije svega, iskustvo putovanja i duhovna preobrazba putnika. Kao jedan od znakova te preobrazbe, srednji vijek uvodi prikaz čovjekove duše kao golog malog čovjeka; pri čemu “duša nije neko ne-tijelo, nego je drugo tijelo, koje prvo tijelo nosi sa sobom i koje postaje posebice važno

na kraju života, kada se pokazuje da je ono, to drugo tijelo, važnije” (Grmača 2015: 18). Drugim riječima, davanje drugog tijela duši podrazumijeva uvjerenje da tereti materijalnog svijeta opadaju poslije smrti kao i da “golotinja duše označuje njezinu ranjivost i grešnost, a oblačenje duše u skupocjenu odjeću koja svijetli u raju označuje njezin povratak božanskoj sličnosti” (*Ibidem*: 110).

Humanizam, kako pokazuje poglavlje “Nevolje s alegorijom u renesansnoj kulturi putovanja”, unosi novine u razumijevanje alegorije i oblikovanje pojma *peregrinatio*. Život shvaćen kao putovanje, odnosno *peregrinatio* koji se u srednjovjekovnim pripovjednim djelima gradi na suštinskoj povezanosti između “vanjskog” putovanja na tjelesnom planu i “unutarnjeg” na onom duhovnom, u humanizmu biva obogaćen novom dimenzijom. Tipiski humanistički motiv putovanja kao potrage za znanjem i spoznajnim užtkom koji će kasnije u renesansi postati najkarakterističnijom formom putovanja uvodi promjene u model *peregrinatio*. Sekularne komponente tu dobivaju prednost nad religioznima, znatiželja (*curiositas*) nadvladava pobožnost (*pietas*), jača zanimanje za vanjski svijet. “Putovanje samo po sebi, a ne više sveti cilj, kao u ranijem razdoblju, postaje svrha

kretanja” (*Ibidem*: 113). Istovremeno to ne označava prekid sa srednjovjekovljem niti će do oštrog prekida uopće doći i kasnije: “Vrlo uopćeno, renesansna se interpretacija drži koordinata zacrtanih čitanjem Pisma, resemantizacijom antičke mitologije, te komentarima slavnih djela talijanskih pjesnika počevši s Danteovim i Petrarkinim djelima do Ariostovih i Tassovih prelomljenih kroz interpretativnu rešetku povijesnoga, moralnoga i duhovnoga smisla” (*Ibidem*:: 135).

Otuda dolazi i važnost kakva se pridaje jednoj od transformacija alegorija koja nastupa već krajem srednjeg vijeka, kad dolazi do “zaokreta prema subjektivnosti” čije će posljedice biti dalekosežne te će se osjetiti kako na polju alegorijske prakse, tako i teorije. Tada u središte alegorije dopijeva oblik subjektive zaokupljenosti pitanjem odnosa istine i sepstva koji podrazumijeva važnost introspektivnosti i autoreferencijalnosti. Nadalje, u toj su vrsti alegorijsko-peregrinacijske tradicije djela pisana u prvom licu u kojem se sjedinjuje pozicija autorskog pripovjedača i glavnog lika; s time da takav oblik samopredstavljanja pretpostavlja i da subjekt teksta zadobiva onakvu vrstu općenitosti kakva je karakteristična za personificirane likove koji obično napuštaju takve pripovjedne svjetove. Istovremeno, putovanje se vanjskim

svijetom podudara sa subjektivim putovanjem vlastitim, a opet općim i poopćenim unutarnjim svijetom (*Ibidem*: 23). Te se prepoznatljive značajke alegorijsko-peregrinacijske tradicije što započinje još s *Romanom o Ruži* mogu zamijetiti i u Barakovićevoj *Vili Slovinki*. Štoviše, upravo ukazivanjem na njihovu prisutnost autorica razrješava razne nedoumice koje su se u književnoj povijesti često vezivale uz autobiografski karakter tog teksta. Ističući činjenicu da je ono što se suvremenom čitatelju može činiti iskazom individualne osobnosti autobiografskoga ja, više zapravo dug prema određenoj vrsti književne tradicije koja ni ne poznaje takve oblike razmišljanja o subjektivnosti, autorica predlaže relativizaciju važnosti autobiografskih elemenata te njihovo sagledavanje u kontekstu alegorijske tradicije koja, više nego što se to ranije uviđalo, bitno obilježava to djelo. U tom smislu ističe različite elemente alegorijsko-peregrinacijske epike: od autorskog samopredstavljanja preko glasa prvog lica jednine pripovjedača/protagonista do emblema, etimološkog alegorizma, mitološke personifikacije i dr. Također, tu je i visoko tradicionalan dug prema didaktičnosti i moraliziranju, odnosno alegoriziranju putovanja – zbiljsko je putovanje za Barakovićeva protagonista transponirano na moralnu

razinu te povezano sa shvaćanjem da je odnos duše i tijela neizostavno antagonističan, ono razvija uvjerenje da je jedino valjano kretanje ono koje je usmjereno prema odricanju od ove realnosti. U svemu tome skupa, Barakovićevo djelo nije cjelovito oblikovana alegorija, već se sastoji od niza alegorijskih fragmenata koji “djeluju poput mehanički umetnutih konvencionalnih slika, naslijeđenih toposa i fragmenata, čija se dekodirana značenja hermeneutičkim mehanizmom dovode u prednji plan (...)”. Stoga će uz taj komentar autorica istaknuti i sljedeće: “Književnim postupcima kojima isprepleće motive gradnje i ruševina povijesti, zavičajne i osobne, mitološke resemantizacije i eshatološke svjetove, prostore ovostranosti i onostranosti, religiozno i sekularizirano poimanje povijesne stvarnosti, Baraković stavlja svoga čitatelja u poziciju sakupljača koji treba sastaviti razbacane krhotine bremenite znamenjima u fikcionalnome svijetu njegova djela” (*Ibidem*:: 367).

Ta pozicija čitatelja kao tzv. *sakupljača krhotina znanja* upravo je jedan od razloga zbog kojih je poglavlje “Barakovićeve *Vila Slovinka*: alegorijski fragmenti” posebno izdvojeno iz cjeline knjige: ono naime pruža gotovo pa najbolji primjer autoričine interpretativne metode koju karakterizira potreba da se ne samo tekst vrlo pomno

pročita, nego i da se isto učini i sa sekundarnim izvorima, književno-povijesnim tekstovima. U ovoj, a tako i u ostalim analizama u knjizi, autorica naime pokazuje iznimnu upućenost u prethodna tumačenja. Neka od njih usvaja, na neka se izravno nastavlja, neka odbacuje, ali u svakoj od tih situacija vrlo precizno ukazuje na razloge svojih interpretativnih odluka, uspostavljajući na taj način živ dijalog s prethodnicima. To osobito dolazi do izražaja i u analizama Vetranovićevih tekstova, njegova *Posvetilišta Abramova* i *Orfea* u kojima se usto može uočiti i još jedna važna osobina njezina interpretativnog postupka. Vetranovićevu mitološku dramu autorica analizira usredotočujući se na simboliku rodova te usporedno promatranje oblikovanja nosivoga muškoga i ženskog lika. Međutim iako se u njezinoj interpretaciji može pronaći dug feminističkoj književnoj kritici, te se postavke eksplicitno ne razlažu kao što ni drugdje u knjizi autorica ne pristupa obrazlaganju onih teorijskih pojmova ili postavki za koje se može pretpostaviti da su dio suvremenoga književnoteorijskog kanona. U tom smislu valja razumijevati i naslov knjige koji autorica u uvodnim recima objašnjava ističući: “Naslovna sintagma *nevolje s tijelom* evocira poznate naslove Judith Butler *Gender Trouble* (*Nevolje s rodom*) i *Bodies That*

Matter (Tijela koja nešto znače), no u poglavljima koja slijede neće mi biti namjera ulaziti u rodnu problematiku ni u feminističke i srodne teorijske pristupe. I to ne zato što mi se takvi pristupi starijoj hrvatskoj književnosti ne bi činili izazovnim unatoč nevoljama s teorijama, i starijim i novim, nastalim u drukčijem akademskom kontekstu što ih se kod nas počesto pokušava nasilno nakalemiti, bez elementarne svijesti o važnosti preduvjeta koji bi trebali tome prethoditi” (*Ibidem*:: 15).

“Važnost preduvjeta” koju autorica apostrofira odnosi se pritom na tekstološku analizu kao radnju koja bi trebala prethoditi svakom interpretativnom ophođenju s tekstem, ali koliko se može zaključiti iz cjeline knjige, njezina je interpretativna pozicija prije svega određena odlukom da se u interpretaciji valja kloniti prezentizma. Naime iako autorica u nastavku uvodnog teksta obrazlaže kako je knjiga zamišljena kako prilog suvremenome proučavanju fenomena vezanih uz korporalnost te da je u tom smislu njezino istraživanje potaknuto interesom koji je u akademskoj sredini već dugo prisutan – tzv. *corporal turn*, *body turn*, proučavati te teme za nju prvenstveno znači pokušaj da se u analizi naglasak postavi na razumijevanje sustava znanja i uvjerenja koji te teme uspostavljaju, a ne na njihovu suvremenu proble-

matizaciju, odnosno aktualizaciju. A to se ne odnosi samo na teme vezane uz korporalnost, nego i sve one što ih može podrazumijevati pozicija čitatelja – *sakupljača krhotina znanja* koja dolaze iz prošlosti. U tom smislu, svojevrstnu krunu knjige predstavlja poglavlje “Vetranović i Držić: alegorijska potraga i egzotična putovanja” u kojem zajedno s Vetranovićevim tekstovima *Piligrin*, *Pjesanca lakomosti* i *Moja plavca* čita i prvi od dvaju prologa komediji *Dundo Maroje* koji govori Dugi Nos. Autorica kreće od naznačenih već transformacija pojma *peregrinatio* do kakvih dolazi s humanizmom i renesansom kada nastupa značajno prevrednovanje odnosa među pojmovima *peregrinatio-stabilitas-curiousitas* (putovanje – stabilnost/postojanost – znatiželja). Teme koje ti tekstovi otvaraju odnose se na alegorijska putovanja u “obrnute svjetove”; s jedne strane opisane kao utopija i zemlja Dembelija, s druge strane kao utočište, “mjesto čežnje napaćenog putnika koji traga za mirom, spasenjem i spoznajom” (*Ibidem*: 210), ali i kao suštinski sadašnji svjetovi koji nastaju nakon raspada prvotne prirodnosti i sklada o kojima pripovijeda vjerovanje u postojanje negdašnjega izgubljenog *zlatnog doba* (*aurea aetas*). I Vetranović i Držić tu moralnu izopačenost sadašnjeg svijeta tematiziraju opisima začudnih, grotesknih i fantastič-

nih stvorenja; potankom analizom autorica pokazuje čitav niz značenja kojima su ti tekstovi raspolagali izgrađujući svoje naopake svjetove. Za Vetranovića je pozadina pisanja o putovanju vezana uz bendiktinsku duhovnost te “negativni utjecaj svijeta na dušu putnika”, a koji se očituje različitim simboličkim promjenama njegova tjelesnog oblića (*Ibidem*: 218); kod Držića je pak putovanje više povezano uz “putovanje nogama”: ono je u uskoj vezi s idealom renesansnog putnika – *homo universalis*, ali kod oba je autora perspektiva iz koje se pristupa putovanju zapravo ista i vezana uz krajnji cilj: spoznaju čovjekove prirode i smisla ovozemaljskog života/putovanja. U zaključku autorica donosi osvrt na Piligrina koji ujedno uključuje naglasak na nekim bitnim značajkama transformacije alegorije u renesansi. Između ostalog iznosi i zapažanja koja bi vrijedilo prenijeti bez kraćenja: “Piligrinovo kretanje na put i potom traženje izlaza iz muke lutanja povezano je s nemogućnošću kontroliranja vlastitoga tijela koje manifestira unutarnje grešno stanje preko simboličkih deformacija. Vanjska dramatizacija unutarnjeg konflikta koji je iniciran tjelesnim žudnjama odražava se deformiranošću i transformiranošću samoga tijela. Vetranović je na taj način proizveo modernu, generički hibridnu alegoriju koja kroz različite

transformacije stalno izaziva i destabilizira čitateljeve interpretativne sposobnosti. Alegorijsko putovanje više ne nudi samo egzemplarnu i univerzalnu priču o ljudskom iskustvu, kao u tradicionalnome modelu *peregrinatio vitae*, nego je i medij izražavanja krize, osobne, političke i vjerske. Alegorija života kao putovanja time je radikalno promijenjena: putnikova potraga ne djeluje više kao figura platoniskoga ‘povratka’ svojoj izvornoj božanskoj sličnosti nego postaje otvorena metafora za introspekcije i samoistraživanje. Konačno, alegorija života kao putovanja prenosi fokus s putovanja u transcendentno odredište na sam život, na iskustvo ‘bivanja’ u ovome i ovakvome svijetu. Peregrinacijski narativi više ne uče o putovanju k nekom ljepšem životu u blaženstvu nego prikazuju nevoljan život otuđen od sebe i podložan beskrajnim, nekontroliranim tjelesnim transformacijama” (*Ibidem*: 295).

U “Epilogu: pred zlatnim vratima alegorije” autorica piše: “Ako je suočavanje s alegorijskom problematikom zapravo suočavanje sa zatvorenim vratima, onda je pisanje njihovo otvaranje” (*Ibidem*: 425). Tu se rečenicu može nadopisati mišlju da je lako vjerovati da će čitanje ove izuzetne knjige mnogima otvoriti ili barem načas odškrinuti vrata alegorije.

Dubravka Dulibić-Paljar

OVAJ PUT MIŠEM O ZVUKU I JEZIKU

(Petar Guberina, *Zvuk i jezik u pokretu*,
portal *stilistika.org*, glavni urednik Krešimir Bagić)

Knjiga „Zvuk i jezik u pokretu“ prvi je put tiskana 1952. u nakladi Matice hrvatske, pretisnuta petnaest godina kasnije u nakladi Zavoda za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a danas se do nje može doći u nekoliko klikova mišem. Treće, e-izdanje, objavljeno je na stranicama portala *Stilistika.org* pri stilističkoj katedri Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Time je portal pod uredničkom palicom profesora Krešimira Bagića još jednom dokazao da će postati vrijedna riznica stilističkih priloga za sve filologe-namjernike, stilističare, studente i općenito zaljubljenike u široko i plodno polje stila.

„Zvuk i jezik u pokretu“ jedna je od najvažnijih studija moderne hrvatske stilistike, a njezina su

okosnica istraživanja vrednota govornog jezika. Autor već u predgovoru ističe da je cilj rada istražiti područje jezičnog izraza uz pomoć elemenata zvuka i pokreta. Time se odmiče od ustaljene paradigme promatranja jezičnih pojava izvan okvira gramatike. Poziva se na istraživanja de Saussurea, Ballyja i Brunota koji su svojim avangardnim idejama rušili gramatički formalizam. Na tom tragu Guberina povezuje jezični izraz s mišlju i vrednotama govornoga jezika: intonacijom, intenzitetom, rečeničnim tempom, pauzom, mimikom i stvarnim kontekstom. Vrednote govornoga jezika ne promatra izolirano nego ih povezuje i s umjetničkim i s neumjetničkim područjem, primjerice u rečenici. Ovu knjigu priključuje i svojim dru-

gim radovima koje objedinjuje pod širim naslovom „Problemi ljudskog izraza“.

Djelo je podijeljeno u pet poglavlja, a prvo nosi naziv „Dijalektičko jedinstvo i suprotnosti između zvuka i pokreta u prirodi i u jezičnom izrazu“. U njemu se iznose teze o zvuku i pokretu u prirodi i u jezičnom izrazu, uz isticanje paralelna razvoja čovjeka i zvuka i jezika u pokretu. Autor promatra postanak jezika od nužnog, onomatopejskog i neartikuliranog odraza stvarnosti do napretka u vidu „mišljene stvarnosti“ i složenijih izraza, onoga što bismo danas nazvali arbitrarnošću jezičnoga znaka. Ističe iskonsku ljudsku potrebu za pokretom i zvukom, počevši od pokreta koji su služili prikupljanju hrane i zvukova kojima su se izražavala stanja i emocije. Zvuk promatra kao proizvod prirodnog titranja, odnosno vibracija, a izraz kao odraz stvarnosti, jeku ili onomatopeju. Govorne vrednote uočljive su i prije nego što se čovjek nauči služiti riječima, primjerice u mimici ili gestama gladnoga novorođenčeta. Međutim, iako se uloge govornih vrednota smanjuju da bi artikulirane riječi preuzele primat, one ne nestaju u potpunosti. Zaključuje da su varijacije govornih vrednota stalno prisutne pri artikuliranu govoru kao aktivan element jezičnog izraza. Razmišljanja o važnosti komunikacijske snage

zvuka i pokreta objašnjene su vrlo jednostavnom i slikovitim primjerima, poput naredbe „Iziđi“ koja istu informaciju (sadržaj) može iskazati riječju ili pokretom ruke prema vratima. U nastavku poglavlja vrednote su prikazane kroz književne primjere i grafostilističko isticanje mjesta koja čine razliku u čitanju, izgovaranju i razumijevanju. Umjetnički jezični izraz promatra se kao kreativni raspored vrednota govornoga jezika koji se drugačije manifestira nego u neposrednoj stvarnosti, ali i sam na kraju poglavlja ističe – „sve na izvorima prirode“.

Drugo je poglavlje nazvano „Vrednote govornog jezika na području rječnika, morfologije i sintakse“, a u podnaslovu stoji pitanje „Kako se može definirati stilistika sa stanovišta jedinstva jezičnog izraza?“ Guberina primjećuje dvije bitne karakteristike jezičnoga izraza: 1) isti skup glasova može izražavati različite misli i 2) različiti skupovi glasova mogu izražavati iste misli. U prvome se primjeru služi francuskom riječju za krušku, koja može označavati i budalastu osobu, time prikazujući ono što u lingvistici nazivamo višeznačnošću ili konotativnim značenjem. U rečeničnim primjerima pokazuje da govorne vrednote mogu potpuno promijeniti smisao rečenice, primjerice u „Učio je dva mjeseca i uspio je“, što promatra kao posljedičnu (student je polo-

žio ispit nakon dva mjeseca učenja) ili dopusnu rečenicu (iako je učio samo dva mjeseca, uspio je položiti). U drugoj skupini Guberina promatra različite izraze „iste misaone vrijednosti“ opimjerujući ih sinonimnim nizovima ili apsolutnom i relativnom upotrebom glagolskih vremena. Na kraju poglavlja promišlja o Ballyjevu shvaćanju stilistike i na izraznom planu kvantitetu podređuje kvaliteti, iz čega proizlazi i njegova definicija stilistike: „Stilistika je nauka, koja proučava vrijednosne odnose među misaono-osjećajnim kvalitetima sadržanim u jezičnom obliku kao elementu širih i jedinstvenih izražajnih cjelina.“

U trećem poglavlju naziva „Rečenica“ Guberina obrazlaže svoje uvjerenje da bi sintaksa rečenice trebala počivati na analizi vrednota govornoga jezika. Dataciju rečenice određuje trenutkom kad je čovjek naučio izražavati uzrok i efekt. Smatra da je rečenica pridonijela dubljem shvaćanju same stvarnosti, a približavanje stvarnosti podrazumijeva i upotrebu sredstava koje je čovjek stekao u svom razvoju – govornim vrednotama. Na tom tragu gradi svoju definiciju rečenice: „Rečenica je cjelina sastavljena od tonova, intenziteta, rečeničnog tempa, mimike i konteksta (vrednota govornog jezika), u zajednici (kombinirano) s riječima ili bez riječi, i izražava akt bilo koje

stvarnosti preko misaone stvarnosti ili akt misaone stvarnosti kao takve.“ I u ovom je slučaj primjer vrlo „školski“: rečenica „Ivan uči“ promatra se kao izjavna, upitna ili usklična zbog rečeničnog znaka na njezinu kraju, a on uvjetuje intonaciju kojom se izgovara, samim time i odnos prema izvanjezičnoj stvarnosti (oduševljenje, čuđenje i slično).

Četvrto je poglavlje naslovljeno „Primjena vrednota govornog jezika i misaone analize na književne tekstove“. U njemu autor pokušava izloženu teoriju o vrednotama govornoga jezika primijeniti na književnom tekstu te utvrditi povezanost i odvojenost između lingvističko-stilističkog i umjetničkog kriterija. Na početku logično uočava i obrazlaže da stilistički izrazi ne mogu sami po sebi kreirati umjetničku vrijednost jer to bi značilo da gomilanje „pretjeranih izraza“ može izgraditi umjetničko djelo. Međutim, jezičnu analizu, prije svega stilističku, smatra dobrim „ulaskom“ u umjetničko djelo. Potom nudi četiri principa analize umjetničkog jezičnog izraza:

1. razumijevanje misli, to jest, treba razumjeti što je rečeno;
2. konstatiranje elemenata misli, to jest, treba izvršiti analizu izraza sa stanovišta misaono-emocionalnog; da li izraz ima uglavnom afektivni karakter ili nema;
3. tumačenje tih misaono-emocionalnih elemenata, u cilju da se

izvrši potpuna analiza misli-izraza (izraza-misli), dakle eventualna stilistička analiza;

4. ocjenu izražajnosti jezičnog izraza, to jest, treba ocijeniti prikladnost jezičnog izraza u danom tekstu, odnosno u kontekstu.

Svoju analizu gradi na ulomku iz Krležina djela „Gospoda Glembajevi“ u kojemu se prikazuje ljutnja barunice Castelli zbog medijskog uznemirivanja nakon samoubojstva siromašne žene. U ulomku uočava dijelove uzrok-posljedica, izraženu afektivnost i pojačan intenzitet glasa. Zaključuje da je Krleža upotrijebio izraze koje je zahtijevao afektivni kontekst situacije.

U petom poglavlju naslova „O ritmu nekih djela E. Vittorinija, A. Gidea, A. G. Matoša i M. Krleže“ autor primjenjuje izložene principe na umjetničke tekstove. Posebno se osvrće na gradnju ritma vrednotama govornoga jezika, ističući da se umjetnički ritam ne može tumačiti fiksnim normama.

Knjiga završava opsežnom bibliografijom, bilješkom o autoru i tekstom Krešimira Bagića „Hifen kao stilem. O jednom obilježju raspravljačkog diskurza Petra Guberine“. Bagić iz pozicije kvantitativnog (znatan broj riječi i sintagmi spojen crticom ili spojnicom) prodire u kvalitativno – Guberinine

realizacije hifena nisu svakodnevne, slučajne ni na prvi pogled savršeno logične. Primjeri poput *zvuk-pokret*, *pokret-zvuk*, *misao-izraz* i *izraz-misao* nisu u svakom kontekstu zamjenjivih mjesta, prva je sastavnica često dominantnija, a hifeni, prema Bagiću, „nastoje pripitomiti (ne i dokinuti!) razlike među fenomenima koje povezuju.“ Time možemo zaključiti da je Guberina, osim o neupitno vrijednu sadržaju svoga djela, itekako promišljao i o izrazu.

„Zvuk i jezik u pokretu“ djelo je koje istovremeno objedinjuje vrlo jasne stilističke teze, logičnu metodologiju, uzročno-posljedični slijed promatranja izvanjezične i jezične stvarnosti, vrlo jednostavne, „životne“ primjere iz hrvatskoga i drugih jezika i detaljnu, eruditsku analizu književnih tekstova po vlastitim tezama. Na tragu Bagićevih promišljanja, ovo djelo nije samo „stilističko djelo“, nego i samostalna stilska bravura – dovoljno jednostavno da se filolog-početnik uhvati s njime u koštac, ali i dovoljno složeno da ostavi prostor za osnovnu misao – zvuk i pokret u jeziku djeluju kao imanentna sila, no i skoro sedamdeset nakon Guberinina prvog izdanja ostao je prostor za nadopunjavanje ambicioznih teza o istraživanju govornih vrednota u jeziku.

Magdalena Mrčela

GRANICE U JEZIKU I (S) JEZIKOM

(Ivo Pranjković, *Gramatičke graničnosti*,
Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2021)

Kao što je uočljivo u samome naslovu, u knjizi *Gramatičke graničnosti* autor Ivo Pranjković bavi se razgraničenjima u jeziku i među jezicima, kao i razgraničenjima među različitim jezikoslovnim disciplinama. Knjiga sadrži šesnaest priloga u kojima se obrađuju iznimno važna pitanja. Kako je navedeno u uvodu, od šesnaest priloga uvrštenih u knjigu tri su pisana u suautorstvu s Ladom Badurinom (*Središnje i periferno u gramatici hrvatskoga jezika, Vrste riječi: gramatikalizacija i pragmatikalizacija te Jezična i pragmatična obilježja psovke*), a jedan u suautorstvu s Ladom Badurinom i Nikolinom Palašić (*Stereotipi u vicevima*).

Prvi prilog simboličnoga naziva *Jezik i granica / Jezici i granice*

govori o složenoj i teorijski relevantnoj temi graničnosti u jeziku i jezicima koja se ogleda u fonetici, fonologiji, gramatici, dijalektologiji, povijesti jezika, lingvističkoj geografiji i sociolingvistici. Jezična je granica ona koja manje ili više određeno dijeli dva jezika ili dva idioma. Pri teritorijalnom raslojavanju idioma govori se i o zemljopisnoj granici. Važno je naglasiti da je upravo jezik taj koji ima jako važnu ulogu u razgraničavanju koje se javlja između etnija i između država. Pri vertikalnom raslojavanju jezika govori se o socijalnoj granici, odnosno razlici koja se javlja među idiomima kada se u obzir uzmu različiti društveni slojevi. Granicama su se bavile i različite jezične škole, a o

granici i granicama govori se čak i unutar samog jezika. Tako se u fonetici spominje granica samoglasnika, u fonologiji se spominju demarkativna obilježja fonema, prozodema ili fonemskih skupina, u morfologiji granica morfema, odnosno granicama riječi, kadšto se spominje i granica sloga itd. Nadalje, kad se u gramatici govori o značenjima i funkcijama padeža, u kontekstu dativa spominje se tzv. negranična direktivnost, dok se kod rasprava o vrstama riječi govori o tzv. hibridnim vrstama kakve su, primjerice, glagolski pridjevi ili glagolske imenice. U sintaksi se spominju granice među rečenicama i surečenicama, kao i granice između koordinacije i subordinacije. Govoreći o jezikoslovnim disciplinama, spominje se granica između fonologije i morfonologije, morfologije i sintakse, između tvorbe riječi i leksikologije, gramatike i leksikologije, semantike i stilistike, gramatike i pragmatike.

Prilog pod nazivom *O granicama između morfologije i sintakse* donosi analizu ovih dviju disciplina, naglašavajući na samom početku da se morfologija bavi paradigmatskim, a sintaksa sintagmatskim odnosima. Autor, međutim, ističe da se često događa da su gramatička svojstva riječi u tijesnoj vezi s njihovim funkcijama i odnosima s drugim riječima koje se javljaju u nizovima, tj. služe za uspostavljanje

sintagmatskih odnosa. Ovo dolazi do izražaja već kod vrsta riječi, koje Pranjković u ovom prilogu analizira jednu po jednu. Kod imenica obrađuje kategorije padeža, roda i broja. Kod glagola ističe kategoriju broja, zahvaljujući kojoj pojedini glagolski oblici postaju sintaktičke jedinice. Nešto analogno tomu vrijedi i za kategoriju lica. Kod pridjeva se bavi određenošću i neodređenošću, a kod priloga naglašava da su, baš kao i pridjevi, izrazito nesamostalni (okrenuti prema naravi drugim vrstama riječi). Kod zamjenica ističe zamjenjivost (pronominalnost) i/ili deiktičnost (pokaznost) te naglašava da je morfološko-sintaktička granica kod zamjenica ovisna i o vrsti zamjenice jer, primjerice, imeničke zamjenice svoju izrazitiju sintaktičku narav poprimaju samom pripadnošću pridjevskim ili priložnim riječima. Nešto slično vrijedi i za brojeve, koji mogu biti imeničke (npr. tri, sto), pridjevske (npr. prvi, dvoji) ili priložne riječi (npr. dvostruko, triput). Kod nepromjenjivih je riječi morfološki aspekt manje naglašen tim što nemaju oblika. Govoreći o gramatičkim kategorijama oblika, ponajprije o rodu, broju, padežu, licu, vremenu i načinu, ističe da su navedene kategorije u pravilu morfosintaktičke. Nakon sistematičnog prikaza dolazi se do zaključka da se velika većina gramatičkih kategorija, pa i značenja, tiče i morfologije

i sintakse, ali u jednama je naglašeniji morfološki, a u drugima sintaktički aspekt. Postoje, međutim, kategorije koje su samo sintaktičke naravi (npr. kategorije položaja riječi), kao i one koje su relevantne sintaktički i pragmatički (npr. tzv. kategorija drugoga lica).

Prilog pod nazivom *Središnje i periferno u gramatici hrvatskoga jezika* kategorizira morfologiju i sintaksu kao središnje te fonologiju i semantiku kao rubne. Kad se govori o suodnosu između središnjih i perifernih pojavnosti u gramatičkom ustrojstvu, razmatraju se kategorije broja, vida, padeža, imperativnosti, vremena i vrsta riječi. Kategoriju broja Pranjković bilježi kao primarno imeničku i naglašava da je u kvantitativnom smislu navedena kategorija maksimalno neodređena. Periferiju predstavljaju pojavnosti vezane uz ostatke dvojine te izražavanja kvantitativnih odnosa vrstom riječi koju u hrvatskome također nazivamo brojem. Na krajnjoj periferiji Pranjković vidi leksik koji se koristi za izražavanje kvantitativnih relacija, a može se odnositi na prostorne dimenzije, vrijeme te na zapreminske mjere. Kod kategorije vida, središnje mjesto čine suodnosi nesvršenih i svršenih glagola, a periferiju čine pojavnosti koje su u vezi s vršenjem glagolske radnje. Riječ je o raznolikim značenjima koja mogu biti svojstvo osnovnih

glagola, ali najčešće su nastala prefiksacijom ili sufiksacijom glagola. Suodnos između središnjeg i perifernog istaknut je i u području sintakse i semantike padeža, osobito kosih. Kod kosih je padeža središnja prostornost, a periferna su metaforizirana značenja. Nakon kategorije vida, Pranjković se fokusira na imperativnost, pri čemu je središnje njezino izražavanje imperativom, a periferno čine ostali načini izražavanja zahtjevnosti, primjerice infinitivom. Kod izražavanja vremena, središnje je izražavanje vezano za glagolske oblike (prezent, perfekt, futur i sl.), a ostali su načini periferni (npr. glagolskim priložima). Kod navođenja središnjeg i perifernog u području vrsta riječi, središnje mjesto prema Pranjkoviću zauzimaju imenice i glagoli. Pridjevi su u odnosu na imenice svakako periferna kategorija, a u odnosu na pridjeve perifernije su zamjenice i brojevi. Središtu su najbliži prilozi koji označavaju različite okolnosti vršenja glagolske radnje. Slijedili bi pridjevi, u odnosu na koje bi periferni bili veznici, a u odnosu na veznike periferne su čestice. U odnosu na temeljne vrste riječi periferne su hibridne vrste riječi (glagolski pridjevi, glagolski prilozi, glagolske imenice i infinitivi). Dakle, odnos između središnjeg i perifernog uočljiv je u cjelokupnom gramatičkom ustrojstvu jezika.

Na samom početku priloga *Gramatika i pragmatika* Pranjković ističe da se gramatika katkada određuje kao disciplina systemske lingvistike, a pragmatika kao grana primijenjene lingvistike. Ističe i to da su se gramatika i pragmatika u većoj mjeri isprepletale do sedamdesetih godina kad je pragmatiku karakterizirao tzv. kodni pristup komunikaciji. Prihvatanje i širenje Griceovih ideja o ulozi zaključivanja u komunikaciji koje su nastale sedamdesetih godina utjecalo je na to da se pragmatika sve više bavi pitanjima koja nisu u izravnijoj vezi s gramatikom. U navedenom se prilogu Pranjković bavi problematikom koda, konteksta i situacije koje je Grice utvrdio kao norme racionalnoga ponašanja u komunikaciji. Ističe da je iz Griceove maksime relevantnosti izrasla kognitivistički usmjerena teorija relevantnosti. Sve spomenuto nema nikakvih izravnijih veza s gramatikom. Ipak, ističe se da pragmatika i gramatika imaju i puno toga zajedničkoga, i to ponajprije u području deiksa i području tzv. kategorije drugoga lica. Nakon niza primjera dolazi se do zaključka da i gramatika i pragmatika sadrže pojavnosti koje se ne moraju ni u čemu preklapati, ali postoji i niz pojavnosti važnih i za gramatiku i za pragmatiku.

Nadovezujući se na prethodni prilog, Pranjković uvodi prilog pod nazivom *Vrste riječi: grama-*

tikalizacija i pragmatikalizacija. Gramatikalizaciju je već 1912. imenovao Antoine Millet, dok pragmatikalizacija nije uvrštena kao pojam ni u novije (enciklopedijske) rječnike i leksikone lingvističkih pojmova. Nakon niza primjera Pranjković dolazi do nekoliko ključnih zaključaka. Prvenstveno zaključuje da različite jedinice mogu ulaziti u oba spomenuta procesa, pri čemu gramatikalizacija podrazumijeva promjene koje zahvaćaju pojedinačne riječi, a pragmatikalizacija ima nešto manja ograničenja pri imenovanju jezičnih jedinica koje mogu biti pragmatikalizirane. Gramatikalizacija je proces u kojemu promjenu značenja u pravilu prati i promjena vrste riječi, dok pragmatikalizacija ne uključuje promjenu gramatičke kategorije. Osim toga, gramatikalizacija nerijetko prethodi pragmatikalizaciji.

Sljedeći prilog nosi naziv *Glagolski načini u složenim rečenicama*, a bavi se imperativom, optativom i kondicionalom (prvim i drugim) u složenim rečenicama. Govoreći o imperativu, Pranjković spominje i tzv. historijski imperativ. Osim toga, naglašava uporabu imperativa u asindetskim strukturama s uvjetnim značenjem. Optativ navodi kao poseban glagolski oblik te kritizira one gramatike koje optativ izjednačavaju s glagolskim pridjevom radnim. Navodi se mnoštvo primjera optativa u specifičnim

strukturama kao što su: „Radio ili ne radio – isto ti se piše.“, u vremenskim, odnosno uvjetnim rečenicama koje su izrazito tipizirane (npr. Oj, djevojko, ti se ne udala, dok na mome krilu ne zaspala!) te u nekim (ko)relativnim rečenicama (npr. Kud god hodila, sretna bila). Nakon optativa pažnja se usmjerava na kondicional, koji je u najvećoj mjeri vezan za zavisnosložene rečenice. Kao najzanimljiviju uporabu kondicionala Pranjkić ističe uporabu u namjernim rečenicama. Pranjkić na kraju ovoga priloga zaključuje da su glagolski načini obilježeni modalnošću pa je i očekivano da se u koordinirane, a osobito u subordinirane strukture unose složena značenja.

Prilog *Gramatička svojstva glagola zbivanja* govori o glagolima koji označuju procese koji se odvijaju u prirodi ili u ljudima, a tim je procesima svojstveno nenamjerno djelovanje. Pranjkić nudi pregled različitih izdanja gramatika hrvatskoga jezika navodeći na koji su način različiti jezikoslovci pristupali glagolima zbivanja. Neke gramatike glagole zbivanja smatraju podvrstom tzv. razvojnih glagola, a neke ističu ispreplitanja i graničnosti između glagola radnje i zbivanja. U vezi s određenjem glagola zbivanja Pranjkić navodi da je riječ o glagolima koji ponajprije uključuju prirodne pojave i/ili zbivanja, ali i ona

zbivanja koja se odnose na ljude, a nije ih moguće kontrolirati. Većina tih glagola teži različnosti pa se upotrebljavaju isključivo u bezličnim oblicima (tj. samo u trećem licu jednine). Budući da teže bezličnosti, načelno su neprijelazni (nemaju izravnog objekta), premda uz neke dolaze besprijedložne dopune u akuzativu (npr. Boli me glava). Što se tiče glagolskih vremena, kod glagola zbivanja uglavnom nema ograničenja, dok su po pitanju glagolskog vida primarno nesvršeni jer je za zbivanja znakovita procesualnost. Kad je riječ o sintaktičkim strukturama u kojima se pojavljuju, uglavnom je riječ o neraščlanjenim (besubjektivnim) rečenicama. Pranjkić zaključno ističe da je podjela glagola na glagole radnje, stanja i zbivanja uspostavljena na osnovi semantičkih, a ne gramatičkih svojstava, ali bez obzira na to, svi ti glagoli imaju određene specifične gramatičke posebnosti.

Sljedeći je prilog *Iz kontrastivne sintakse hrvatskih narječja* posvećen karakterističnim sintaktičkim razlikama između kajkavskoga, čakavskoga i štokavskoga narječja. Pranjkić smatra da se narječja na sintaktičkoj razini manje razliku negoli na fonološkoj i morfološkoj razini. Pritom uočava veću sličnost između čakavskoga i kajkavskoga u odnosu na štokavsko. Jedna se od takvih sličnosti uočava po pitanju

uporabe određenih i neodređenih oblika pridjeva jer se u čakavskom i kajkavskom narječju neodređeni oblici mogu javiti i u sastavu predikata. Razlike se javljaju i po pitanju uporabe padežnih oblika. Primjerice, u kajkavskom se narječju vokativ izjednačava s nominativom, a tzv. pjesnički vokativ, tj. vokativ u funkciji subjekta susreće se u čakavskom i štokavskom narječju. Pranjković u ovom prilogu daje primjere svih padeža u različitim narječjima, međusobno ih uspoređujući. Potom se fokusira na različite jezične konstrukcije (akuzativ s infinitivom, participske konstrukcije) te vrste riječi. Naposljetku se pažnja usmjerava na red riječi u narječjima, s posebnim naglaskom na položaj klitika.

Prilog pod nazivom *Subordinirane strukture s veznikom 'što'* nudi pristup jednoj od najpolifunkcionalnijih riječi u hrvatskome jeziku. Pranjković ističe da se 'što' javlja u službi relativne zamjenice, upitnog priloga, pojačajne čestice, ali da on pozornost stavlja na 'što' u službi veznika, i to u strukturama u kojima dolazi kao samostalni veznik. Rečenice su u kojima se to javlja i koje detaljno analizira: relativne, eksplikativne, uzročne rečenice sa subjunktorom, načinske rečenice sa subjunktorom, eksceptivne, vremenske, načinske i poredbene sa složenim veznim sredstvima, uzročne

i namjerne sa složenim veznim sredstvima, dopusne i alternativne te dodatne rečenice. U zaključku iznosi da je nepromjenjivo 'što' opći subjunktor bez specijaliziranog značenja, obilježen faktivnošću.

Sljedeći je prilog autor jednostavno naslovio kao *O riječima 'nego', 'no', 'već', 'još' i 'tek'*. U njemu nudi gramatička i pragmatička svojstva, podrijetlo i značenje navedenih riječi, s posebnim naglaskom na strukture u kojima funkcioniraju kao čestice, kao veznici ili kao vezna sredstva na razini teksta (konektori). Pranjković nudi temeljitu analizu popraćenu nizom primjera te zaključuje da je uloga ovih riječi u pojedinim sintaktičkim konstrukcijama i u komunikaciji iznimno važna, zbog čega zaslužuju osobitu pažnju.

Sljedeći prilog nazvan je *'Male riječi' orijentalnoga podrijetla u hrvatskome jeziku*, a posvećen je ponajprije česticama, veznicima, uzvicima i priložima orijentalnoga podrijetla. Prilog je, dakle, posvećen opisu značenja i uporabe takvih riječi, a opisane su neobilježene riječi kao što su: bar (barem), makar, baš, čak, ama, hajde, hej (ej), tek, zar i badava te obilježene riječi: međer, džaba (džabe), aferim, mašalah (mašala), aman (haman), bajagi, baška, beli, jok... Pranjković zaključno navodi da su spomenute riječi u hrvatskome jeziku

iznenađujuće česte te se neke od njih i danas koriste posve neobilježeno. To tumači dugogodišnjom prisutnošću Turaka na našim prostorima. Kao jedan od razloga njihove proširenosti navodi njihovu suznačnost. Naime, radi se o riječima čija su značenja kontekstualno uvjetovana.

U prilogu pod nazivom *Novotvorbe Josipa Stipana Relkovića* Pranjković se bavi Relkovićevim Kućnikom. Najprije daje pregled svih prethodnih istraživanja ovoga djela. Ističe da se njemu osobno najzanimljivijim čini Relkovićevo obogaćivanje leksika korištenjem mogućnosti koje nudi hrvatski jezik, s posebnim naglaskom na tvorbene mogućnosti. U prilogu se stoga fokusira na novotvorbe u širem smislu, i to izdvajajući riječi redom kojim se javljaju u Relkovićevu djelu, nakon čega ih kontekstualizira. Leksik dijeli na izvedenice i složenice, a izvedenice dijeli po vrstama riječi. Dakle, i u ovome se prilogu autor bavi graničnim područjem, i to tvorbe riječi kojemu je svojstvena graničnost između gramatike i leksikologije.

U prilogu pod nazivom *Imenički spojevi riječi u 'Dictionaru' Jurja Habdelića* Pranjković je pažnju usmjerio na ustrojstvo perifraza, parafraza opisa i/ili definicija nekih realija, i to onih kojima je polazišni oblik imenica. Za polazište su odabrane riječi koje su u

Dictionaru razrađenije opisane. Pranjković je izabrao riječi: lađa, beteg, črv, farba, halja, hiža, kruh, list, sunce, vino i zakon. Navodi da najveći broj takvih spojeva ima strukturu sročnost atributnog spoja riječi. Osim atributnih pridjevskih spojeva, Pranjković izdvaja i atributne spojeve s dopunom, spojeve riječi s ustrojstvom nominativ + genitiv, spojeve riječi s ustrojstvom: polazišna imenica u genitivu + imenica u nominativu, spojeve riječi s ustrojstvom: imenica u nominativu + prijedložno-padežni izraz, spojeve riječi s ustrojstvom relativne atributne konstrukcije, spojeve riječi s ustrojstvom relativne prijedložne konstrukcije, spojeve riječi s ustrojstvom relativne konstrukcije s prostornim ili vremenskim priložima te spojeve riječi s ustrojstvom relativne konstrukcije koja služi kao parafraza za (latinske) nomina agentis.

Sljedeći prilog nosi naslov *Gramatike hrvatskoga jezika šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća s posebnim obzirom na Veberovu 'Slovnice hrvatsku'*. U prvom dijelu priloga nudi se kratak pregled gramatičkih priručnika hrvatskoga jezika objavljenih u navedenim godinama, a u drugom se dijelu osvrće na, po njegovu mišljenju, najbolji gramatički priručnik cijelog tog razdoblja (Veberov). Pranjković Vebera vidi kao jasna, koncizna i logična autora koji ima razvijen

smisao za apstraktno mišljenje, što najviše do izražaja dolazi u definicijama. Smatra da je Veber u nekim dijelovima iznimno moderan jezikoslovac jer su neki njegovi stavovi svojevrsno polazište u još uvijek aktualnim strukturalističkim promišljanjima.

Prilog *O gramatici i pragmatici psovke* donosi određenja i pragmatične osobitosti psovke. Kao dva značajna znanstvena doprinosa ovoj tematici Pranjковиć izdvaja Kušarovo Narodno blago te studiju fra Ignacija pod nazivom *Bludna psovka / povijesno-psihološka studija*. Pranjковиć ih vidi kao dva iznimno poticajna i vrijedna prinosa proučavanju psovki u hrvatskoj filologiji. Nudi i novije primjere istraživanja ove tematike, a veliku pažnju ponovno stavlja na razgraničavanje, nastojeći razgraničiti psovku od sličnih pojava, poput kletvi, vulgarizama, poštapalica i sl. Ističe i to da je psovku potrebno promatrati primarno s aspekta govornoga čine jer se jedino tako može shvatiti njezina narav.

Posljednji prilog pod nazivom *Stereotipi u vicevima* proučava pitanje komike u vicu koje je vezano za (pragma)lingvistiku vica. Ističe se da se pri analizi ovoga fenomena nužno mora proučiti širi (i izvanjezični) kontekst u kojem se vicevi

javljaju. Pranjковиć razgraničava stereotip od predrasude, ističući procese kojima stereotipi nastaju i naglašavajući da su dio naše svakodnevice, često nesvjesni. Razlikuju se od predrasuda po tome što su predrasude uvijek posve neutemeljene te imaju isključivo negativan predznak, dok se stereotipi uglavnom temelje na postojećim karakteristikama pripadnika određene društvene skupine i ne moraju nužno biti negativni. Potom se kroz različite primjere analizira stereotip u vicu te se zaključuje da je vic tijesno vezan uz komunikacijski događaj, što bi značilo da i komunikacijske aktivnosti podliježu određenim društvenim konvencijama jer isti vic ne možemo na jednak način ispričati ispred bilo koje skupine ljudi. Potrebno je, dakle, posjedovati određena pozadinska znanja povezana s društvenim, povijesnim i kulturnim kontekstom.

Temeljitom analizom raznolikih graničnosti koje se javljaju unutar gramatike hrvatskoga jezika te između gramatike i drugih jezikoslovnih disciplina ova knjiga pruža značajan doprinos cjelokupnoj hrvatskoj filologiji te predstavlja odličnu teorijsku podlogu, ali i predložak za daljnja lingvistička istraživanja s različitih polazišnih točaka.

Jelena Đorđević

ANDRIĆ I KRLEŽA: PRIKRIVENI I RAZOTKRIVENI JOK-EFENDIJA

(Boris Škvorc, *Andrić i Krleža: poetike i politike. O naraciji nacije/nacija i /književnim/ prelaženjima granica*, Matica hrvatska, Zagreb 2021)

Andrić i Krleža: poetike i politike. O naraciji nacije/nacija i (književnim) prelaženjima granica druga je u nizu knjiga temata *Naracija nacije* Borisa Škvorca. Objavljena je u izdanju Matice hrvatske četiri godina nakon prvoga dijela *Naracija nacije: problemi (književne) pri/povijesti*. U drugoj se knjizi autor naslovno postulirano detaljnije dotiče hrvatskoga i srpskoga (?) barda Krleže i Andrića, ali se metodološki i teorijski i dalje oslanja na neke od pojmova korištenih u prvoj knjizi: naraciju nacije u kontekstu nacije kao proizvoda (pro)izvedenoga iz multiplikacija značenjskih konotacija, odnos povijesti i pripovijesti, čitateljsku kompetenciju, postkolonijalnost lociranja kulture, pitanje pripad-

nosti zapadnome krugu i glas razlike. Već u prvoj knjizi kao moguće prostore destabilizacije autor navodi Krležine *Zastave* i Andrićevu *Travničku hroniku*, koje u drugoj knjizi detaljno analizira i interpretira ilustrirajući citatima iz romanesknih ostvaraja.

Navedeni romani međutim nisu jedina Krležina i Andrićeva djela koje Škvorc čita iz perspektive poststrukturalističke teorije i dekonstrukcijske prakse čitanja. U maniri potonjih dvaju pristupa autor se u obimnom uvodnome dijelu pozicionira kao čitatelj koji može raditi s tekstom (tekstovima) u ozračju interkulturalne komunikacije i međukulturalne zavisnosti različitih korpusa i diskursa (2021: 40). Škvorc obra-

zlaže svoju čitateljsku i analitičku poziciju vrlo slično onoj naslovnih autora – u trenucima pisanja knjige boravio je što u inozemstvu, što u Hrvatskoj, ali izmješten iz vlastita doma, te je često bio drugi ili u poziciji prelaženja granica. Stoga je jedna od glavnih namjera sljedećih četiriju poglavlja pristupiti Andrićevim i Krležinim (ne)literarnim tekstovima iz perspektive (književnih) prelaženja granica, a ne ideološki nabijenih rekonstrukcija izvanknjiževnih okvira. Andrićevo će se prelaženje granica očitovati u narativnim pravcima, intencijskim mogućnostima, ironičnom potencijalu teksta, točnije u odnosu imagama Istoka i Zapada. Kod Krleže se pak prelaženje granica odnosi na mogućnosti teksta i odnosa teksta i svijeta (2021: 63, 99).

U prvom se poglavlju komparativno ogledaju Andrićevi *Put Alije Đerzeleza* i *Znakovi pored puta* te Krležini *Hodorlahomor Veliki* i *Davni dani*. *Put Alije Đerzeleza* i *Hodorlahomora Velikoga* Škvorc označava pričama otvorenih krajeva, što mu omogućuje da obje smjesti u performativnu fazu modernizma. Uokviravanje tekstova u suvremene postmoderne prakse u žarište će postaviti odnose moći u samom tekstu pa će se moći iščitavati mitologemi koji dekonstruiraju priču o naciji i otvaraju mogućnost njihove (realističke) rekonstrukcije (2021: 116). Autor tako u Krleže uočava

dekonstrukciju ideala intelektualaca, a kod Andrića je pak dekonstruirana mogućnost upisivanja ideala u tekst i zaokruživanje tekstualne konstrukcije. Andrićev „drugi“ u tekstu ima ravnopravan glas čime se iz nove pozicije mogu sagledati lokalna uslozljavanja mitologemske prakse preživljavanja. Krležin je „drugi“ unutar zadanoga kulturnog kruga, u Beču i Budimpešti, međutim odnos prema drugom izvlašten je iz vlastita prostora – nedostižan grad postaje globalistički uokviren san koji se kroz tekst relativizira. Mogućnost postmodernističkoga čitanja pisaca koji su podražavali ekspresionističku paradigmu Škvorc smatra ovjerom njihova otpora jednokratnim protokolima uokviravanja (2021: 130).

Za žanrovsko određenje *Znakova pored puta* i *Davnih dana* Škvorc se služi terminom Duška Marinkovića kada piše o Desničnim nefikcijskim zapisima – diskurzivna proza. Radi se o tekstovima koji nisu fikcijske knjige u užem smislu riječi unatoč visokom stupnju nabijenosti narativno-fikcijskim, nego je Krležin tekst svojevrsan dnevnički zapis, a Andrićev duhovna mapa neproživljena iskustva (2021: 134). Autor će se usredotočiti na objašnjavanje pozicioniranja pripovjednoga *ja* u odnosu na skupno *mi* te na Krležino polemičko rastvaranje i Andrićevo analitičko prikrivanje. Odnos *ja* : *mi* u tim je tekstovima obilježen

Andrićevim liberalizmom i Krležinim socijalnim pluralizmom. Stoga Andrić žali pojedinca koji nije iskoristio priliku, koji je odvojen i poražen, a Krleža je uvijek na strani onih koji pale vatre, rulje. Krležino polemičko rastvaranje utjecat će na kasnije preobražavanje autorske intencije u didaktički intonirano ironijsko, što će posebno razraditi u *Zastavama*. Budući da se Andrić analitički prikriva, ironija nije uočljiva kao kod Krleže, nego je tek naznačena kroz neprekidno asociiranje, pripovjedački nagovor i intencijsko ukazivanje na alegorijske potencije iskazanoga (2021: 162).

Drugo je poglavlje u potpunosti posvećeno Andrićevim tekstovima i postupcima ironijskih potkopavanja s posebnim osvrtom na *Prokletu avliju*, *Gospođicu*, *Omer-pašu Latasa* i dosadašnja čitanja. Tumačenjima Ive Andrića hrvatski i srpski istraživači srednjih i starijih generacija prilaze iz različitih perspektiva. Tako su fenomenološki uokvirenoj hermeneutičkoj perspektivi skloniji srpski književni povjesničari (Petar Džadžić, Radovan Vučković ili Dragan M. Jeremić), a hrvatski stručnjaci pristupaju strukturalistički i analitički s natruhama naratološki uvjetovanoga čitanja (Ivo Vidan, Ivo Frangeš). Ipak s (post)strukturalističkim zaokretom i pojavom (post)kolonijalnih čitanja počinje hermeneutičko-gnoseološka

potraga za neiskazanim, kojemu se prilazi na hermeneutičko-spekulativnoj (Visković, Nemeč), fenomenološkoj (Stojanović) i poststrukturalističkoj razini (Brajović). Nastavno na Brajovićevo impostiranje suptilnih slojeva ironije u *Proketoj avliji* Škvorc usmjerava raspravu na razotkrivanje indikatora mjesta upisano sti neiskazivoga iz pozicije čitatelja (2021: 287).

U susretu s neizrecivim Škvorc se okreće Ecovu ukazivanju na gnostičku tradiciju čitanja i subverzivnom ironijskom potencijalu *Proklete avlije* da bi se otkrili prikriveni slojevi ironije ispričanoga, ali i onoga što je često neizrecivo. Dok se u dosadašnjim čitanjima primjećivala kulturološka razlika, Škvorc napominje da se jezična zanemaruje. Treba zamijetiti da se zbog izgubljenih u prijevodu pojavljuju prevoditelji i doušnici, koji su istovremeno stvarnost teksta, ali i informatori čitatelju. Jezične su razlike naglašene na razini fabule romana, no izostaje fizička prisutnost francuskoga, turskog i talijanskog. Upravo na mjestima upisivanja različitih jezika u tekst, u suprotstavljanju supstancije i forme sadržaja, Škvorc uočava konstrukciju autorske perspektive. Prividno ili stvarno uplitanje autora u tekst uočljivo je i u gnomskim iskazima. Osim što u njima primjećuje suptilnu ironiju, autor ih smatra modalitetima ukazivanja na neizre-

civo (2021: 277). Manipulacije su u tekstu moguće na dvije razine: kompetencije i žarišta ispriповijedanoga mogu se zamagliti do neprepoznavanja stvarnoga žarišta pripovijedanja, a odnos mogućega svijeta teksta prema diskurzivnim uključenjima (ironijske taktike autorske instancije) dovodi do umnažanja značenjskih potencijala teksta. Potonje je manipuliranje, zaključuje Škvorc, ostvarivo ironijom i alegorijom. Međutim, alegorijsko se podražavanje drugosti i ironijsko potkopavanje iskazanoga i (ne)iskazivog na drugom stupnju upisivanja značenja odvija kroz princip naturalizacije, što znači da se ispisano prilagođuje značenjima kao reprezentantima dubljega smisla. Tada se otvaraju pitanja poniranja u prošlost, u priču i kritiziranja sadašnjosti (2021: 309).

Usljedila su čitanja *Gospođice* i *Omer-paše Latasa* (između ostalih) koji također destabiliziraju čvrsta mjesta interpretacijske prakse. U žarištu su pripovjedačke inteligencije teksta podređene autorskoj instanci koje se u *Gospođici* manifestiraju kroz fikcionalizaciju/funkcionalizaciju zla ili mržnje. Škvorc smatra da je uspjeh Andrićeva pripovjedača (ili Andrićevih pripovjedača) što omogućuju iskazivanje istina o zlu kroz strance kao posrednike bez moralizatorske komponente. Zao je glas predan strancima poput Sulej-

man-paše, Davila, čovjeka u kožnom kaputu u romanu *Na Drini ćuprija*, pjesnicima „prečanima“ na čajanki u *Gospođici* te se tako izbjegava etička impostacija autorske instance. Međutim Škvorc u *Gospođici* posebno ističe narativni paragraf u kojem se autorska instanca nije uspjela zakloniti mimikrijom pa je jasno prepoznatljivo moralno ili Andrićevo moralizatorsko impostiranje kojem je bio sklon u ranijim tekstovima (npr. „Epilog“ u *Ex Pontu*). Takva su mjesta također znak prožimanja novelističkoga esejističkim. U čitanju otvorenoga teksta, kao što je *Omer-paša Latas*, autor se odmiče od tradicionalnih interpretacijskih postupaka koji tvrde da fragmente romana na okupu drže glavni lik, ideja kronike ili povijesna lociranost (2021: 387) i približava se, gadamerski rečeno, promatranju autorskoga glasa koji se značenjski upisuje u drugost. U tom kontekstu autorska intencija može mimikrijski preuzimati više glasova i igrati više uloga (ironično-oporbenu Karasovu ili alegorično-dominirajuću Omerovu), što Škvorcu otvara dva metodološka pristupa iskaz(iv)anome: promatranje pozicioniranja identitetskih iskliznuća kroz odnos Latas-Karas i dekodiranja prirode pričanja i tehnika kreiranja u tekstu. Spoj Karasove opsjednutosti ljepotom, Latasove projekcije vlastita lika u vječnosti s

umnožavanjem glasova čini vezivno tkivo koje nedovršeni tekst drži na okupu (2021: 436).

Koncept naracije nacije ilustriran je detaljno u trećem poglavlju u kojem se ogleđaju, ovoga puta nefikcionalni, Andrićevi i Krležini tekstovi. Škvorc zaključuje da u otporu prema zamišljenom drugom naracija nacije konstruira vlastiti imaginarij kroz proces izgradnje vlastite kulturološke paradigme da bi se došlo do utvrđenoga stanja okamenjivanja (2021: 621). Tako se Andrićevo pisanje o Petru Petroviću Njegošu i Krležino o Anti Starčeviću u odjecima suvremenosti često koriste u svrhu mitologizacije, pogotovo nacionalnih pitanja i odnosa našega i tuđeg. U objašnjavanju stereotipa vezanih uz Krležino „hrvatstvo“ i Andrićeva kompleksa vezanoga uz „kosovski mit“ Škvorc kreće od sivih zona prešućenoga i ironično-intoniranoga da bi ih konačno postavio u odnos s Krležinim i Andrićevim „društvenim djelovanjem“. Zaključci o razlikama između slojevitih taktika i ironijske intencije oprmjereni u prethodnim dvama poglavljima potvrđuju se navođenjem anegdotalnoga događaja iz 1953. Krleža i Andrić susreli su se tada na sastanku urednika i suradnika *Nove misli* prilikom čega je Krleža prokomentirao da je Andrić „naš najveći pisac“, ali i da je njegov tekst „upravo za pansionske djevojčice“, što je Andrić

primio šutke. Škvorc zaključuje da je Krleža (vjerojatno) rekao previše, a Andrić premalo. Analogno tome autor i nefikcijski tekstove o Starčeviću i Njegošu pripisuje Krležinu razotkrivanju, odnosno Andrićevo prikrivanju. U pisanju o Starčeviću može se razabrati i udivljenje i podsmjeh, dok Andrić i u tekstovima o Njegošu izlazi iz pozicije odgovornosti vlastitoga glasa, tj. nastupa kao drugi (2021: 584, 589). Čitanje Andrićeva i Krležina društvenoga djelovanja „između redaka“ Škvorca navodi da potvrdu prethodno iznesenoga poistovjeti s ironijskim i alegorijskim djelovanjem pisaca ponajprije u diskurzivnoj prozi. Upravo u tom kontekstu autor izlazi iz okvira teorije i književne znanosti te se približava interdisciplinarnom pristupu s naglaskom na kulturalnom kontekstu. S jedne će strane tako nefikcionalni tekstovi biti dokaz političkoga nagovora kod Krleže, ali s druge strane, Škvorc upozorava, ne može se poreći da je pisac bio i estet koji je vodio borbu sa zadanom umjetničkom i kulturalnom paradigmom (2021: 615). U Andrićevu slučaju Škvorc staje uz bok Nemecu, Brajoviću, Đukiću, Stojanoviću i Đukić Perišić koji se ne slažu sa stavovima o jasno naznačenoj, često vidljivijoj od Krležine, poziciji u tekstovima.

Prvi dio četvrtoga poglavlja čini dekonstrukcijsko čitanje dvaju Krležinih eseja „O našoj intelligen-

ciji“ i „Nekoliko riječi o malograđanskom historicizmu uopće“ te dvaju političkih romana *Na rubu pameti* i *Banket u Blitvi*. U navedenim se tekstovima Škvorc posebno osvrće na suprotstavljenost monološkoga kolektiva u odnosu na dijalošku svijest pojedinca i pitanje autorstva kao konstrukt dislociranosti. Pritom ih ne promatra kao okamenjene estetske ostvaraje, nego kao dinamične potencije podatne različitim modelima korištenja pa i iskorištavanja (2021: 658), prilikom čega se nameće ideja interteksta ili skupa tekstova koji se međusobno prepliću. Usuprot ideološki zasićenim interpretacijama, Škvorc smatra da kao dobra metodološka potka može poslužiti postkolonijalna teorija, pri čemu poziva na ponovno čitanje Wolffove (pri)povijesti o drugosti europskoga (jugo)Istoka u odnosu na (samo)projekciju Zapada. Inauguracija potonje u prostor Istočne i Jugoistočne Europe trebala bi upozoriti na nesrazmjer stereotipizacije europskoga Istoka u pričama Zapada u odnosu na konstrukt priče koju je europski (jugo)Istok upisao kao vlastiti stereotip (predziđe kršćanstva, branitelja europske kulture itd). Upravo je ta tema otvorena u navedenim Krležinim esejima, a posebno je naglašena u *Banketu u Blitvi* (2021: 678). Čitanje Andrićeva romana *Na Drini ćuprija* otvara se Jamesonovom tezom o historijskome romanu

koji je uvijek vezan uz pitanje revolucije, koja teži promjenama odnosa moći u određenom diskursu. Svaka revolucija generira prijelaz iz staroga poretka u novi, što svakako sadrži i Andrićeva naracija, ali jednako inzistirajući na davanju glasa i jednoj i drugoj strani, podređenima i nadređenima, povlaštenima i izvlaštenima. Za razliku od zahtjeva za alegorijskim stipulacijama i pokatkad ubilježnim pedagoškim namjerama koji povijesni roman dovode do realistične razine ili melodramske upisanosti, u Andrićevu se romanu hegemonijski odnosi prikazuju kroz, altizerovski rečeno, upotrebu mehanizama kojima se konstruira istina. Stoga *Na Drini ćuprija* nije (samo) opis revolucije, nego popis njezinih odjeka u očima (mogućih) motritelja (2021: 695). Proizvođači istine, često pogrešno rekonstruirani kao glasovi iz naroda, propituju izrečeno kako bi se uočilo ono što je neizrečeno. Autorski je glas smješten u gnomске iskaze i upućuje na vlastitu poziciju iznad i izvan iskazanoga, što mu omogućuje kontrolu vlastite kronike, ali ne i svojih informanata (2021: 710). Škvorc zaključuje da su ispunjene dvije karakteristike žanra povijesnoga romana: alegorizacija protagonista nacije uz uvođenje drugih klasa i spacijalni aspekt važan za proizvodnju povijesti. Ono što bi Lukács nazvao realističkim romanom i što *Na Drini ćuprija* odvaja od

čiste tradicije povijesnoga je upisan odnos sociološko-antropološkoga i povijesnoga.

Posljednje poglavlje ujedno simulira zaključni dio knjige koju autor završava nizom pitanja i otvara mogućnost novih čitanja i rasprava. Takav se kraj može shvatiti na nekoliko načina: kao poziv na odbacivanje ideološkoga uokviravanja prilikom čitanja i prihvaćanje dekonstrukcijskih (ponajprije postkolonijalnih i postimperijalističkih) pristupa, kao nagovještaj primicanju pitanjima politike tekstualnoga i

najavu žarišta sljedeće knjige temata, ili kao, što i Škvorc predlaže, početna pozicija za nove rasprave o Krleži i Andriću. U tom je smislu autorovo inzistiranje na sivim zonama i čitanje između redaka Krležinih i Andrićevih fikcijskih i nefikcijskih tekstova velik doprinos već okamenjenim filološkim interpretacijama. Osim književnim teoretičarima i filozofima, krležolozima i andrićolozima knjiga je vrijedan izvor onima koji se bave (pro)pit(iv)anjima kanona, statusa književnosti, mitova, stereotipa i „drugoga“.

Gabriela Bionda

TVRDOĆA TEKSTA

(Tomislav Brlek, *Tvrđi tekst: Uvid i nevid moderne hrvatske književnosti*,
Fraktura, Zagreb 2020)

Kriza – ili bolje rečeno – kolaps znanstveno-metodološke i epistemološke paradigme proučavanja književnosti obilježje je stanja stvari u našoj humanističkoj disciplini danas koliko i posljednjih nekoliko decenija, što se očituje različito i na planu triju njenih grana. Dok je teorija književnosti uvijek u mogućnosti da spekulativno levitira visoko iznad tla na kojem književna realnost vodi bitke sa društvenom, političkom i kulturnom realnošću svoga doba, pa na kraju krajeva i sa samom sobom, a historija književnosti uvijek sposobna usidriti se u dijakroniji *nastajanja* i *nestajanja* književnih formi, stilova, poetika, pravaca i pokreta, najranjivijom se shodno problemu metode i pro-

blemu spoznaje (znanja o književnosti) pokazao akademski koliko i intelektualni, u potencijalitetu (ili, da kažemo, u mjeri vlastitih pretenzija) naučni koliko i umjetnički žanr pisanja, a ime mu je – *književna kritika*. Razlozi tome su višestruki, a jedan se naročito ističe: kritika, za razliku od teorije i historije književnosti, u neposrednom je doticaju sa recentnom sadašnjošću vlastite književne epohe, te se utoliko ne može osloniti na kanonom unaprijed ustanovljene parametre vrijednosti i značenja određenog književnog teksta; štaviše, kritika jest ta kulturna tehnika (de)kanonizacije čiji je *performativ* prvostepen u odnosu na potencijal književnog umjetničkog djela da bude ili ne

bude, odnosno *gdje* da bude unutar književno-historijskog kanona nacionalnog, regionalnog ili svjetskog predznaka. Predmet kritike je konkretnost književnog djela/teksta, a poziv kritike je, uzimamo li u obzir samo školsku definiciju, da ga ocijeni, vrjednuje, te, u konsekvenci, afirmira ili odbaci. Odgovornost kritike, pod uvjetom da možemo misliti i njen etički horizont, kudikamo je izraženija no u drugih oblika proučavanja književnosti, dočim su joj utjecaj i moć odlučivanja značajno limitirani, jer iskustvo je nebrojeno mnogo puta potvrdilo da se književno djelo može afirmirati mimo ili bez obzira na kritički sud o njemu. Ipak, u ambijentu epistemološke krize književno-historijske i književno-teorijske znanosti, koja jeste jedan osobit problem metoda, kritika će postati problem za samu književnost jer je u okvirima svog raspoloživog aparatusa ne može, kako je u komentaru knjizi kojoj posvećujemo ovaj prikaz objasnio Milivoj Solar, adekvatno ocijeniti.

Šest studija o šestorici autora hrvatske književne moderne – Janku Poliću Kamovu, Miroslavu Krleži, Juri Kaštelanu, Ivanu Slamnigu, Pavlu Pavličiću, Tonču Petrasovu Maroviću – okupljenih

pod naslovom *Tvrđi tekst: Uvid i nevid moderne hrvatske književnosti* pokazatelj je, u prvom redu, da nije samo književnost ta koja može biti predmet kritičkog osvrta u najširem smislu, nego je to i sama kritika. Utoliko ova *kritika kritike* Tomislava Brleka predstavlja jednu opsežnu i iscrpnu diskusiju sa historijom čitanja, ili, drugačije rečeno, horizontima kritičke recepcije moderne hrvatske književnosti XX. stoljeća, i ovaj ćemo prikaz iskoristiti kao polugu da se u ovu diskusiju uključimo skromnih ambicija ali na visokom nivou zainteresiranosti.

Dezorijentacija kritičke svijesti u hermeneutičkom krugu interpretacije književnog teksta, kada je riječ o odabranom korpusu hrvatske književne moderne, posjeduje, prema uvidima Tomislava Brleka, dvije karakteristike: biografizam i kontekstualizam. Sa stanovišta prvog, književnost je isključivo izraz autorovog psihološkog iskustva i njegovo djelo fatalistično, dakle i po svojoj sudbini u očima drugih, liči na njegov život kao dijete svome roditelju. Tu gdje se “čitanje sveudilj svodi na isljedni postupak”¹, a kritičar uzima ulogu detektiva i čak patologa, književno djelo postaje ‘materijalni dokaz’ autorovog svjetonazora i ponaša-

¹ Tomislav Brlek, *Tvrđi tekst: Uvid i nevid moderne hrvatske književnosti* (Zagreb: Fraktura, 2020), str. 15

nja. U istražnom, ne *istraživačkom*, postupku nad intimnim životom Janka Polića Kamova krivi je trag – da nastavimo s metaforikom – bila autorova boemština, a na primjeru romana *Isušena kaljuža* glavni je junak Arsen Toplak poistovjećivan sa autorom do te mjere da se eliminirala razlika između imena koje stoji na koricama i onog koje se pojavljuje na stranicama knjige. Sasvim opipljiva konsekvencija pristupanju književnom djelu iz ugla baratanja biografskim podatkom čini od predmeta književne kritike himeru: više se ne zna da li je tekst ili, ustvari, život to čime se kritika bavi, jer, riječima Brleković, „sve nastojeći da tekst (Kamova) protumače životom (Janka Polića), autori upadaju u zamku da „život (Janka Polića) tumače tekstem (Kamovom)“².

U slučaju druge kritičarske površnosti, naime, *kontekstualizma*, književnost nije ništa drugo do povod da se razmatraju generalne prilike što čine vremenski i prostorni kontekst njegovog nastajanja, odnosno “sredstvo da se dosegne kulturno-povijesni, društveno-politički,

umjetničko-filozofski ili psiho-socialni kontekst“³. Kao što je u biografizmu, toj niži vulgarne dogme pozitivnih činjenica, djelo ništa drugo do *otisak duha*, tako je i u kontekstualističkoj redukciji tekst naprosto odraz jednog, u metodskoj pretpostavci kritičara, odabranog konteksta, pa je već u tom inicijalnom odabiru napravljena greška u koracima iz koje proishode sve buduće zablude tumačenja. I kod jednog i kod drugog posrijedi je ono čemu anglo-saksonska terminologija dodjeljuje ime *fallacy*, premda konsenzusa po pitanju toga u čemu tačno leži generalna pogrešivost kritičke recepcije među autorima posvećenim teoriji kritike i hermeneutike idalje nema.

Nema ga, zato što za temeljni problem hermeneutike znanost o književnosti nije nikada iznašla rješenje, odnosno: zato što na pitanje kako ustanoviti značenje književnog djela ne postoji jednoznačan odgovor, a svakako ne u vidu kakve recepture. S jedne strane, imamo njemačku tradiciju koja ide od Friedricha Schleiermachersa, čijem protestantizmu⁴ – i ne samo nje-

² Ibid., str. 16

³ Ibid., str. 14

⁴ Jedna od paradoksalnosti sprege između kritike i hermeneutike jeste ta što je je prva oruđe prosvjetiteljstva, a druga korijenima vezana za tlo protestantske teologije. Zajednički im je, dakle, povod koji ih je formirao i učinio korisnim instrumentarijem modernog intelekta: anti-dogmatizam. Na istoj su liniji hermeneutika i kritika u tome što pitanju *značenja* određenog teksta – svetog, juridičkog, književnost – pridaju veliku važnost. Konačno, i teorija hermeneutike koliko i praksa kritike svjedoče o tome koliko je zahtjevno i mukotrpano dosegnuti *pravo* značenje bilo kojeg teksta. O tome više u knjizi *Istina i metoda* H. G. Gadamera.

govom – dugujemo uspostavljanje hermeneutike kao discipline interpretacije značenje teksta, u njegovom slučaju *svetog* novozavjetnog, u daljnjim grananjima budućih generacija i juridičkog i književnog. Kičmu hermeneutičkog metoda čine, prema Schleiermacheru, *gramatika*, to jest hermeneutičarova svijest o jeziku i, još važnije, *psihologija*, što se odnosi mogućnost zalaženja u autorovu svijest. Sa H. G. Gadamerom, učenikom Martina Heideggera, dogoditi će se stanovit obrat u smislu redefiniranja hermeneutike, preciznije zasnivanja iste na izravnom odnosu čitatelja prema tekstu, bez obzira i neovisno o intencionalnosti autora. Kako je eliminirala faktor autorove, Gadamerova hermeneutika, na tragu Heideggerove, prepoznaju limitaciju u svijesti, to jest intencionalnosti čitatelja, na što se odnosi pojam *predrasude* ili *pred-mnijenja* (das Vorurteil). Ne postoji, recimo to tako, mogućnost da tekstu pristupimo izolirani od vlastitog historijskog horizonta, što znači – ne polazeći od vlastitog pred-razumijevanja, kao što ćemo se, čitajući tekst, uvijek i kretati unutar koordinata vlastite subjektivnosti. U “hermeneutički krug” (Heideggerov termin) uvijek ulazimo noseći teret vlastitog iskustva, pa je hermeneutički čin interpretacije uvijek rad sa dvostrukim materijalom: onim što jeste tekst i onim

što jeste naše *pred-razumijevanje*, a značenje će se formirati u sjecištu naše svijesti o tekstu i vlastite svijesti o sebi. Vidimo da je tako ono što bi za bilo koju znanost *qua* znanost predstavljalo problem, naime *subjektivnost*, iz perspektive hermeneutike zapravo osnova za konfiguraciju znanja o vlastitom predmetu.

S druge strane, anglo-američka tradicija, čiji istaknuti proponent je E. D. Hirsch, teži revitalizirati autorov značaj u pogledu onoga što *jest* značenje književnog teksta, pa tako knjiga *Validity in Interpretation* (kod nas prevedena pod naslovom *Načela tumačenja*) nastupa polemično spram predubjeđenja o “semantičkoj autonomiji” književnog djela u odnosu na autor (*Validity in Interpretation*, New Haven and London: Yale University Press, 1967, str. 11). Autor, reći će Hirsch, nikada ne piše bez cilja da postigne određeno značenje, pa je utoliko i zadatak kritike da, pretpostavljajući autorovu svijest o značenjima vlastitog teksta, interpretativno dosegne to o čemu djelo *jest* s obzirom na autorovu intencionalnost. Da bi tumačenje bilo *validno*, a do toga je Hirschu pogotovo stalo, ono se neizostavno mora usredsrediti na razumijevanje *autorovih značenja*, i, sudeći po njegovim primjerima, analiza semantike je tu neprikosnovena vodilja: značenju koje je određena riječ imala za autora treba dati

prednost pred značenjem koje joj je upisivala autoru suvremena ili pogotovo kasnije epoha, etc. Prema Hirschovoj hermeneutici, uzak prostor ka objektivnosti se ukazuje upravo kroz mogućnost da interpretaciju, kakva god ona bila, učinimo *validnom*, čime je u praksu tumačenja uveden dodatni kriterij, sličan, ali ne i identičan kriterijumu empirijske provjerljivosti (verifikacije) u prirodnim znanostima, i Hirsch ih eksplicitno razlikuje.

Treća hermenutička tradicija bila bi, uvjetno rečeno, francuska i predstavljaju je, na jedan način, Roland Barthes, sa nizom primjera iz svoje čitalačke prakse i tezama iz svoje polemične knjige *Kritika i istina*, i na drugi, sasvim radikalnan način, Jacques Derrida, čiji je *dekonstruktivni pristup* tekstu, koji je već Terryu Eagletonu djelovao kao radikalizirana varijanta *close reading-a*, zasnovan na skepsi prema mogućnosti da je značenje u jeziku uopšte stabilna kategorija, što hermeneutiku kao takvu dovodi u pitanje. U tom, kako ga je Harold Bloom svojevremeno nazvao, „lingvističkim nihilizmom“ Derridae i Paula De Mana, a zapravo u njegovoj *trendiziranoj* rasprostranjenosti unutar akademske komparatistike, treba prepoznati razloge epistemološke krize u znanostima o književnosti, gnoseološki pesimizam teorije i, u konačnici, pošast proizvoljnosti koji je zahva-

tio književnu kritiku kao praksu čitanja (H. Bloom, „The Breaking of Form“ u: *Deconstruction and Criticism* (London and Henley: Routledge and Kegan Paul, 1979, str. 4). Niko ne kaže, doduše, da se prepreke do smisla i značenja što ih je, ne postavio, nego otkrio post-strukturalizam mogu tek tako zaobići kao da ih nema, ali je samo po sebi evidentno da se mišljenje o književnosti, a to je teorijsko, historijsko i kritičko mišljenje, mora sa njima suočiti kako bi uopšte započelo svoj posao. Umjesto toga, posvuda vlada *proizvoljnost* pod krinkom apsolutnih interpretativnih sloboda.

Problem hermeneutike ne bi u ovom kontekstu bio vrijedan spomena da nije u neposrednoj vezi sa metodološkim dilemama književne kritike, preko kojih se danas prelazi kao da su odavno riješene, i zbog toga, upravo u suprotstavljanju ovoj intelektualnoj indolenciji leži velika vrijednost Brlekovich studija o kritičkoj recepciji moderne hrvatske književnosti. Ne ovisi li ukupan aksiološki potencijal i uloga kritike kao žanra i diskursa o književnosti od toga u kojoj mjeri je kritičar u stanju značenje književnog teksta izvesti tako da bude interpretativni čin bude *tačan*? Te, ne ovisi li o tome, posredno, i sam akt, dakle, *performativ* vrjednovanja književnosti u kontekstu bilo kojeg književno-historijskog sistema –

epohe, nacionalne ili nadnacionalne baštine? Postoji li, na kraju krajeva, uopšte mogućnost da kritika spram svog predmeta održava *tačan* interpretativni odnos i, ukoliko postoji, što ga garantira, a ukoliko ne postoji, kako onda odgovoriti na pitanje o legitimitetu kritike s obzirom na relevantnost književnosti i svakog književnog djela napose? Knjiga *Tvrđi tekst* ne odgovara, niti pokušava da odgovori na ova pitanja eksplicitno, jer to nije još jedna teorija kritike, već se moguća rješenja ovih dilema daju naslutiti iz polemičke rasprave koju Tomislav Brlek vodi sa dobrim dijelom akademske i van-akademske književne kritike na recentnijoj hrvatskoj kulturnoj i intelektualnoj sceni.

U slučaju Miroslava Krleže, naprimjer, očigledna je tendencija *krležologije* u širem smislu da zanemaruje onu, nazovimo je, *supstancu* po kojoj Krležino djelo jeste *književno*, oduzimajući piscu pravo na njegovu presudno spisateljsku samoafirmaciju, a Brlek je, na tragu Romana Jacobsona i Jacquesa Rancièrea naziva: *literarnost*. Tu gdje je na stranicama Brlekove knjige spomenuta ova „upotreba jezika na neki način različita od uobičajenih“ (str. 115) izveden je i jedna konsekvenca *literarnosti*, možebitno i odlučujuća u razrješenju velikog broja nespo razuma koje bi književna kritika, u načelu i u praksi, mogla imati pristupajući svome predmetu: sve što knji-

ževni tekst asimilira, u kreativnom činu pisanja, od ideja, preko historijske građe, autorovog iskustva ili aktuelne zbilje u najširem mogućem smislu, jeste ništa drugo do materijal za estetsko, umjetničko oblikovanje, te stoga tendencije kontekstualizma i biografizma, sve i da imaju stano vito metodološko opravdanje, neće uspjeti izbjeći, da parafraziramo jednu E. D. Hirschovu formulaciju, zamku vlastitog hermeneutičkog kruga. Postoji, dakako, i tendencioznost malevolentnija od pukog nespo razumijevanja sa značanjem djela, i ona bi se mogla nazvati zabludom biografizma kada to ne bi neukusno eufimiziralo *ad hominem* kritičarsku hajku brojnih suvremenika i ‘baštinika’ Krležinog djela kojima se Brlek također temeljito polemički posvećuje. I zaista, iz ugla nekoga kome je hrvatski književno-kulturni kontekst sekundaran u odnosu na bosanskohercegovački, autor ovog prikaza može posvjedočiti da količina stranica napisanih protiv Krležine ličnosti daleko premašuje napisano o Krležinom književnom djelu, što je jedna karakteristična obscesnost hrvatske književnosti s obzirom na središnju poziciju koju ovaj autor ima u njenom književnom kanonu. Objašnjenje, zaključiti će Brlek, treba nalaziti u tome što je u hrvatskoj književnoj kritici za Krležu kao pisca rijetko kada bilo mjesta.

Stranice posvećene Kaštelanu u poglavlju “Smrt su stope“ i kritič-

koj recepciji njegove poezije analiziraju u tančine protokol kanonizacije autorovog opusa kroz izbor u modusu antologije i pokazuju da i tamo gdje nastoji afirmirati, aksiološki gest kritike može načiniti štetu ukoliko kreće od pogrešnih pretpostavki. “Posrijedi je“, objašnjava Brlek, „samo najdrastičniji primjer paradigme na kojoj počiva domaća književna historiografija, a koja suštinski ne razumije povijest književnosti.“ (str. 310).

Poglavlje znakovito imenovano „Longitudinalni mrginj“ tretira „specijalan slučaj“ Ivana Slamniga (str. 333), s obzirom na čiju relevantnost i respektabilnost u očima hrvatske književne kritike Brlek primjećuje jednu intrigantnu činjenicu – naime, da o ovom pjesniku nije još uvijek napisana ni jedna integralna studija – i jednu nimalo netipičnu kritičarsku površnost koja se očituje u prenaplašavanju Slamnigovog pjesničkog ludizma, odnosno uzimanju ove karakteristike njegovog stila zdravo za gotovo, kao datost jedne poetike koja ne poziva niti motivira na dublja razmatranja.

U vezi sa poetikom Pavla Pavličića, konkretno, sa njegovom pripovijetkom “Lađa od vode“, Brlek razmatra nekoliko pitanja koja se mahom tiču osobito post-modernističke idiosinkrazije ovog autora, počevši od načela pomjeranja granice između fikcije i zbilje, pa sve do poimanja svijeta kroz borgesov-

sku metaforu knjige. Dominantna interpretativna matrica detektovana je i ovdje, i ona se u Pavličićevom slučaju svodila na tumačenje ovog proznog teksta kao “davanja oblika iskustvu“ (str. 396), kao što je i Pavličićeva poetika u njoj ukupnosti uglavnom čitana u ključu *faktičnosti*, odnosno kroz prizmu novijeg binarnog kritičko-teorijskog konstrukta *fiction versus faction*, u čemu Brlek vidi samo još jednu inačicu biografske tendencije.

Na koncu, o površnosti književno-historijskih kanonizacija Brleku mnogo govori činjenica da je pjesnik poput Tonča Petrasova Marovića iz nekolicine njih izostavljen iz ne posve dokučivih razloga, imajući u vidu ocjenu relevantnijeg dijela kritike, između ostalog, i Tonka Marovića. U kritičkoj recepciji Marovićeve poetike dominira insistiranje „na presudnoj ulozi pjesnikova porijekla“ (str. 447), te se govori o njegovom pjesničkom angažmanu u korist nacionalno-jezičnog identiteta, čemu nimalo u prilog, primjećuje Brlek, ne ide jedna očiglednost: ime njegove znakovite, vjerovatno i najslavnije poeme – *Hembra*.

Ne uzimajući u obzir psihološku stranu odnosa kritičar-pisac, čini se da kvaliteti svake kritičke opservacije uvijek prijete rizik da interpretativni ključ ne uspije otvoriti vrata pa se u ‘kuću značenja’ mora provaliti nasilu, te bi kritici, možda i više od bilo kakvog siste-

matičnog metoda, od koristi bilo da ovu opasnost, a to je opasnost od same sebe, osvijesti i tako eliminira unaprijed. Postoji čitava, da kažemo, *plejada* domaćih proučavalaca književnosti prema kojima Tomislav Brlek ne krije privrženost niti ostavlja dvojbenim koliko im u osnovi duguje, barem utoliko što njihove interpretativne dosege nalazi poticajnim, a to su Zoran Kravar, Tonko Maroević, Tomislav Sabljak i mnogi drugi. Jedno iscrpnije čitanje ove dragocjene knjige, koja je u erudiciji ni manje ni više nego uzorna (jer je njen autor od literature o ovoj šestorici pisaca pročitao *sve*), otvorilo bi si mogućnost pomnijeg diferenciranja između problematičnih, prihvatljivih, te u konačnici izvrsnih kritičkih opažanja, pa bi time i Brlekova *kritika kritike* artikulirala svoj – ne bez razloga drugima na tumačenje ostavljen – zaključni kritičarski gest: *ocjenu i valorizaciju*. Nama, za kraj ovog skromnog prikaz, preostaje još da izvedemo nekoliko zaključaka o tome kako sve kritika promašuje: 1) Ono što možemo nazvati dominantnom interpretativnom matricom formira se kada kritičari radije čitaju druge kritičare namjesto pisaca i 2) takvo previđanje prioriteta ne vodi ničemu drugom osim nasljedstvu greški mišljenja; 3) Iskaz autora o vlastitom djelu može biti od „heurističke koristi“ kritičaru pri radu na vlastitom predmetu, ali 4) biografija, s druge strane, nije samodovo-

ljan interpretativni ključ, jer pisac 4) rijetko, a svakako ne isključivo, piše da bi izrazio vlastitu osobu (dok je *osobnost* nešto posve drugo); 6) Ni teorija, ni historija ni kritika književnosti ne prednjače, intelektualno niti u bilo kojem pogledu, nad književnošću; naprotiv, jedna studija poput ove bila je sasvim dovoljna da dokaže kako je odnos snaga sasvim suprotan, te da književna kritika, teorija i književno-historijski sistemi nerijetko kaskaju za književnom realnošću recentne ili vlastite epohe; 7) Kontekst je heuristički koristan u opštoj hermeneutici književnog teksta samo ukoliko nije uzet kao zaseban primarni cilj analitike književnog djela... I tako dalje.

Ovih i ovakvih zaključaka bi se na tragu Brlekovih šest studija dalo izvesti čitavo mnoštvo, pa smo prisiljeni, ne bivajući u dispoziciji da ih popišemo do kraja, na svoje učešće u ovoj diskusiji staviti tačku u vidu pitanja: nije li originalnost ovog rijetkog spoja teorijskog, književno-historijskog, kritičkog i polemičkog u knjizi *Tvrđi tekst* zapravo u tome što se svaki od zaključaka mora izvesti navlastito? U tome je njen autor demonstrirao istinsku moć prakse nad svakom teorijskom spekulacijom, svim znanstvenim sistema i svim unaprijed definiranim *prokrustovim posteljama* naše savremene znanosti o književnosti.

Matija Bošnjak

VĚNAM JE SŔČE NA MĚSTI – O RJEČNIKU SVETOMARSKIH FRAZEMA I POSLOVICA

(Anđela Frančić i Mira Menac-Mihalić, *Rječnik frazema i poslovice međimurskoga govora Svete Marije. Kaj? Storijska Kanižaj!* Knjigra. Zagreb 2020)

Rječnik frazema i poslovice međimurskoga govora Svete Marije. Kaj? Storijska Kanižaj! najnoviji je plod suradnje dviju dugogodišnjih suradnica, kolegica i prijateljica, prof. dr. sc. Mire Menac-Mihalić, začetnice hrvatske dijalektne frazeologije i prof. dr. sc. Anđele Frančić, izvorne govornice svetomarskoga govora. Sinergija mukotrpnoga terenskog rada i predane, u prvome redu frazeološke i paremiološke, a potom i dijalektološke analize rezultirala je monografijom koja obaseže 400 stranica, a koja je objavljena 2020. godine u izdanju Knjigre.

Glavnom i najopširnijem poglavlju, *Rječniku frazema i poslovice*

(str. 57–225), prethode poglavlja *O Svetoj Mariji i njezinu govoru* (str. 13–37), *O frazeologiji* (str. 39–50) te *O rječniku frazema i poslovice* (str. 51–55). No, autorice nisu stale na samo jednome nego nude još tri rječnika, svaki sa svojim uvodnim poglavljima: *O rječniku istoznačnih i bliskoznačnih frazema i poslovice* (str. 227), *Rječnik istoznačnih i bliskoznačnih frazema i poslovice* (str. 229–319), *O Svetomarsko-standardnojezičnome razlikovnom rječniku manje poznatih riječi potvrđenih u Rječniku frazema i poslovice* (str. 321–322), *Svetomarsko-standardnojezični razlikovni rječnik manje poznatih riječi potvrđe-*

nih u *Rječniku frazema i poslovice* (str. 325–351) te *Standardnojezično-svetomarski razlikovni rječnik manje poznatih riječi potvrđenih u Rječniku frazema i poslovice* (str. 353–376). U zasebno su poglavlje izdvojene paremiološke potvrde, *Poslovice* (str. 377–381). Monografiji je dodana još karta Hrvatske s označenim istraženim punktom međimurskoga dijalekta (str. 11), upotrebljavane kratice i posebni znakovi (str. 385), opsežna literatura (str. 387–391) te sažetak na hrvatskom (str. 393) i na engleskom jeziku (str. 394).

Nakon uvoda (str. 9–10) u kojem se autorice ukratko predstavljaju te zahvaljuju svima (poimenice i svim ispitanicima) koji su sudjelovali u priređivanju ove monografije slijedi poglavlje o Svetoj Mariji i svetomarskom govoru. Ustaljenom dijalektološkom metodologijom i terminologijom autorice, na temelju podataka dobivenih od tridesetak ispitanika tijekom terenskih istraživanja, opisuju fonologiju (akcentuaciju te inventar, izgovor, podrijetlo i distribuciju vokala, konsonanata i konsonantskih skupina), morfologiju promjenjivih vrsta riječi te tvorbene, sintaktičke i leksičke osobitosti *svetomarštine*. Opisi svih jezičnih razina potkrijepljeni su primjerima koji se pojavljuju u frazeološkoj i paremiološkoj građi u monografiji.

Pretpostavljajući da ovu monografiju u ruke neće uzeti samo frazeolozi i dijalektolozi nego je namijenjena širem profilu korisnika, autorice pred samu frazeološku obradu donose kratak pregled frazeološke teorije. Donose oprimjerenja uz svaku od strukturnih realizacija frazema: 1. frazemi polusloženice (npr. **en-cvaj, naj-naj, puošto-puošto, šunder-bunder, zbr-da-zduola**), 2. frazemi fonetske riječi ili minimalni frazemi (npr. **d^o dne, niť makac, od j^oka, za dešet**), 3. frazemi sveze riječi (npr. **jęzikova juha, n^osiť (mięti) gl^ovę v torbji, od gl^ovę d^o petę, povędati kak đę čital, zm^otani kak sajla**) i 4. frazemi rečenice (npr. **bęđoka se dęlati z k^oga, mięti mal^o m^orje čęga, niť v žęp niť z žępa k^omo, n^os ję d^o plafona k^omo, vroę nigđ^o nę spi**). Uz navedene, autorice utvrđuju i još nekoliko strukturnih tipova frazema: dijaloške (dvo-rečenične i višerečenične) frazeme (npr. ① **Kaj se desilo?** ② **Proę se obęsilo!**; ① **Idęm**. ② **Kam?** ① **V rit naham kaj b^om vidęl kak ję tam.**), prave upitne frazeme kojima je upitnost jedina i stalna značajka, a u kojima prevladava govornikovo izricanje prijekora sugovorniku (npr. **{kaj} sⁱ p^od m^ost v šk^olo h^ol?, ję t^o p^osel?**) te neprave upitne frazeme u kojima se upitnost katkad kombinira s potvrdnom izjavnošću i niječnom uskličnošću (npr. **{kaj} ję j^oteč sta-**

klor k^uomo? // je ne j^uotec staklor k^uomo! // kak da je j^uotec staklor k^uomo).

Nadalje, frazeme svetomarskoga govora autorice promatraju u odnosu na frazeme ostalih jezičnih sustava te ih prema podrijetlu i proširenosti uporabe dijele na internacionalne frazeme (npr. **biti bez dlake na jeziku // nemati dlaku na jeziku**), frazeme karakteristične za cijeli hrvatski jezični sustav (npr. **držati se (stoji) kak drvena Marija**) ili za njegov dio (npr. **držati se kak mila Gera**), kao i frazeme karakteristične samo za proučavani govor i eventualno neke njemu najbliže govore (npr. **kaj se smeješ, kaj mi mljeku zljeješ?, prepovediti storu moringę, razmeti se v kaj kak moček v tamborico**). Posebno se ističu i frazemi kojima je jedna od sastavnica osobno ime (npr. **Eva čurku nadeva // Eva {za k^uocom} popeva**) ili spomendan/blagdan kojega sveca (npr. **kakvo Medardu vreme n^uosi, tak se seno k^uosi**), frazemi u kojima je rima važan element u stvaranju (npr. **saki ^uošel na svoj p^uošel!**) i frazemi temeljeni na redupliciranju korijena (npr. **blj^uentavęc blj^uentavj!, šmrkljivęc šmrkljivj**). Poglavlje završava prikazom međufrazemskih odnosa – sinonimije, antonimije i polisemije.

Prije obrade 3800 frazema (uključujući i zadirkivanja, izričaje,

šaljive izreke i sl.) i 160 poslovice u centralnome rječniku monografije, autorice su detaljno opisale strukturu rječničkoga članka u poglavlju *O rječniku frazema i poslovice*. Rječnički se članak sastoji od četiriju sastavnica, nadnatuknice, natuknice, značenja i rečeničnih oprijemljenja, a kao primjer za ovaj prikaz izdajamo obradu jednoga frazema koji nas asocira na autorice ove monografije:

ČMELA

v^ueręn (vręden) kak čmela • jako marljiv, radišan • *V^uerna je kaj čmela. Nęga je vrędnę zęti za težęka – v^ueręn je kaj čmela.*

Dakle, frazemska nadnatuknica nosiva je sastavnica frazema koja se donosi u kanonskom obliku. Grafički je istaknuta u zasebnom retku te otisnuta velikim masnim slovima, a odabrana je prema morfološkom principu poretka koji je ustaljen u hrvatskoj frazeologiji (1. imenice (i poimeničeni pridjevi) te višerječni izrazi (nazivi i imena), 2. pridjevi (i glagolski pridjevi), 3. prilozi (i glagolski prilozi), 4. brojevi, 5. zamjenice, 6. glagoli potpunoga značenja, 7. veznici). Ako frazem sadržava više sastavnica koje pripadaju istoj vrsti, kao nadnatuknica uzima se prva među njima uz uvjet da fakultativne sastavnice ne mogu biti nadnatuknice (npr. frazem **navinoti {radija, teljevizora i sl.} do daskę** obrađen je pod natukni-

com **DASKA**, a ne pod natuknicom **RADIO**). Fonetsko-fonološke varijacije nadnatuknica zabilježene su na način da se oba oblika nalaze jedan uz drugoga po abecedi te su odjeljeni kosom crtom. Obrada frazema uspostavlja se pod onim oblikom koji je u govoru frekventniji dok se kod oblika koji je manje frekventan donosi uputa na frekventniju nadnatuknicu (npr. **ŠTIRĚ v. ČĚTIRĚ**). Frazemska se natuknica nalazi u retku ispod nadnatuknice. Otisnuta je malim masnim slovima s ukošenim rekcijama, a abecediranje se provodi tako da se zanemaruju zatvaranja, otvaranja i diftongiranja vokala, kao i razmaci između riječi. Natuknice kao i značenje, određuju se isključivo na temelju zapisanoga frazema na terenu, a ne na temelju onoga što se može očekivati ili pretpostavljati da postoji u ispitivanome govoru. U kontinuitetu iza natuknice slijedi značenje (odnosno ako objašnjenje nije značenjski određeno, u kosim crtama donosi se informacija o njemu, npr. **zasuknoťj vroťa k^oom^o** • /prijetnja smrću komu/). Različita su frazemska značenja obrojčena, a dodatna objašnjenja koja se odnose na sužavanje uporabnoga konteksta navode se u oblim zagrada (npr. (o hrani), (o ženskoj osobi)). Zagrade i kose crte, uz navedena značenja, imaju i dodatna značenja: oblim zagrada upućuje se na zamjenjivost sastav-

nica (npr. **n^oositġ (mġetġ) gl^ov^o v t^orbġ**), u vitičastim zgradama navedeni su izostavljivi, neobvezni dijelovi frazema (npr. **doťjġ {stih^a} kak t^ot**), dvjema kosim crtama odvajaju se varijante istoga uopćenog frazema (npr. **droťjġ kak {suh^o} z^loť^o // droťjġ kak da jġ ^od z^loť^a**), a kosom crtom naznačena je mogućnost upotrebe različitih vidova glagola (npr. **kupġti/kopuvatġ moťka v^o vrġeťġ**), varijacije živo/neživo (npr. **ki (koť) jġ antġpoťer k^oom^o/čġm^o?**), varijacije jednina/množina (npr. **am naj/najťe {reťġ // kaj goťj povġdatġ!**), varijacije glagolskih vremena (npr. **mil^o jġ / jġ bil^o k^oom^o k^ooga**) te različitih fonetskih varijacija sastavnica (npr. **kak řalabrġda/řalaprġda jġ řťo**). Rečenično oprimjerenje, pisano ukošenim slovima, posljednji je dio rječničkoga članka, a potvrđama su oprimjereni sva značenja frazema.

Nadnatuknica, natuknica i rečenična oprimjerenja zapisani su u skladu s hrvatskom dijalektološkom tradicijom. Lakša čitljivost nadnatuknica i natuknica postignuta je manjim prilagodbama. Fonemi /, ň, x zabilježeni su grafemima <lj, nj, h>, a jedini par palatalnih afrikata u sustavu svetomarskoga govora zabilježen je grafički usklađenim znakovima *č i đ*.

U najopsežnijem dijelu monografije, *Rječniku frazema i poslovica*, pored frazemskog blaga *svetomarštine*, navode se i druge ustaljene

sveze: već spomenuti izričaji u dijaloškoj formi sa strukturom pitanja i odgovora (npr. ① **Kak si?** ② **Kak Maksj na praksj.**), ustaljena zadirkivanja (↓ **Mara – košara {ljubila cigara}**), izreke vezane uz blagdane i spomendane svetaca i imena svetaca (☉ **sveti Blōž, deĵ nam korōž**), šaljive ustaljene izreke (♣ **idemo spot, m^orti bi ^oni išlji dimo**) te poslovice (★ **k^oga ne(n)ga, bez t^oga se m^ore**).

Prikupljenu rječničku građu autorice prezentiraju i iz drugačije perspektive u tri manja popratna rječnika. U *Rječniku istoznačnih i bliskoznačnih frazema i poslovice* frazemi i poslovice razvrstavaju se u gnijezdo slična značenja što omogućuje konceptualnu analizu građe. Svaki članak počinje pojmom na hrvatskome standardnom jeziku koji pobliže određuje značenje frazema ili poslovice – nadnatuknicom (otisnutom velikim masnim slovima), nakon čega slijedi značenje (otisnuto običnim slovima) i frazem ili poslovice u natukničkome obliku na svetomarskome govoru (otisnut/otisnuta malim masnim slovima). U slučaju da među značenjima postoje nijanse, ona su poredana abecednim redom, a odvojena znakom ♦, npr.

MALO bar nešto, bar malo **b^olję ikaj, neĵo nikaj** ♦ ima malo *čega* (o nadjevu u kolačima) **ima čęga kak deĵ z bičom fčęhnol** ♦ jako je malo *koga/čega* **na prste**

{ję(d)ne roķe} m^oči prebrojiti **k^oga/kaj** ♦ jako malo **nękaj-nikaj** • **za ję(de)n nopršnjak** ♦ jako malo, jedan zalogaj **{za} jęmpot v zōbę** ♦ jako malo (o hrani) **pod ję(de)n zōb** ♦ malo, tek toliko **tuljkō dalji vre** ♦ neznatna količina *čega* prema velikim potrebama **kak deĵ v Drovo fljučnol // kak deĵ se v Drovo p^os-cal** ♦ pri kraju je *što*, malo je *čega* ostalo **čist(am) na dnu ję kaj** ♦ zamalo; sasvim malo je nedostajalo da se *što* dogodi **za dlakō**

Na kraju, manje poznate riječi i višerječni izrazi potvrđeni u *Rječniku frazema i poslovice* donose se u dva rječnika, *Svetomarsko-standardnojezičnom* odnosno *Standardnojezično-svetomarskom razlikovnom rječniku manje poznatih riječi potvrđenih u Rječniku frazema i poslovice*, kako bi se olakšalo služenje centralnim rječnikom ove monografije. I u njima su se autorice držale ustaljenih leksikografskih načela. Uz natuknicu nalazi se njezina gramatička odrednica (uz imenice se donosi podatak o gramatičkome rodu (*m.*, *ž.*, *sr.*), uz glagole podatak o glagolskome vidu (*nesvrš.*, *svrš.*, *dv.*), a, uz sve ostale, kratice naziva vrste riječi) i definicija. Rječnički članak imenica proširen je podatkom o tome kako ta imenica glasi u G jd. (npr. **dęšč** dⁱęžda), a rječnički članak glagola sadržava informaciju o 1. l. jd. prezenta (npr. **požręti** požⁱęrem). Težeći jednostavnosti i

ekonomičnosti, u *Standardnojezično-svetomarskom razlikovnom rječniku* (...) ne navode se gramatičke odrednice i oblici s obzirom da su te informacije već pružene u sveto-marsko-standardnojezičnom razlikovnom rječniku.

Iako su prezentirane i oprimjere u centralnome rječniku monografije, autorice su poslovice izdvojile i abecedno, po prvoj sastavnici, popisale u zasebnom, zaključnom, poglavlju monografije.

Pomno i dugotrajno prikupljeni frazemi i poslovice *svetomarštine* u ovoj su monografiji dobili preciznu, temeljitu, tehnički ujednačenu i sustavnu rječničku obradu. Ova monografija time postaje neizostavan izvor frazeoloških i frazeografskih rješenja svakom dijalektologu i frazeologu koji će se *prijétj* sličnoga *p^uòsla*. A autoricama, prof. dr. sc. Anđeli Frančić i prof. dr. sc. Miri Menac-Mihalić, *kàpa d^uòlji* i *sàka čàst*.

Martina Bašić

KOGNITIVNOGRAMATIČKI OPIS SLOŽENE REČENICE

(Branimir Belaj i Goran Tanacković Faletar, *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika, Knjiga treća, Sintaksa složene rečenice*, Disput, Zagreb 2020)

Sintaksa složene rečenice treća je knjiga *Kognitivne gramatike hrvatskoga jezika* Branimira Belaja i Gorana Tanackovića Faletara. Kao i prethodne dvije knjige, *Imenska sintagma i sintaksa padeža* (2014) te *Sintaksa jednostavne rečenice* (2017), objavljena je u izdanju biblioteke *Thesaurus zagrebačkoga izdavača Disput*. Podijeljena je na dva dijela – *Koordinaciju i Subordinaciju*. Sadrži predgovor, popis kratica i oznaka, zaključak, popis literature, kazalo imena i pojmova. Obasiže 439 stranica.

Kognitivna je gramatika vrijedan doprinos u prvome redu sintaksi hrvatskoga standardnoga

jezika. Kao što je iz naslova knjiga razvidno, na temelju kognitivnoga pristupa u prvoj se opisuje sintagmatska razina, u drugoj rečenična, i to gramatički ustroj jednostavne rečenice, a u trećoj rečenične konstrukcije koordinacijskoga i subordinacijskoga tipa, eksplicitnoga ili implicitnoga.

Tumačeći odnos koordinacije i subordinacije, autori ističu namjeru da se u skladu s metodologijom kognitivne gramatike navedena dva tipa složenorečeničnih odnosa ne opisuju kao kategorije bez ikakvih dodirnih točaka, nego kao kontinuum na čijim krajnjim točkama stoje prototipne koordini-

rane i subordinirane rečenične konstrukcije sa svim relevantnim i uočljivim strukturnim obilježjima koja ih čine zasebnim gramatičkim kategorijama, a između njih „problematični“ primjeri koji posjeduju pojedina obilježja obiju kategorija ili kojima nedostaje koje od obilježja kategorijalnih podtipova. Autori ne osporavaju da se razlika između paratakse i hipotakse treba opisivati sa strukturnih polazišta, ali smatraju da je za njihov cjelovit opis nužno sagledavati strukturne razlike kao „formalne manifestacije sustavnosti koja se primarno uspostavlja na planu predodžbenih odnosa“ (25). Na predodžbenoj je razini koordinacijski odnos obilježen autonomnošću predodžbenih okvira, što proizlazi iz neovisnosti klauzalnih semantičkih polova. Kada je riječ o subordinaciji, glavna je klauza odrednica složenorečeničnoga profila, a zavisna je u njezinoj službi. Odnos surečenično uspostavljenih semantičkih polova u okviru paratakse i hipotakse potkrijepljen je u *Gramatici* iscrpnim i jasnim tumačenjem, brojnim primjerima te slikama. Radi zornosti ovoga prikaza uz pojedine se dijelove navode primjeri iz knjige.

Prvi dio, *Koordinacija*, obasiže 146 stranica. Sadrži devet poglavlja čiji se sadržaj razmatra u okviru sažetih potpoglavlja. U njima se tumače odnos koordinacije i subordinacije,

klauzalni semantički polovi, pet načela analize eksplicitne koordinacije, koordinacijska jukstapozicija te se iznose zaključna promišljanja o koordinaciji, a uvodna o subordinaciji.

Kao što je spomenuto, eksplicitno se koordinirane rečenice analiziraju na temelju pet načela – načela kontinuiteta, načela ekonomičnosti, načela kognitivne distance, načela smisaone nadgradnje i načela ikoničnosti. Predodžbeni je kontinuitet kao povezanost proizvoljno postavljenih entiteta, tj. svega što se može poimati i na što se može referirati pri opisu konceptualne strukture preduvjet koordinacijskoga odnosa dviju surečenica. Tri su tipa načela kontinuiteta: kontinuitet semantičkoga profila/baze, kontinuitet aktivne domene i kontinuitet matrice aktivnih domena. Prvi, kontinuitet semantičkoga profila/baze, uspostavlja se najintuitivnije te je konceptualno najpostojaniji jer surečenice, tj. profilirane vremenske relacije sadrže zajedničku sastavnicu kao što je primjerice rečenični subjekt – *Filip je nogom blago odgurnuo mačku, ušao u kuću i tiho zatvorio vrata, Vjetar je bio snažan, ali nije uspio srušiti nastambe uz rijeku*. Drugi, kontinuitet aktivne domene, uspostavlja se na temelju činjenice da dva autonomna i ravnopravna klauzalna semantička pola neovisno jedan o drugome aktiviraju zajednički skup pozadin-

skih znanja, npr. *U kući nema nikoga i stvari su razbacane po sobama, Netko je jutros pregledavao dokumente na mojem radnom stolu ili je u uredu bilo propuha*. U navedenim primjerima nezavisnosloženih rečenica surečeničnice imaju jedinstven prostor ili vrijeme unutar kojega se profiliraju dvije nepovezane vremenske relacije s potpuno različitim aktantima. Treći, kontinuitet matrice aktivnih domena, ostvaruje se na suprasintaktičkoj razini – poveznica između dvaju klauzalnih profila izostaje, pa se nadomješta kontekstom, npr. *Zemlja je okrugla, a djeca mi se za pet minuta vraćaju iz škole*. Na temelju primjera razvidno je da se kontinuitet uspostavlja na temelju komunikacijske situacije – prvom se surečeničnicom odbacuje sugovornikov pokušaj uvjeravanja u kakvu suprotnu tvrdnju, a drugom se otklanja mogućnost nastavka razgovora o kojoj temi zbog činjenice koja se tiče pojedinčeva aktualnoga položaja. Strukturna je posljedica konceptualnoga kontinuiteta među značenjskim polovima surečeničnica načelo koordinacijske ekonomičnosti, usp. *Ivan svakoga dana izvodi psa u šetnju / Ivan svakoga dana hrani zlatne ribice i Ivan svakoga dana izvodi psa u šetnju i hrani zlatne ribice*. Kada je riječ o načelu kognitivne distance, autori je najprije analiziraju na primjeru rečenica u tekstu te surečeničnih sastav-

nica koordinirane i subordinirane rečenice, npr. *Susjed svake subote odlazi u šumu. Šetnja prirodom ispunjava ga mirom; Susjed svake subote odlazi u šumu i šetnja prirodom ispunjava ga mirom; Susjed svake subote odlazi u šumu jer ga šetnja prirodom ispunjava mirom*, navodeći da je najveća kognitivna distanca među značenjskim polovima dviju rečenica u tekstu, što otvara najviše prostora za interpretaciju njihova smisaonoga odnosa. Konceptulana povezanost surečeničnih profila nezavisnosložene rečenice umanjuje kognitivnu distancu, ali surečenični profili ne gube svoju autonomnost niti prestaju funkcionirati kao samodostatni predodžbeni entiteti. Kognitivna je distanca najmanja među značenjskim polovima zavisnosložene rečenice jer je realizacija jednoga surečeničnoga profila uvjetovana postojanjem drugoga. U nastavku se analizira kognitivna distanca između surečeničnih značenjskih polova povezanih sastavnim (*i, pa i te; ni i niti*), suprotnim (*a, ali i no; nego i već*) i rastavnim (*ili*) veznicima. Načelo se smisaone nadgradnje uspostavlja u različitim koordiniranim konstrukcijama na temelju triju općih obrazaca – simetričnoga, asimetričnoga i recipročnoga. Sastavnim je rečenicama svojstven kontinuitet simetričnoga tipa, npr. *Djeca se od jutra igraju u dvorištu i glasno viču, Niti*

je otišao u trgovinu niti je prošetao psa, pri čemu se značenjski polovi surečenica smještaju ili na afirmacijsku (veznici *i, pa i te*) ili negacijsku (veznici *ni i niti*) stranu kontinuuma, pa im je svojstvena ili *afirmacijsko-afirmacijska* ili *negacijsko-negacijska* simetričnost. Suprotnim je rečenicama svojstven kontinuitet asimetričnoga tipa, npr. *Marko ne kupuje kuću, nego stan, Petar studira pravo, a ne medicinu*, pri čemu su njihovi semantički polovi *negacijsko-afirmacijski* (veznici *nego i već*) ili *afirmacijsko-negacijski* (veznici *a, ali, no*). Rastavnim je konstrukcijama svojstven kontinuitet recipročnoga vida, npr. *Unajmit ću stan u centru na nekoliko dana ili ću se smjestiti kod prijatelja, Večeras bismo mogli prošetati ili otići na vožnju biciklom*, iz čega je razvidno da se značenjski polovi surečenica izmjenjuju na inače jednoznačnim pozicijama u okviru afirmacijsko-negacijski polariziranoga predodžbenoga kontinuuma (94). Naposljetku, načelo se ikoničnosti tiče „koordinacijskoga kontinuuma“ gdje god su za to ostvareni makar i minimalni uvjeti, pa čak i u slučajevima ikonički „nepolodnih“ predodžbi simultane realizacije dviju vremenskih relacija“, npr. *Marko je prelazio ulicu i razmišljao o protekloj večeri*, „ili pak još neproduktivnijih disjunktivnih predodžbenih obrazaca recipročne

isključivosti“ (128), npr. *Prestani vikati ili odlazim*. Nakon iscrpne rasprave o značenjskome odnosu surečenica koordinacijskoga sindetizma u poglavlju se *Koordinacijska jukstapozicija* opisuje odnos surečenica bezvezničkih nezavisnosloženih rečenica, tj. koordinacijskoga asindetizma. Zaključno poglavlje, *Zaključno o koordinaciji (i uvodno o subordinaciji)*: *Smisaoni mostovi i predodžbene granice*, donosi analizu smisaonih poveznica i općenitih predodžbenih granica između sastavnih rečenica i nekih tipova zavisnosloženih rečenica, npr. *Vikao je i cijela je ulica odjekivala; Vikao je da je cijela ulica odjekivala*, suprotnih rečenica i suprotnoga značenja u okviru subordinacije, npr. *Zaspao sam, ali sam stigao na vlak; Iako sam zaspao, stigao sam na vlak*, rastavnih rečenica i rastavnosti na razini subordinacije, npr. *Prestani vikati ili ću otići!*; *Ako ne prestaneš vikati, otići ću*.

Drugi dio, *Subordinacija*, obasiže 251 stranicu. Sastoji se od triju poglavlja, u kojima se iscrpno analiziraju opseg i značenje pojma subordiniranosti, eksplicitna ili sindetska subordinacija te implicitna ili asindetska subordinacija. U okviru eksplicitno subordiniranih rečenica, relativnih i nerelativnih, analiziraju se ekseptivne, adverbijalne, dopunske, postmodifikacijske i korelativne klauze. Kada je riječ o implicitnoj

subordinaciji, donosi se analiza nefinitivnih klausa (infinitivnih, glagolskopriložnih i participskih) te juktapozicije.

U uvodnome poglavlju, *O opsegu i značenju pojma subordiniranosti*, autori tumače što se uopće podrazumijeva pod subordinacijom. Prototipna koordiniranost temelji se na ravnopravnosti dviju ili više surečenica u okviru kompozitne paraktičke strukture, što je preduvjet zadržavanja profila surečenica, a subordiniranost se temelji na neravnopravnosti profila subordinirane surečenice profilu druge surečenice, tj. podređenosti u smislu referencijske sporednosti. U nastavku iscrpnije tumače profiliranje, tj. istaknutost glavne surečenice u odnosu na subordiniranu. Studija se zavisnosložene rečenice nastavlja analizom eksplicitne ili sindetske subordinacije. Svjesni da nijedna podjela rečenica zbog brojnosti i raznovrsnosti hipotakse ne može pretpostavljati konačnost, klasifikaciju eksplicitne zavisnosložene rečenice temelje na opreci relativnost/nerelativnost, slažući se s postavkom da je odnosnost nadređena funkcionalnome kriteriju, tj. priložnosti, atributnosti, subjektivnosti itd. Odnosnost „kao najvažnije obilježje veznika relativnih rečenica proizlazi upravo iz odnosa koji oni uspostavljaju s antecedentom, bilo anaforičkoga bilo kataforičko-anaforičkoga

u slučaju korelativnih (suodnosnih) složenih rečenica“ (180).

U okviru analize složene rečenice s nerelativnim eksplicitno subordiniranim klauzama opisuju složene rečenice s eksceptivnim klauzama, složene rečenice s adverbijalnim klauzama, složene rečenice s dopunskim klauzama i složene rečenice s posmodifikacijskim (atributnim) klauzama. Kada je riječ o adverbijalnim, zasebno analiziraju mjesne, vremenske, načinske, usporedne, uzročne, posljedične, namjerne, uvjetne i dopusne klauze. Analiza se dopunskih klausa temelji na zornome prikazu osobitosti subjektivnih (izričnih i upitnih), objektivnih (izričnih i upitnih) i predikatnih klausa. Naposljetku se analiziraju izrične i upitne postmodifikacijske ili atributne klauze.

Relativne eksplicitno subordinirane klauze dijele u četiri skupine – relativne u užemu smislu (postmodifikacijske), adverbijalne, dopunsko-relativne i korelativne. Relativne klauze u užemu smislu dijele na raščlanjene i nerlašćlanjene (restriktivne i nerestriktivne postmodifikacijske). U okviru adverbijalnih analiziraju eksplicitne (restriktivne i nerestriktivne postmodifikacijske) i implicitne, ali i rubnije tipove kao što su ekspektivne klauze, koje se uvode složenim veznicima *umjesto da* i *umjesto što*, i specifikacijske klauze popratnookolnosnoga značenja

uvedene veznicima *s tim što* i *s tim da*. U okviru dopunsko-relativnih klauza autori analiziraju jedan tip objektnih klauza s veznicima *kako*, *gdje* i *da*, koje dolaze kao relacijske dopune perceptivnih glagola tipa *čuti*, *vidjeti*, *primijetiti*, *osjetiti* te predstavljaju i relacijsku dopunu (relacijski objekt) glagola glavne klauze, npr. *Čuli smo još samo kako/gdje njihovi glasovi odzvanjaju u noći*, i relacijski postmodifikator objekta glavne klauze kao imeničkoga antecedenta, npr. *Čuli smo još samo njihove glasove kako/gdje/da odzvanjaju u noći*. Korelativne klauze u prvome redu promatraju u okviru složene rečenice s korelativnom klauzom supstitucijskoga tipa i složene rečenice s korelativnom klauzom nesupstitucijskoga tipa, a specifičnije u okviru podjele na ne-vezničke korelativne klauze supstitucijskoga tipa, npr. *Oni neka dođu koji su pozvani* (postmodifikacijsko-dopunska subjektivna), *Tamo idite kamo su vas uputili* (postmodifikacijsko-adverbijalna), vezničke korelativne klauze supstitucijskoga tipa, npr. *Neka dođu oni koji su pozvani* (dopunska subjektivna), *Idite tamo kamo su vas uputili* (adverbijalna), ne-vezničke korelativne klauze nesupstitucijskoga tipa, npr. *Tako je bilo vruće da se nismo mogli prestati znojiti* (adverbijalna), te na vezničke korelativne klauze nesupstitucijskoga tipa, npr. *Bilo je*

vruće tako da se nismo mogli prestati znojiti (adverbijalna).

Na kraju dijela o subordinaciji autori donose poglavlje o implikativnoj ili asindetsoj subordinaciji. U njegovu prvome dijelu bave se trima tipovima nefinitivnih klauza – infinitivnima, klauzama s glagolskim priložima sadašnjim i prošlim te klauzama s glagolskim pridjevima trpnim i radnim, a u drugome složene rečenice s jukstaponiranim klauzama.

Pod infinitivnim klauzama kao prvome tipu nefinitivnih klauza podrazumijevaju dopunske izrične objektivne, npr. *Čuli/Vidjeli smo vas pjevati na toj proslavi*, subjektivne, npr. *Rečeno vam je doći na sastanak*, te adverbijalne namjerne klauze, npr. *Svratili smo pozdraviti vas*. Te se rečenice ne navode u okviru opisa zavisnosloženih rečenica u hrvatskim gramatikama. Razlog tomu autori vide u stavu utemeljenu u tradicijskoj gramatici da je rečenica ona konstrukcija u kojoj je predikat izražen finitnim, tj. ličnim glagolskim oblicima. Kako infinitiv nije lični glagolski oblik, nego nelični, ne može samostalno vršiti službu predikata, pa mu se u postojećim gramatikama pristupa kao predikatnoj dopuni kopulativnih, modalnih, faznih ili samoznačnih glagola. Autori se usredotočuju na pitanja semantičke razlike finitnih i nefinitivnih klauza, nefinitivnih dopuna

i dodataka te kriterija na temelju kojih se o njima može govoriti kao nefinitnim klauzama, te na pitanja sintaktičko-semantičkih ograničenja upotrebe nefinitne klauze. Od infinitivnih se klauza glagolskopriložne klauze razlikuju po tome što sadrže informaciju o vremenu, pa se mogu smatrati rubnijim nefinitnim klauzama, npr. *Razmislivši o svemu što se dogodilo u proteklih nekoliko dana, izašao je i krenuo na posao riješiti taj problem; Razmišljajući o svemu što se dogodilo u proteklih nekoliko dana, izašao je i krenuo na posao riješiti taj problem.* I u okviru poglavlja o glagolskopriložnim klauzama autori se usredotočuju na pitanja ključna za njihovo tumačenje i razumijevanje – na pitanja kriterija razlikovanja glagolskih priloga u službi predikatnoga proširka i glagolskih priloga u službi predikata nefinitne klauze te na pitanje jasne podjele konstrukcija s glagolskim priložima na one u kojima glagolski prilog dolazi u službi predikatnoga proširka i one u kojima vrši službu predikata nefinitne klauze, odnosno kontinuuma konstrukcija s većim ili manjim potencijalom jedne ili druge interpretacije. Nakraju autori opisuju posebnosti klauza s glagolskim pridjevima trpnim i radnim ili participske klauze, za koje navode da se mogu smatrati najrubnijim nefinitnim klauzama jer sadrže informaciju o broju, a na temelju svojega rezulta-

ativnoga značenja implicitno i o vremenu u smislu prijevremenosti u odnosu na radnju izrečenu glavnom surečenicom. Rubnost je, smatraju autori, utemeljena i u njihovoj vezi s pridjevima, koji kao nevremenske relacije doprinose deprocesualizaciji radnje, npr. *Nadahnut njezinim predavanjem, Petar se zadovoljno uputio kući, Pokisao i blatnjav, Petar nije mogao odmah ući u kuću.* Na temelju primjera autori dokažu zašto glagolski prilog u rečenicama poput navedenih ne dolazi kao predikatni proširak, nego nefinitna klauza, čija sintaktičko-semantička obilježja tumače zorno.

U drugome se dijelu poglavlja o implicitno subordiniranim strukturama autori posvećuju jukstapoziciji, tj. asindetskom supostavljanju dviju ili više finitnih klauza, razlikujući dva tipa prototipnih implicitno subordiniranih klauza – strukture s deklarativnim (izjavnim) ili perceptivnim glagolima u glavnoj klauzi, koji u svojoj sematičkoj strukturi sadrže prazno mjesto elaboracije koje popunjava zavisna klauza, npr. *Znam, nije on to tako shvatio, Sjetio sam se: to je onaj glumac koji je glumio i u Kumu,* i strukture s kataforičkim demonstrativima, npr. *Samo jedno znam: on sigurno neće doći, Imenice imaju tri roda: muški, ženski i srednji.* Ističu da se rubnim tipovima implicitno subordiniranih klauza mogu smatrati prijelazni

tipovi između implicitne koordinacije i implicitne subordinacije, npr. *Pao je, poskliznuo se dok je silazio niz stube, Umoran sam, ne mogu više dalje*. Na temelju tog opisa otvara se mogućnost hijerarhije jukstaponiranih klauza.

U okviru zaključnih napomena autori se osvrću na najvažnije teze i ciljeve elaborirane u poglavljima.

Treća je knjiga *Kognitivne gramatike hrvatskoga jezika, Sintaksa složene rečenice*, zbog svojega pristupa, iscrpnosti opisa i argumentirane rasprave vrijedan doprinos analizi koordinacije i subordinacije hrvatskoga standardnoga jezika. Analizom koordinirane rečenice na temelju pet načela – načela kontinuiteta, načela ekonomičnosti, načela kognitivne distance, načela smisla – nadgrađuje i načela ikoničnosti – produbljuju se spoznaje o nezavisnosloženoj rečenici, što proizlazi i iz jasna i pregledna predstavljanja građe te koherentna, živa i uvjerljiva stila autora. Te se odlike prikaza sadržaja i stila odnose i na studiju zavisnosložene rečenice. Izazovno

je, korisno i pregledno što se njezinoj podjeli pristupilo na temelju opreke relativnost/nerelativnost. U odnosu na dosadašnje pristupe (složenoj) rečenici svježina, inovativnost i poticajnost *Sintakse složene rečenice* leži i u pristupu nefinitnim klauzama – infinitivnima, glagolskopriložnima i onima s glagolskim pridjevima trpnim i radnim – koji podrazumijeva preispitivanje uvriježenih postavki o njihovim sintaktičko-semantičkim osobitostima. Neosporno je da će uskostručna lingvistička javnost pažljivo i kritički razmotriti postavke iznesene u trećoj knjizi *Kognitivne gramatike hrvatskoga jezika* te da će knjiga biti zamašnjak daljnjim istraživanjima hrvatske paratakse i hipotakse. Nastavnicima i studentima sintaktičkih kolegija, kao i prethodne dvije knjige, već je postala nezaobilazan priručnik pri ovladavanju složenom rečenicom u hrvatskome jeziku te motivacija za argumentiranu, jasnu i znanstveno utemeljenu raspravu o jezičnim pojavama.

Iva Nazalević Čučević

DELIKATNI IZAZOVI FILOLOŠKIH CRTICA

(Stjepan Damjanović, *Crtice o hrvatskom glagoljaštvu*,
Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatski katolički radio, Zagreb 2020)

U neumornom skriptoriju akademika Stjepana Damjanovića nedavno je dovršen još jedan dragocjen rukopis – *Crtice o hrvatskom glagoljaštvu*, objavljen u nakladi Hrvatske sveučilišne naklade i Hrvatskoga katoličkog radija. Knjigu, koja obasiže 154 stranice, otvara autorova *Uvodna napomena*, iz koje doznajemo da je nastala na temelju radijskoga serijala *Gdo knjige počtuje da je knjigami počtovan: Crtice o hrvatskome glagoljaštvu*, emitirana na spomenutoj radijskoj postaji tijekom korizme 2019. godine. Serijal se sastojao od dvadeset i osam emisija, koje su potom pretočene u isti broj poglavlja i čine glavni dio ove knjige. Knjigu pak

zatvaraju *Pogovor*, *Kazalo imena* i *Bilješka o autoru*. Premda autor kaže da su *Crtice* namijenjene obrazovanim laicima, možemo se složiti s mons. Fabijanom Svalinom, koji u *Pogovoru* s pravom napominje da će tekstovi zasigurno zaokupiti i pozornost šire publike, a ne samo onih koji bi se mogli s lakoćom svrstati u prvu kategoriju.

U početnome poglavlju Damjanović široko ocrtava glagoljičnu sastavnicu hrvatske srednjovjekovne kulture, a potom prelazi na konkretne tekstove. Među njima svakako posebno mjesto zauzima Bašćanska ploča, „dragi kamen hrvatske književnosti“. U nastavku će autor pri-

kazati liturgijske tekstove (misali, brevijari i psaltiri), beletrističke različite žanrovske pripadnosti, poput propovijedi, apokrifa, mirakula, polemičkih i enciklopedijskih tekstova (*Petrisov zbornik, Kolunićev zbornik, Zapis popa Martinca, Marijini mirakuli, Pismo Nikole Modruškoga, Lucidar*, romani), a zatim pravne tekstove (*Vinodolski zakon, Razvod istarski, Regula svetoga Benedikta*). U poglavljima posvećenima hrvatskom glagoljaškom tiskarstvu Damjanović daje pregled knjiga tiskanih glagoljicom od vremena inkunabula do kraja 16. stoljeća, izdvajajući najvažnije pojedince koji su se u toj aktivnosti istaknuli, a posebno je mjesto rezervirano za prvu hrvatsku tiskanu knjigu – *Misal po zakonu rimskoga dvora* iz 1483. godine. Osvrće se na najstariju sačuvanu hrvatsku početnicu, otisnutu 1527. u Veneciji, a potom na djelatnost senjske i riječke glagoljske tiskare. U završnim pak poglavljima osvrće se na ulogu hrvatskih glagoljaša u oblikovanju književnoga jezika, uspostavu hrvatsko-čeških književnih i kulturnih veza te na sudbinu hrvatskoga staroslavenskog jezika nakon Tridentskoga koncila, kada se uslijed crkvenopolitičkih okolnosti prekida njegov dotadašnji „prirodni“ razvoj. Time je zaokružen i prikaz višestoljetnoga razvoja i opstojanja hrvatskoga glagoljaštva.

Crtice o hrvatskom glagoljaštvu ne ostaju međutim samo na razini proširenih enciklopedijskih članaka. Naprotiv, Damjanović se trudi približiti suvremenome čitatelju duhovni život hrvatskih glagoljaša, upoznati ga s odabranim zanimljivostima iz povijesti hrvatskoga glagoljaštva i učiniti mu riječi minulih stoljeća bliskima. Tako će primjerice, pišući o glagoljičnoj *Reguli svetoga Benedikta*, zaključno reći: „sačuvao nam se tekst čitak i privlačan, tekst koji pravom ljubitelju riječi ima što reći i nakon tolikih stoljeća“ (str. 97), što se može izdvojiti kao nit vodi lja svih tekstova okupljenih u ovoj knjizi. Zahvaljujući tomu čitatelj se detaljnije upoznae s antologijskim hrvatskim srednjovjekovnim i ranonovovjekovnim tekstovima u cjelini (*Bašćanska ploča*) ili u odlomcima (npr. zapisi i bilješke kneza Novaka, Vida Omišljanina, Petra Fraščića i drugih, anonimnih srednjovjekovnih autora, *Kantik triju mladića, Priča o premudrom Akiru, Život Adama i Eve, Marijini mirakuli, pjesme Va se vrime godišća* i *Pisan ot muki Hrstovi, Čtenije svetoga Ivana Zlatoustoga, Zapis popa Martinca, Lucidar, Vinodolski zakonik* itd.), dakle i liturgijskima i neliturgijskima, od kojih mnogi danas imaju kanonski status. Suprotno suvremenim tendencijama da se od stare hrvatske pisane riječi nerijetko zazire, Damjanović čitatelja upravo *suočava* i s

tekstovima nastalima prije više od deset stoljeća, uspjevajući uspješno pokazati kako nije riječ o nerazumljivim ili stranim tekstovima, nego živim, čitkim i zanimljivim tekstovima duboko utkanima u hrvatsku književnu tradiciju.

Akademik Stjepan Damjanović jedan je od svijetlih primjera stručnjaka u čijemu djelovanju umirovljenje nije donijelo oštar rez, već se njegov aktivan rad nastavlja i dalje, premda na drugim planovima. Iako je studente prve godine preddiplom-

skoga studija kroatistike u legendarnoj dvorani 7, najvećoj predavaonici Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, predao u ruke svojim učenicima i kolegama prije tri godine, predavački žar i želja za prenošenjem znanja nisu se ugasili, nego izbijaju sada kroz pisanu riječ. U svjetlu toga žara valja promatrati i njegove *Crtice o hrvatskom glagoljastvu*, čiji će znalački oblikovani tekstovi, pisani jednostavnim i pristupačnim stilom, zasigurno pronaći svoj put do mnogih čitateljskih ruku.

Ivana Eterović

POVIJEST HRVATSKOGA JEZIKA U ŠEST KNJIGA

(*Povijest hrvatskoga jezika od srednjega vijeka do 21. stoljeća*, 6 knjiga,
gl. urednik Ante Bičanić, CROATICA, Zagreb 2009-2019)

Znanstveno-istraživački projekt *Povijest hrvatskoga jezika od srednjega vijeka do 21. stoljeća* rezultirao je objavljivanjem 4000 stranica u šest knjiga u kojima se tematiziraju vanjska i unutarnja jezična povijest, sustavno se i minuciozno opisuje razvoj hrvatskoga jezika. Voditelj je projekta knjiga R. Katičić, a inicijator je projekta i glavni urednik A. Bičanić. Upravo je tomu projektu dodijeljena Nagrada Grada Zagreba za 2021. godinu.

Projekt je započeo 2007, a knjige su u izdanju Društva za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA objavljivane od 2009. do 2019. Suradivala su 43 znanstve-

nika i stručnjaka sa sedam sveučilišta, sa šest hrvatskih (Sveučilište u Zagrebu, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Sveučilište u Rijeci, Sveučilište u Splitu, Sveučilište u Zadru, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli) i s jednoga izvan Hrvatske (Sveučilište u Mostaru), te s dvaju instituta (Staroslavenskoga instituta i Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje).

Prvu knjigu, knjigu o hrvatskome jeziku u srednjemu vijeku, 2009. uređuje S. Damjanović. U tome izdanju J. Bratulić, S. Damjanović, A. Frančić, B. Kuzmić, J. Lisac, R. Matasović, M. Mihaljević i M. Žagar donose priloge o hrvat-

skome jeziku, hrvatskim pismima i hrvatskoj književnosti te identitetu Hrvata, o razvoju hrvatskoga jezika i njegovu praslavenskome podrijetlu te o hrvatskim narječjima u srednjemu vijeku. U posebnim se poglavljima tematiziraju i hrvatski crkvenoslavenski jezik, staroslavenski i starohrvatski jezik u srednjovjekovnim tekstovima te jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika. Usto se u prvoj knjizi Povijesti progovara i o onomastičkim svjedočenjima, a nakraju izdanja pripremljena je svojevrsna antologija hrvatskih srednjovjekovnih djela s transliteracijom, katkada i prijevodom na suvremeni hrvatski jezik. Tako prva knjiga predstavlja pregled unutarnje i vanjske povijesti hrvatskoga jezika u srednjemu vijeku, pisanoga i narodnoga. Radi se o prvome sustavnome pregledu razvoja hrvatskoga jezika u tome razdoblju; ta teza vrijedi i za svaku sljedeću knjigu koja razmatra hrvatski jezik u određenome vremenskome okviru. Urednička koncepcija zacrtana u prvoj knjizi primjetna je u najvećoj mjeri i u ostalim knjigama. Tako će se uz tekstove uz koje je to potrebno nalaziti i transliteracija i(li) transkripcija te tumačenje manje poznatih riječi, a nakraju knjige prilagat će se sažetak na engleskome jeziku, kazala djela, imena i autora te životopisi autora priloga.

U drugoj se knjizi sustavno pristupa povijesti hrvatskoga jezika u 16. stoljeću. Knjigu 2011. uređuju R. Katičić i J. Lisac, a autori su priloga J. Bratulić, S. Damjanović, A. Francić, R. Katičić, A. Kapetanović, B. Kuzmić, J. Lisac, R. Matasović, M. Samardžija, D. Stolac i S. Vulić. Posebna pozornost dana je hrvatskim narječjima i četirima hrvatskim književnim jezicima: čakavskome, štokavskome, kajkavskome i tronarječnome tipu književnoga jezika. U pojedinačnim poglavljima obrađuju se i jezik hrvatskih glagoljčnih tekstova, jezik pravnih tekstova, hrvatska imena u 16. stoljeću, hrvatski leksik i leksikografija. Usto se uvodno i zaključno hrvatski jezik 16. stoljeća razmatra u širemu kontekstu novovjekovlja te u odnosu na druge europske jezike u promatrane razdoblju. U zadnjemu poglavlju i druge knjige Povijesti priređena je antologija djela (ovoga puta) iz 16. stoljeća u kojoj se, što je bio slučaj i u prvoj knjizi, donose fotografije ili faksimili tekstova te osnovne informacije o djelima s transliteracijom. Uz tekstove se nalazi i popis manje poznatih riječi.

Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću prikazan je u trećoj knjizi koju 2013. uređuju R. Katičić i J. Lisac. Uz i u prethodnoj knjizi prisutna poglavlja o hrvatskim narječjima te književnim jezicima, leksiku i leksikografiji te širemu europskome

jezičnome kontekstu u ovoj se knjizi u okviru 17. i 18. stoljeća analiziraju i hrvatska pisma i pravopisi, hrvatske gramatike te jezik hrvatskih poslovnih tekstova. Za ovo je izdanje prema istim načelima također pripremljena antologija djela koja su nastala u 17. i 18. stoljeću. Autori su priloga u trećoj knjizi Povijesti J. Bratulić, L. Farkaš Brekalo, A. Frančić, S. Ham, S. Holjevac, R. Katičić, J. Lisac, R. Matasović, M. Samardžija, D. Stolac, B. Štebih Golub, I. Vigato, S. Vulić i M. Žagar.

Četvrta knjiga (2015) objedinjuje autorske priloge L. Badurina, J. Bratulića, Ž. Brlobaš, A. Frančić, S. Holjevac, M. Horvat, L. Hudeček, G. Laco, J. Lisca, R. Katičića, M. Mihaljević, L. Pliško, I. Pranjkovića, V. Rezo, V. Rišner, M. Samardžije, D. Sesar, D. Stolac, B. Štebih Golub i S. Vulić. Urednici su četvrte knjige, knjige o hrvatskome jeziku u 19. stoljeću, J. Lisac, I. Pranjković i M. Samardžija. Osim prikaza hrvatskoga jezika od početka 19. stoljeća do narodnoga preporoda i od preporoda do kraja stoljeća te pozicioniranja hrvatskoga jezika u europskome kontekstu u knjizi se posebno analiziraju filološke škole i standardizacijski procesi, kajkavski književni jezik te hrvatska narječja i dijalektološka istraživanja u 19. stoljeću. Posebna poglavlja posvećena su jeziku književnih djela, jeziku novina i časopisa, hrvatskih znanstvenih tekstova

te tekstovima koji pripadaju administrativno-poslovnome kontekstu. Usto se analiziraju slovopis i pravopis te se daje pregled devetnaestostoljetnih gramatika. U četvrtoj su knjizi obrađeni i hrvatski leksik i leksikografija, hrvatska imena u 19. stoljeću te se načelno progovara o hrvatskoj filologiji i filološkim istraživanjima u tome razdoblju. Antologija djela koja predstavlja iznimno vrijedan dio svakoga izdanja priređena je i za 19. stoljeće.

Hrvatski jezik u 20. stoljeću obrađen je u dvjema knjiga, petoj i šestoj. Peta knjiga objavljena je 2018, šesta 2019. Obje knjige uređuju I. Pranjković i M. Samardžija. Peta knjiga dijelom nasljeđuje koncepciju kakva je primjetna u prethodnoj knjizi. Prijelomnom točkom u razdoblju koje obrađuju prilozi u petoj knjizi smatra se 1945, stoga se jezik u posebnim poglavljima analizira do 1945. i od te godine do kraja stoljeća. Autorski prilozi rasvjetljuju i pitanje gramatičke norme i pravopisne norme uz pregled objavljenih gramatika i pravopisa. Što je bio slučaj i u četvrtoj knjizi, obrađuju se jezik hrvatske književnosti, jezik novina i časopisa, znanstvenih i administrativno-poslovnih tekstova. Pozornost je pridana i jezičnome kultiviranju hrvatskoga jezika i jezičnome savjetništvu, narječjima, dijalektima i govorima, supstandardnim varijetetima hrvatskoga jezika

te polemikama o hrvatskome jeziku i jezikoslovnim temama. Znanstvenici su koji progovaraju o navedenim temama L. Badurina, B. Baraban, Ž. Brlobaš, M. Horvat, L. Hudeček, G. Laco, J. Lisca, M. Mihaljević, J. Mlikota, N. Palašić, D. Pasini, I. Pranjković, V. Rezo, V. Rišner, M. Samardžija, S. Vranić, S. Vulić, M. Znika i S. Zubčić. U ovome izdanju izostaje antologija djela, ali je ona u ponešto izmijenjenoj koncepciji za 20. stoljeće priređena u sljedećoj knjizi.

U šestoj knjizi svojim radovima doprinose A. Bičanić, J. Bratulić, Ž. Brlobaš, A. Frančić, L. Hudeček, Lj. Josić, R. Katičić, K. Krešić, K. Lewis, J. Lisac, R. Matasović, K. Mićanović, M. Mihaljević, J. Nemeth-Jajić, B. Petrović, L. Pliško, M. Samardžija, D. Stolac, S. Vulić i M. Znika. Autorski se prilozi bave jednojezičnim, dvojezičnim i višejezičnim rječnicima, terminološkim rječnicima, leksikonima, enciklopedijama, leksikografskim opisima hrvatskih govora, dijalekata i narječja te udžbenicima hrvatskoga jezika. Razmatraju se i hrvatska imena u 20. stoljeću, standardološka, dijalektološka i stilistička istraživanja te hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini, u staroj i novoj dijaspori te u širemu europskome kontekstu. Antologije od prve do četvrte knjige Povijesti bile su izbor najvažnijih djela iz pojedinoga razdoblja o kojima u

većoj ili manjoj mjeri postoji konsenzus. Antologija djela 20. stoljeća predstavlja tekstove koji pripadaju različitim funkcionalnim stilovima, a njima se željelo pokazati razvoj hrvatskoga standardnoga jezika od početka do kraja 20. stoljeća.

Iz prethodnoga lapidarnoga prikaza sadržaja šest knjiga Povijesti razvidna je kapitalnost i projekta i rezultata projekta u svakome smislu, naročito s obzirom na opseg i s obzirom na relevantnost. Osim toga što su u knjigama objedinjeni prilozi vrsnih jezikoslovaca, najvećih stručnjaka kada su u pitanju različita područja nacionalne filologije, sva izdanja proizišla iz Projekta donose i preslike ili fotografije izvornih dokumenata, povijesne i lingvističke karte te druge raskošne likovne priloge. Tako ukratko prikazanih šest knjiga predstavlja prvu sustavnu, cjelovitu obradu povijesti hrvatskoga jezika. U tome je smislu riječ o izdanjima koja nadilaze okvire nacionalne filologije, pa i jezikoslovlja kao znanstvene discipline: povijest jezika, posebice kada joj se pristupa onako kako se to čini u spomenutim izdanjima, potvrđuje se kao važna sastavnica (ovdje hrvatskoga) identiteta u cjelini, tj. (hrvatske) kulture. Stoga se može zaključiti da će Povijest hrvatskoga jezika čitati učenici, studenti, znanstvenici, domaći i strani slavisti, jezikoslovci, ali zasigurno i šira akademska zajednica i zainte-

resirana javnost. Nakraju valja istaknuti da se recenzenti svih izdanja slažu kako je riječ o projektu, djelima bez presedana u hrvatskoj filo-

logiji. S tom se tezom nedvojbeno mora složiti svatko kome Povijest ili koja od šest knjiga dođe u ruke.

Igor Marko Gligorić

Lektorirala i korigirala
Jelena Cvitanušić

Engleske sažetke lektorirala
Vanja Polić

UDK sastavila
Monika Batur

Naslovnicu dizajnirala
Nikolina Jelavić Mitrović

Grafički opremio
Dino Džafić

Tisak
Kolor klinika, Zagreb

Osnivač časopisa *Croatica*: Institut za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i Institut za književnost i teatrologiju JAZU (HAZU).

Osnivač časopisa *Nova Croatica* i nove serije časopisa *Croatica*:
Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Adresa uredništva: Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb.

E-adresa: croatica@ffzg.hr; E-izdanje: <http://hrcak.srce.hr/croatica?lang=hr>

Časopis izlazi jednom u godini.

Ovaj je broj otisnut u 150 primjeraka.